

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 4 (32), 2021

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis polkovniki

REDAKTOR:
Hikmət Eyyazov
polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazirinin müavini, Baş Təşkilat - İnspeksiya İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Alış Qasımov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Vüqar Mansurov
Korrektor: Aynur Səferli

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki c/v 14,75
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində çap olunub.

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Mehriban Eyyubova

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ VƏZİFƏLİ ŞƏXSLƏRİN MƏSULİYYƏTİ:
YURİSDİKSİYA PROBLEMİ 5

Orxan Aslanov

KORRUPSIYA CİNAYƏTLƏRİ VƏ QULLUQ MƏNAFƏYİ ƏLEYHİNƏ OLAN DİGƏR
CİNAYƏTLƏRLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT
QANUNVERİCİLİYİNİN ÜMUMİ İNKİŞAF TARİXİ 12

Rasim Ağasıyev

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏCNƏBİLƏRİN VƏ YA VƏTƏNDAŞLIĞI
OLMAYAN ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI 19

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Ümman Ağamalıyev

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ELEKTRON HÖKÜMƏTİN
FORMALAŞDIRILMASI DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTİ KİMİ 29

CİNAYƏT PROSESİ

Firuzə Abbasova

ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ ARAŞDIRMASI HÜQUQUNUN İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN
ƏDALƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ 36

Həmid Abbasov

DİGƏR PROSESSUAL MƏCBURİYYƏT TƏDBİRLƏRİNİN ANLAYIŞI VƏ SİSTEMİ 45

Kənan Əsgərov

EKSHUMASIYANIN TAKTİKASI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR 53

Fəridə Mövsümova

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI İLƏ BAĞLI CİNAYƏTLƏRİN TÖRƏTMƏ ÜSULLARI 61

MÜLKİ HÜQUQ

Aynurə Məmmədzaadə

FİZİKİ ŞƏXSİN HƏYAT VƏ SAĞLAMLIĞINA VURULMUŞ ZƏRƏR
DELİKT HÜQUQUNUN ƏSAS ANLAYIŞLARINDAN BİRİ KİMİ 66

DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ

Afaq Sadıqova

MİQRASIYANIN ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ 73

Telman Şahbazov

XÜSUSİ TƏYİNATLI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KURSANTLARIN
PEŞƏ HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TƏSİRLƏRİN OPTİMALAŞDIRILMASI 79

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Aytəkin İbrahimova

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ; TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İNFORMASİYA ANLAYIŞI . 85

David Nəsimov, Rafael Əhmədov

STOXASTİK OBYEKTƏLƏRİN REQRESSİYA MODELİNİN QURULMASI 93

Elnur Hübətov

HÜQUQ VƏ HÜQUQ ELMLƏRİ SİSTEMLƏRİNDƏ İNTERNET HÜQUQUNUN YERİ 97

Hüseyn Əlizadə

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN İNFORMASİYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİ: AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASINDA ELEKTRON İDARƏETMƏNİN FORMALAŞDIRILMASI
VƏ İNFORMASİYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT İNSTİTUTUNA YENİ YANAŞMA 103

Aysel Hacıyeva

BEYNƏLXALQ MƏKANDA İNFORMASİYAYA ÇATIMLIQ HÜQUQU BU SFERADA
İLK QANUNVERİCİLİK AKTLARI 113

İlham İbrahimov

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİYASƏTİ 121

ƏMƏK HÜQUQU

Oruc Məmmədov

DÖVLƏT QULLUĞU İLƏ ƏMƏK HÜQUQUNUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ:
HÜQUQİ MÜNASİBƏTLƏRİN MÜASİR MODELİ 126

Nurəddin Salmənzadə, Nizami Qədirov

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ZAMANI
İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN OLUNMASININ
ƏSAS MÜDDƏALARI 141

GƏNC TƏDQIQATÇININ BAXIŞI

Validə Səmədova (Kərimova)

XÜSUSİ VƏ KONKRET HÜQUQİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNƏ HƏSR EDİLMİŞ
HÜQUQ VƏ DİLÇİLİK HƏRƏKATI 145

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 4 (32), 2021

EDITOR-IN-CHIEF:
Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the
Ministry of Internal Affairs, polis coloniel

EDITOR:
Hikmat Eyyazov
polis coloniel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlae
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: **Vugar Mansurov**
Proofreader: **Aynur Safarli**

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 14,75
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Mehriban Eyyubova RESPONSIBILITY OF OFFICIALS FOR WAR CRIMES: JURISDICTION PROBLEM	5
Orxan Aslanov GENERAL DEVELOPMENT OF CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN RELATED TO CORRUPTION CRIMES AND OTHER CRIMES AGAINST SERVICE INTERESTS	12
Rasim Agasiev LEGAL GROUNDS FOR CRIMINAL LIABILITY OF FOREIGNERS OR STATELESS PERSONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	19

CONSTITUTIONAL LAW

Umman Agamaliyev RMATION OF E-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS THE MAIN DIRECTION OF IMPROVING THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM	29
---	----

CRIMINAL PROCESS

Firuzza Abbasova SOME ASPECTS OF THE IMPACT ON FAIRNESS OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL	36
Hamid Abbasov CONCEPT AND SYSTEM OF OTHER MEASURES OF PROCEDURAL COERCION	45
Kanan Asgerov JUDGMENTS ON EXHUMATION TACTICS	53
Farida Movsumova WAY OF COMMITTING CRIMES RELATED TO DOMESTIC VIOLENCE	61

CIVIL RIGHTS

Aynura Mammedzade HARM CAUSED TO THE LIFE OR HEALTH OF AN INDIVIDUAL AS ONE OF THE BASIC CONCEPTS OF TORT LAW	66
--	----

ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF LAW-ENFORCEMENT BODIES

Afag Sadigova CONCEPT AND TYPES OF MIGRATION	73
Telman Shahbazov OPTIMIZATION OF PEDAGOGICAL EFFECTS IN VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS IN SPECIAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS	79

INFORMATION SECURITY

Aytakin İbrahimova INFORMATION SECURITY; CONCEPT OF SECURITY AND INFORMATION	85
David Nasibov, Rafael Ahmadov STRUCTURAL MODEL OF STOCHASTIC OBJECTS	93
Elnur Humbatov THE PLACE OF INTERNET LAW IN THE SYSTEMS OF LAW AND LEGAL SCIENCES ..	97
Huseyn Alizade INFORMATION-LEGAL RESPONSIBILITY OF LEGAL ENTITIES: FORMATION OF E-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND NEW APPROACH TO THE INSTITUTE OF INFORMATION-LEGAL RESPONSIBILITY	103
Aysel Hajiyeva THE RIGHT TO INFORMATION IN INTERNATIONAL SPACE THE FIRST LEGISLATIVE ACTS IN THIS FIELD	113
Ilham Ibrahimov INFORMATION SECURITY POLICY	121

LABOR LAW

Oruj Mammadov INTERACTION OF LABOR LAW WITH CIVIL SERVICE: A MODERN MODEL OF LEGAL RELATIONS	126
Nuraddin Salmanzada, Nizami Qadirov THE MAIN PROVISIONS OF ENSURING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN WHEN CONDUCTING OPERATIONAL SEARCH ACTIONS	141

YOUNG RESEARCHER'S VIEW ON SCIENCE

Valida Samadova (Karimova) THE LAW AND LINGUISTIC MOVEMENTS DEDICATED TO RESOLVE CONCRETE AND SPECIFIC LEGAL PROBLEMS	145
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 4 (32), 2021

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джаннолад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
полковник полиции

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фахил Гулиев
начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаикова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишинева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь: Вугар Мансуров
Корректор: Айнур Сафарли

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10т-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Респуб-
лики за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 14,75
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
"Bak1"

УГОЛОВНОЕ ПРАВОИКРИМИНОЛОГИЯ

Мехрибан Аюбова ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ ЗА ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМА ЮРИСДИКЦИИ	5
Орхан Асланов ОБЩЕЕ РАЗВИТИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОТНОШЕНИИ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ДРУГИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ИНТЕРЕСОВ СЛУЖБЫ	12
Расим Агаснев ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ИНОСТРАНЦЕВ ИЛИ ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	19

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Умман Агамалиев ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ	29
---	----

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Фируза Аббасова НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ НА СПРАВЕДЛИВОСТЬ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВЫЙ СУД	36
Гамид Аббасов ПОНЯТИЕ И СИСТЕМА ИНЫХ МЕР ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРИНУЖДЕНИЯ	45
Канан Аскеров СУЖДЕНИЯ О ТАКТИКИ ЭКСГУМАЦИИ	53
Фарида Мовсумова СПОСОБЫ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С БЫТОВЫМ НАСИЛИЕМ	61

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Айнура Мамедзаде ВРЕД, ПРИЧИНЕННЫЙ ЖИЗНИ ИЛИ ЗДОРОВЬЮ ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ ДЕЛИКТНОГО ПРАВА	66
---	----

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Афаг Садыгова ПОНЯТИЕ И ВИДЫ МИГРАЦИИ	73
Тельман Шахбазов ОПТИМИЗАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ	79

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Айтекин Ибрагимова ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ; КОНЦЕПЦИЯ БЕЗОПАСНОСТИ И ИНФОРМАЦИЯ	85
Давид Насибов, Рафаэль Ахмедов СТРУКТУРНАЯ МОДЕЛЬ СТОКАСТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ	93
Эльнур Гумбатов МЕСТО ИНТЕРНЕТ-ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СИСТЕМАХ ПРАВА И ПРАВОВЫХ НАУК	97
Гусейн Ализаде ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ: ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И НОВЫЙ ПОДХОД К ИНСТИТУТУ ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ	103
Айсель Гаджиева ПРАВО НА ИНФОРМАЦИЮ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ПЕРВЫЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АКТЫ В ЭТОЙ ОБЛАСТИ	113
Ильхам Ибрагимов ПОЛИТИКА ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	121

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Орудж Мамедов ВЗАИМОСВЯЗЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ С ТРУДОВЫМ ПРАВОМ: СОВРЕМЕННАЯ МОДЕЛЬ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ	126
Нуреддин Салманзаде, Низами Гадиров ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ОПЕРАТИВНО-ПОИСКОВЫХ ДЕЙСТВИЙ	141

ВЗГЛЯД МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Валида Самадова (Каримова) ПРАВОВОЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ, ПОСВЯЩЕННОЕ РЕШЕНИЮ СПЕЦИАЛЬНЫХ И СПЕЦИФИЧЕСКИХ ПРАВОВЫХ ПРОБЛЕМ	145
---	-----

MEHRİBAN EYYUBOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
(mehraban_e@yahoo.com)

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ VƏZİFƏLİ ŞƏXSLƏRİN MƏSULİYYƏTİ: YURİSDİKSIYA PROBLEMİ

Açar sözlər: müharibə cinayətləri, vəzifəli şəxslər, beynəlxalq məsuliyyət, insan hüquqları, dövlət immuniteti, beynəlxalq müdafiə, dövlətlərin məsuliyyəti, beynəlxalq tribunal.

Ключевые слова: военные преступления, должностные лица, международная ответственность, права человека, государственный иммунитет, международная защита, ответственность государств, международный трибунал.

Keywords: war crimes, officials, international responsibility, human rights, government immunity, international protection, responsibility of governments, international tribunal.

Müasir beynəlxalq hüquqda yüksək vəzifəli şəxslərin, dövlət başçıları və s. vəzifəli şəxslərin barəsində xarici məhkəmələrin yurisdiksiyasına qarşı konkret immunitetləri təsbit edilir. Beynəlxalq hüququn bu norması, beynəlxalq hüquq sisteminin mövcudluğu və dövlətin bu sistemin əsas subyekt kimi tanınması ilə praktiki olaraq eyni zamanda formalaşmışdır. XX əsrə qədər dövlətin suverenliyi mütləq və tamamilə sarsılmaz hesab edilirdi, müvafiq olaraq, dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinin immunitetləri də mütləq hesab edilirdi (1).

Ancaq müasir dövrdə xarici cinayət yurisdiksiyasından dövlətin vəzifəli şəxslərinin immuniteti haqqında məsələ özünə əhəmiyyətli diqqəti cəlb edərək beynəlxalq cəmiyyətin müasir şəraitində xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlamışdır.

Belə tendensiya bir çox məsələlərdə insan hüquqlarının müdafiəsi institutunun inkişafı ilə bağlıdır və müvafiq olaraq, insanın kobud və kütləvi şəkildə hüquqlarının pozulmasına tolerantlığının azalması, terrorizmlə mübarizə, transsərhəd cinayətkarlıq, korrupsiya, maliyyə vəsaitlərinin yuyulması kimi məsələlər bu səbəblər sırasındadır. Belə olan təqdirdə, dövlətin suverenliyi beynəlxalq normaların sistemində öz mütləqliyini və birinciliyini itirmişdir. Artıq birinci plana insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüququn normaları çıxmışdır. Çoxsaylı hadisələr göstərdi ki, dövlətin birinci şəxsləri onlara verilmiş immunitetlərdən ölkə əhalisinin hüquqlarının kobud pozuntuları vasitəsilə öz şəxsi hədəflərinin nailiyyəti məqsədi ilə istifadə etmişlər. Cəmiyyət həmin şəxslərin rəsmi statusundan, vəzifəsindən asılı olmayaraq, daha bu cinayətləri törədən şəxslərin cəzasızlığı ilə barışmaq istəmir.

Yüksək vəzifəli şəxslərin immunitetləri ilə bağlı problemlər yalnız elmi və ictimai müzakirələrdə yox, həm də dövlət və məhkəmə, praktikasında da geniş vüsət almağa başlamışdır. Çilinin keçmiş diktatoru general Augusto Pinoçetin məsuliyyətə cəlb edilməsi, həmçinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi tərəfindən 11 aprel 2019-cu ilədək Sudanın prezidenti olmuş Ömər Həsən əl-Bəşirin həbs orderinin verilməsi bu istiqamətdə əsas təkanlardan olmuşdur.

Ümumiyyətlə, dövlətlərin yüksək vəzifəli şəxslərinin immunitetinin tədqiqi beynəlxalq hüquqda “vəzifəli şəxs” anlayışının izahı ilə bilavasitə bağlıdır. Buna görə də, beynəlxalq hüquqda və

zifəli şəxs anlayışının izah edilməsi bu istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən birinci məsələdir.

Beynəlxalq hüquq "dövlətin vəzifəli şəxsləri" ifadəsinə anlayış vermir. Bu məsələyə aydınlıq gətirilməsi üçün "*ratione materiae*" və "*ratione personae*" immunitetləri arasında fərq qoyulur. *Ratione materiae* vəzifəli şəxsin səlahiyyət müddətinin qurtarmasından sonra da mövcudluğunu davam etdirir, *ratione personae* isə həmin səlahiyyətlərin sonuna kimi qalır və müvafiq vəzifəli şəxsə verilir. *Ratione materiae* immunitetinə malik olan dövlətin vəzifəli şəxsləri qrupu nəzəri baxımdan o qədər genişdir ki, vəzifəli şəxslərin daha geniş dairəsini əhatə edir.

Cinayət hüququnda hüquq tətbiqi nöqteyi-nəzərindən bir sıra sənədlər mövcuddur, hansılar ki, qısa formada bu dar yanaşmanı ifadə edirlər. Birincisi, Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı Nizamnaməsinin 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, cavabdehlərin rəsmi vəziyyəti, onların dövlət başçıları və ya hökumət departamentlərinin məsuliyyətli vəzifəli şəxsləri kimi olmasından asılı olmayaraq, həmin şəxsləri heç bir məsuliyyətdən azad etmir (2). Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi və Tribunalın qərarı ilə tanınmış beynəlxalq hüquq prinsiplərinin hazırlanması vaxtı "məsuliyyətli vəzifəli şəxslər" ifadəsi belə izah edilmişdi ki, bu termin yüksək vəzifə tutan və "böyük məsuliyyət" daşıyan şəxsləri nəzərdə tutur.

Bundan başqa, "rəsmi vəzifəli şəxs" termini öz ölkəsinin hökumətində xidmətdə olan məsuliyyətli vəzifəli şəxsə aiddir. Müvafiq olaraq, Nürnberq Tribunalının III Prinsipində "məsuliyyətli hökumət vəzifəli şəxsi"ndən söhbət gedir (3). Öz növbəsində, Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın 4-cü maddəsi cinayət məsuliyyəti daşıyan şəxslərin sırasına ölkə konstitusiyası üzrə məsul olan "vəzifəli şəxsləri" də aid edir (4).

Bundan başqa, Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsi beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərin dairəsini müəyyən edir. Bura dövlət başçısı, hökumət başçısı və ya xarici işlər naziri, həmçinin dövlətin istənilən nümayəndəsi və ya vəzifəli şəxsi aiddir, hansı ki, beynəlxalq hüquqa

uyğun olaraq onun şəxsiyyətinə, azadlığına və ləyaqətinə istənilən hücumdan xüsusi müdafiə hüququna malikdir (5). Daha yüksək səviyyədə beynəlxalq hüquqazidd əməllər üçün dövlətlərin məsuliyyəti hüququ vəzifəli şəxslərin daha geniş dairəsini əhatə edir.

Beynəlxalq hüquqda məsuliyyət institutu beynəlxalq hüquq normalarının səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinin yaranmasının əsası həmin dövlət tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasıdır. Bütövlükdə, beynəlxalq hüquq pozuntusu deyərəkən beynəlxalq hüquq iştirakçılarının beynəlxalq hüquqa riayət etməməsi və belə hərəkətlər nəticəsində beynəlxalq ictimaiyyətə zərər vurulması nəzərdə tutulur. (məsələn, beynəlxalq müqavilələr üzrə öhdəliklərin pozulması və s.).

Dövlətin istənilən orqanının davranışına, həmin orqanın qanunverici, icra, məhkəmə hakimiyyətinə aid edilməsindən, mərkəzi və ya yerli orqan olmasından və digər dövlət funksiyalarını icra etməsindən asılı olmayaraq, beynəlxalq hüquq üzrə bu dövlətin əməli kimi baxılır. 2001-ci il tarixli Dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd əməllər üzrə məsuliyyəti ilə bağlı Sənədə əsasən "dövlətin istənilən orqanının davranışı həmin dövlətin əməlidir" normasını təsdiq edilmişdir (6).

Bir halda ki, "orqan" anlayışı dövlətdaxili hüquq üzrə belə statusa malik istənilən şəxsi və ya təsisatı ehtiva edir, "dövlətin vəzifəli şəxsi" termini dövlətin məsuliyyəti məqsədləri üçün faktiki olaraq yalnız dövlətin rəsmi orqanını yaradan şəxsləri deyil, həmçinin dövlət hakimiyyətinin elementlərini həyata keçirən şəxslər və ya təsisatları nəzərdə tutur. Bu termin həmçinin şəxsləri və ya bir qrup insanları daxil edə bilər, hansılar ki, faktiki olaraq dövlətin göstərişləri üzrə və ya onun rəhbərliyinin və ya nəzarəti altında hərəkət edirlər və ya o şəxslər və ya bir qrup insanlar, hansılar ki, özü olmadığı halda və ya rəsmi hakimiyyətin öz səlahiyyətlərini icra edə bilmədiyi vaxtı hakimiyyətin elementlərini həyata keçirirlər.

Müxtəlif vaxtlarda qəbul edilmiş beynəlxalq hüquqi aktlarda vəzifəli şəxs termininə fərqli yanaşma və anlayışlar verilmişdir. Həmin beynəlxalq hüquqi aktlardan bəzilərinə baxaq. Transmilli cinayətkarlıqla mübarizə haqqında 2000-ci il

BMT Konvensiyasında “publik vəzifəli şəxs” anlayışından istifadə edilir. Bu anlayışa görə, iştirakçı-dövlətin milli qanunvericiliyində müəyyən edildiyi kimi hər hansı publik xidmət göstərən və cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən vəzifəli şəxs nəzərdə tutulur (md. 8) (7). Korrupsiya ilə mübarizə haqqında 2003-cü il Konvensiyasında “vəzifəli şəxs” dedikdə, iştirakçı-dövlətin qanunvericilik, icra, məhkəmə və inzibati orqanlarında daimi və müvəqqəti əsasda, əməyi ödənilən və ödənilməyən əsasda hər hansı bir vəzifə tutan istənilən təyinatlı və ya seçkili şəxs, həmçinin həmin dövlətin milli qanunvericiliyinə görə publik xidmətlər göstərən istənilən şəxs nəzərdə tutulur. Onun da qeyd edək ki, bu Konvensiyada vəzifəli şəxs anlayışı ilə bağlı iki fərqli termindən istifadə edilir – “xarici publik vəzifəli şəxs” və “publik beynəlxalq təşkilatın vəzifəli şəxsi”. Birinci anlayış aydındır, ikinci anlayışa isə konvensiyada belə tərif verilir – beynəlxalq təşkilatın adından çıxış edən, onun tərəfindən səlahiyyətləndirilən beynəlxalq mülki xidmətçi (md. 2) (8).

Beynəlxalq komməriya əqdlərində xarici vəzifəli şəxslərin satın alınması ilə mübarizə haqqında 1997-ci il Konvensiyasında “xarici dövlətin vəzifəli şəxsi” ifadəsinə belə anlayış verilir - xarici dövlətin qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarında seçkili və ya təyinatlı vəzifə tutan istənilən şəxs, həmçinin xarici dövlət, dövlət agentliyi və müəssisəsi üçün dövlət funksiyalarını həyata keçirən istənilən şəxsdir (md. 1.4.).

Korrupsiyaya görə cinayət məsuliyyəti haqqında Konvensiya “dövlətin vəzifəli şəxsi” anlayışından istifadə edir. Bu anlayışa “dövlət qulluqçusu”, “vəzifəli şəxs”, “mer”, “nazir”, “hakim” ifadələri daxildir, hansıların ki, funksiyaları dövlətin milli hüququ, o cümlədən cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur (md. 1). Hesab edirik ki, bu Konvensiyada “dövlətin vəzifəli şəxsi” anlayışı aydın şəkildə ifadə edilməmiş və daha çox müxtəlif vəzifələri ifadə edən terminlərin qeyri-müəyyən şəkildə izahını əhatə edir.

Korrupsiya ilə mübarizə haqqında Amerikaa-rası Konvensiya “dövlət məmuru” terminindən istifadə edir. Konvensiyada adıçəkilən terminə belə anlayış verilir – daimi və ya müvəqqəti əsasda fəaliyyət göstərərək ictimai funksiyaları icra edən, tə-

yin edilən və ya seçilən istənilən şəxsdir (9).

Beynəlxalq hüquqda “vəzifəli şəxs” anlayışı ilə bağlı məsələləri tədqiq edərkən bu kateqoriyadan olan şəxslərin yurisdiksiya altına düşməsi məsələsinə də aydınlıq gətirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Dövlətin vəzifəli şəxsi barəsində xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitetə istinad edilməsi üçün, bu şəxs *prima facie* başqa dövlətin yurisdiksiyasına aid olmalıdır. Həbs orderi haqqında iş üzrə BMT Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, yurisdiksiya barəsində qərar çıxarılandan sonra immunitet məsələsinə baxmaq məntiqi olardı, halbuki, Məhkəmə burada yurisdiksiya haqqında heç bir qərar çıxarmadan immunitet problemlərinə baxmışdır. Milli və ya beynəlxalq hüquq sisteminə, fərqi yoxdur, dövlət tərəfindən yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi onun suveren hakimiyyətinin ifadəsidir. Bu elə bir vasitədir ki, hansının ki, köməyilə hüquq funksional və hüquqi qüvvəyə malik olur.

Analitik olaraq, bu hakimiyyətin üç növü yurisdiksiyanı özündə ehtiva edir: a) göstəriş yurisdiksiyanı; b) hüquq tətbiqi yurisdiksiyanı və c) məhkəmə yurisdiksiyanı. Göstəriş yurisdiksiyanın zərurəti qətnamələrin çıxarılmasını nəzərdə tutur. Bu, konkret şəxslərə, fəaliyyət növlərinə və ya şəraitə tətbiq edilən dövlətin maddi qanunları qəbul etmək səlahiyyətidir. Qanun tətbiqi yurisdiksiyası konkret şəraitdə və ya əşyalar barəsində, konkret şəxslər barəsində qanunu tətbiq etməyə və inandırmaq və ya öz qanunlarına riayət etməyə və ya riayət etməmə üçün kompensasiyanı verməyə məcbur etmək məqsədi ilə öz resurslarını seçməyə dövlətin qabiliyyətini nəzərdə tutur. Məhkəmə yurisdiksiyası, bir sıra şəxslər, hadisələr və ya əşyaları məhkəmədə işə baxılması proseduru-na tabe etməklə bağlı dövlətin səlahiyyətini ehtiva edir. Məhkəmə qərarı hüquqlar haqqında bəyanata və şəxsi maraqların müdafiəsinə səbəb olur. Yurisdiksiyanın bu üç növü qanunverici, nümayəndəli və icraçı yurisdiksiya kimi də adlanır.

Yurisdiksiyanın bu üç növünün arasında ayırıcı xətt çox nisbi xarakter daşıyır, hansı ki, göstəriş və qanun tətbiqi yurisdiksiyasının arasında müxtəlifliklərin müəyyən edilməsi zamanı üzə çıxır. Məhkəmə yurisdiksiyası təkmilləşdirilmiş qa-

nun tətbiqi yurisdiksiyası kimi qəbul edilir. Dövlət, məhkəmədə işə baxılması vasitəsilə hərəkətləri təşəbbüs edərək və başqa yolla öz qanunlarını tətbiq edir. Ancaq məhkəmə yurisdiksiyası bütün vəziyyətlərdə və ciddi qanun tətbiqi hədəflərinin nailiyyəti üçün tətbiq edilmir. Adətən dövlətin daxilində məhkəmə yurisdiksiyasının predmeti olan məsələlər, nəyin qanunla müəyyən edilməsi məsələsindən doğur. Şəxsi konkret cinayət üçün mühakimə edirlər, çünki həmişə belə davranışı qadağan edən qanun var. Dövlət öz ərazisində məcburiyyət üçün yurisdiksiyalara malik olmazdı, əgər onda yurisdiksiyanın *prima facie* qanunlar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdursa.

Vurğulamağa dəyir ki, qanun tətbiqi yurisdiksiyası prinsip etibarilə dövlətin şəxsi ərazisi ilə məhdudlaşdırılmışdır. Hərçənd, ola bilər ki, dövlət, onun ərazisi hüdudlarından kənarında olan şəxs barəsində öz məhkəmə yurisdiksiyasını effektiv şəkildə realizə etməyə qadir deyil. Heç nə ona başqa vasitələrin köməyi ilə məcburi icra üçün müraciət etməyə mane olmur, həmçinin müvafiq məsələ ilə bağlı istənilən başqa dövlətlə əməkdaşlıq etməyə.

Bununla belə, fərqlər praktiki və hüquqi əhəmiyyətə malikdir. İmmunitet məqsədləri üçün problemin təyini bəzən ona əsaslanıla bilər ki, bu yurisdiksiya göstəriş, məhkəmə və ya qanun tətbiqi yurisdiksiyasıdır (10).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi vəzifəli şəxs anlayışının müəyyənliyində yurisdiksiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, konkret olaraq cinayət yurisdiksiyasının müəyyən edilməsi bu anlayışın xarakterik xüsusiyyətlərinin açılmasında xüsusi önəm kəsb edir.

D.V.Bovet hesab edir ki, yurisdiksiyanın "cinayət" və ya "mülki" təyini əsl fərqi dəqiq xarakterizə edə bilmir, hansında ki, əmr verən dövlət öz müstəsna hüququnu konkret davranışa nəzarət etməyə həyata keçirə bilər (11). Ola bilsin ki, bu elə vəziyyətlərdə düzgün hesab edilir ki, beynəlxalq hüquq üzrə cinayətlər milli səviyyədə mülki iddialara gətirib çıxarır. Mülki hüquq sistemlərində şəxsi tərəflər məhkəmədə cinayət işinə baxılması zamanı mülki-hüquqi kompensasiyaya görə müraciət edə bilərlər.

Başqa hadisələrdə "mülki" hesab olunan qanunvericilik, necə ki bu anti-inhisar qanunverici-

liyi ilə baş verir, öz təsirinə görə cinayət və məcburi ola bilər. Hazırkı tədqiqat işində "xarici cinayət yurisdiksiyası" haqqında söhbət gedir. Ancaq formal şəkildə təsvir toxunulmuş məsələlərin tam həcmdə, aydın şəklini verə bilmir. Həqiqətən, mülki məhkəmə icraatından yaranan presedent hüququ cinayət prosesi üçün münasib olan məsələləri əhatə edə bilər. Biz bu tədqiqat işində əsasən şəxsin cinayət törədilməsi ilə bağlı xarici məhkəmənin yurisdiksiyası altına düşməsi kontekstindən immunitet məsələsinə aydınlıq gətirilməsinə cəhd göstərmişik.

Beynəlxalq hüquq, bir qayda olaraq, cinayət yurisdiksiyasını territorial hesab etdiyindən, bu, demək olar ki, heç bir milli hüquq sisteminə eks-territorial hüquq pozmalara öz tətbiqini aid etməyə mane olmur (12). Beynəlxalq hüquqda cinayət yurisdiksiyası üçün əsaslar yaradan beş prinsip mövcuddur: a) ərazi prinsipi; b) vətəndaşlıq prinsipi (aktiv hüquq subyektliyi prinsipi); c) passiv hüquq subyektliyi prinsipi; d) qoruyucu prinsip və e) universal prinsip.

Ərazi yurisdiksiyası cinayətin törədilməsi yeri-nə istinad edən yurisdiksiyanı müəyyən edir. Bu yurisdiksiya subyektiv və ya obyektiv ola bilər. Birinci hadisəni əhatə edir, hansı ki, dövlətin ərazisində başlanmışdır və onun hüdudları xaricində başa çatmışdır. İkinci halda isə insident və ya hadisə dövlətin ərazisi xaricində başlayır və onun daxilində qurtarır.

Vətəndaşlıq prinsipi, təqibi həyata keçirən dövlət və vətəndaş arasında mövcud şəxsi əlaqəyə əsaslanan yurisdiksiyanı müəyyən edir, hərçənd ki, cinayət vətəndaş tərəfindən xaricdə törədilə bilər.

Passiv hüquq qabiliyyəti prinsipi zərərçəkmişin vətəndaşlığına istinad edən yurisdiksiyanı müəyyən edir. Uzun müddət ziddiyyətli hesab edilən bu prinsip hal-hazırda nisbətən az etirazlarla qarşılaşır, ən azı hüquq pozmaların konkret kateqoriyasına aid məsələlərdə. Xüsusilə də, terrorizmlə mübarizəyə yönəlmiş sənədlərdə bu məsələyə yer ayrılır.

Qoruyucu prinsip milli maraqlar üzərində yurisdiksiyanın əsasını qoyur, hansına ki, zərər xaricdə edilmiş hüquq pozma ilə vurulmuşdur. Öz ərazisinin daxilində iqtisadi nəticələrə istinad qoruyucu prinsipi obyektiv ərazi yurisdiksiyasından fərqləndirir.

Universal prinsip *locus delicti*-dən və qanunu pozanın və qurbanın vətəndaşlığından asılı olmayaraq ümumi narahatlığa səbəb olan tanınmış qanunu pozmanın xarakterinə istinad yolu ilə yurisdiksiyanı müəyyən edir. Piratlıq bu yurisdiksiyaya tipik nümunədir. Henry Veyaton hesab edir ki, "piratın *jure gentium* tutula bildiyi və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq və yaxud da, heyətində və ya heyətinə qarşı cinayət törədilən gəminin milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, istənilən dövlət tərəfindən məhkəməyə verildiyi səbəb bu əməlin bütün dövlətlərin yurisdiksiyası altına düşə bilməsi ilə bağlıdır (13).

Universal yurisdiksiyanın tətbiq edildiyi başqa hallar da mövcuddur. Klassik hüquq şərhçiləri xüsusilə ciddi cinayətlərin günahkarlarının mümkün təqibini yalnız ərazisində cinayət törədilən dövlətdə yox, həmçinin həmin cinayətkarların sığınacaq axtardıkları ölkədə təqibini də mümkün hesab edirdilər (14). Bu nöqtəyi-nəzərə əsaslanaraq, dövlət, *aut dedere aut judicare* maksimumu uyğun olaraq ekstradisiya və ya məhkəmə təqibi gözlənilən cinayətkarı həbs etməlidir.

Bu yanaşmanın müasir ifadəsi bir sıra çoxtərəfli sənədlərdə, xüsusilə beynəlxalq terrorizmə aid olan sənədlərdə öz təsbitini tapmışdır. Hava gəmilərinin qanunsuz tutulması ilə mübarizə haqqında Haaqa Konvensiyasının 4.2-ci maddəsinə əsasən hər bir razılığa gələn tərəf bütün zəruri tədbirləri görürlər ki, cinayət üzərində öz yurisdiksiyasını təyin etsinlər (15).

Qeyd edilən beynəlxalq hüquqi aktların müddəaları bir tərəfdən iştirakçı-dövlətlərə bir və ya bir neçə yurisdiksiya əsasında öhdəlik müəyyən edirsə, digər tərəfdən, ərazisində cinayətkar gizlənən dövlətə həmin cinayətkarı məhkəməyə vermək öhdəliyinə riayət etməyə məcbur edir. Bu forma kvazi universal yurisdiksiya adlandırılmışdır (16).

Bu əsaslar dövlətlərin təcrübəsində müxtəlif səviyyələrdə qəbul edilsə də, dövlət bu prinsiplərdən və ya onların uyğunluğunda öz yurisdiksiyasını təyin edə bilər. Məsələn, terrorizmlə mübarizə haqqında müxtəlif konvensiyalar dövlətə öz yurisdiksiyasını müəyyən etməyə bir neçə əsas verir. Məsələn, Bomba terrorizmi ilə mübarizə haqqında beynəlxalq Konvensiyanın 6-cı maddəsi; Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə

haqqında beynəlxalq Konvensiyanın 7-ci maddəsinə qeyd etmək olar.

Beynəlxalq hüquqda vəzifəli şəxslərin immuniteti ilə bağlı məsələlərin tədqiqi zamanı daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri beynəlxalq cinayətlərlə bağlıdır. Məhz bu kateqoriya cinayətlər adətən dövlət başçıları və ya dövlətin digər vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədilir və belə cinayətlərə dair beynəlxalq hüquqi aktlarda həmin şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb-edilib-edilməməsi ilə bağlı normalar təsbit edilir.

Beynəlxalq cinayətin anlayışı ilə bağlı beynəlxalq hüquq aləmində mövcud olmuş diskussiyalara baş vurmada qeyd edək ki, ümumi anlamda beynəlxalq cinayət deyərək, bu və ya digər dövlətin beynəlxalq ictimaiyyətə qarşı yönəlmiş, beynəlxalq hüququ ciddi şəkildə pozması nəzərdə tutulur.

Beləcə, dövlətlərin məsuliyyətinin faktiki əsası kimi onların beynəlxalq cinayətlər törətməsi çıxış edir. Bu məsələ ilə bağlı Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı və BMT Baş Məclisinin qətnaməsi ilə təsdiqlənən 2001-ci il tarixli Dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd əməllər üzrə məsuliyyəti ilə bağlı Sənədi qeyd etmək lazımdır. Bu sənədə müvafiq olaraq, beynəlxalq məsuliyyət ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normasından doğan öhdəliyin dövlətlər tərəfindən ciddi şəkildə pozulması zamanı meydana çıxır (17).

Beləliklə, beynəlxalq hüquqda vəzifəli şəxs anlayışının izahı ilə bağlı qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirib belə qənaətə gəlirik ki, tarixi şəraitin dəyişməsi, konkret desək, qloballaşma, insan hüquqlarına diqqətin artırılması, müharibələrdə kütləvi şəkildə insanların məhvi kimi məsələlər artıq bütün dövlətlərdə vəzifə və statusundan asılı olmayaraq, cinayətkarlara qarşı vahid bir fikrin formalaşmasına – yəni, “şəxs cinayət törədibsə, o artıq ölkə başçısı yox, cinayətkardır, cinayətkar isə məsuliyyətə cəlb edilməli və cəzalandırılmalıdır” ideyasının bərqərar olmasına gətirib çıxarmışdır. Bu tendensiyanın əsas məqsədi cinayətkarlıqla effektiv mübarizə və cinayət hallarının gələcəkdə baş verməsinin qarşısının alınmasıdır.

Beynəlxalq hüquqda vəzifəli şəxs anlayışı konkret olaraq müəyyən edilməmişdir, yəni bu anlayışla bağlı nə beynəlxalq hüquqi aktlarda, nə də beynəlxalq hüquq doktrinasında vahid fikir

formalaşmamışdır. Bu isə öz növbəsində, konkret nəzəri və praktiki problemlərə yol açır, milli hüquq sistemlərində vəzifəli şəxslərin immunitet və imtiyazları ümumilikdə bu kateqoriya şəxslərin hüquqi statusu ilə bağlı dövlətdaxili qanunvericiliyin işlənilməsində və məhkəmə proseslərində həmin normaların tətbiqində ciddi problemlər yaradır. Lakin bütün yanaşmalarda bu an-

layış üçün ümumi olan xüsusiyyətlər var. Burada söhbət, ilk növbədə, yurisdiksiya məsələsindən gedir, başqa sözlə desək, dövlətin vəzifəli şəxsinin xarici məhkəmə yurisdiksiyasına aid edilib-edilməməsindən söhbət gedir. Məhz yurisdiksiya əlamətinin izahı vəzifəli şəxsin cinayətkar kimi məsuliyyətə cəlb edilib-edilməməsinə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. O'Keefe Roger. International Criminal Law. Oxford University Press, 2015, p. 428.
2. Pedretti Ramona. Immunity of Heads of State and State Officials for International Crimes. Martinus Nijhoff Publishers, 2014, p. 235.
3. Ndiva Kofele-Kale. The International Law of Responsibility for Economic Crimes: Holding State Officials Individually Liable for Acts of Fraudulent Enrichment. Routledge, 2016, p. 320.
4. Horvitz Leslie Alan, Christopher Catherwood. Encyclopedia of War Crimes and Genocide. Infobase Publishing, 2014, p. 525.
5. Barker J. Craig. The Protection of Diplomatic Personnel. Routledge, 2016, p. 24.
6. Evans D. Malcolm. Blackstone's International Law Documents. Oxford University Press, 2015, p. 515.
7. Barker Craig, John Grant. International Criminal Law Deskbook. Routledge, 2013, p. 172.
8. Carr Indira, Jae Sundaram. International Trade Law Statutes and Conventions 2016-2018. Taylor & Francis, 2016, p. 507.
9. http://www.oas.org/en/sla/dil/inter_american_treaties_B-58_against_Corruption.asp
10. http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/4_1_2004.pdf
11. Bowett D.W. Jurisdiction: Changing Patterns of authority over activities and resources. British Yearbook of International Law, 1983, Volume 53. p. 22.
12. The Case of the S.S. "Lotus" (France v. Turkey), P.C.I.J. 1927 (Series. A), No. 10, p. 19.
13. Wheaton Henry. Elements of International Law. Little, Brown, 1866, p. 124.
14. Bassiouni M. Cherif. International Extradition: United States Law and Practice. Oxford University Press, 2014, p. 7.
15. Hodgkinson David, Rebecca Johnston. International Air Carrier Liability: Safety and Security. Taylor & Francis, 2016, p. 237.
16. Shaw N. Malcolm. International Law . Cambridge: Cambridge University Press, 2003. Fifth edition. p. 598.
17. Hoffmann Julia, André Nollkaemper, Isabelle Swerissen. Responsibility to Protect: From Principle to Practice. Amsterdam University Press, 2012, p. 127.

Мехрибан Аюбова

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ ЗА ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМА ЮРИСДИКЦИИ

Резюме

В статье анализируется ответственность должностных лиц за военные преступления, проблема юрисдикции в этой сфере на основе разногласий в юридической литературе и международной практике. Отмечается, что понятие должностного лица в международном праве четко

не определено, т.е. нет единого мнения по этому понятию ни в международно-правовых актах, ни в доктрине международного права. Это, в свою очередь, приводит к конкретным теоретическим и практическим проблемам, создает серьезные проблемы в развитии внутреннего законодательства об иммунитете и привилегиях должностных лиц в национальных правовых системах, в целом, о правовом статусе данной категории лиц и применении этих положений. нормы в суде. Принимая во внимание вышесказанное, в статье предлагается ряд теоретических и практических предложений в этом направлении.

Mehriban Eyyubova

RESPONSIBILITY OF OFFICIALS FOR WAR CRIMES: JURISDICTION PROBLEM

Summary

The article analyzes the responsibility of officials for war crimes, the problem of jurisdiction in this area on the basis of the diversity of views in the legal literature and international practice. It is noted that the concept of official in international law is not clearly defined, ie there is no consensus on this concept in either international legal acts or the doctrine of international law. This, in turn, leads to specific theoretical and practical problems, creates serious problems in the development of domestic legislation on the immunity and privileges of officials in national legal systems, in general, the legal status of this category of persons and the application of these norms in court proceedings. Taking into account the above, the article offers a number of theoretical and practical suggestions in this direction.

UOT 343.35

ORXAN ASLANOV

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının
elmlər doktoru proqramı üzrə qiyabi doktorantı
+99450-337-71-81; aslanov.orxan@gmail.com

KORRUPSIYA CİNAYƏTLƏRİ VƏ QULLUQ MƏNAFEYİ ƏLEYHİNƏ OLAN DİGƏR CİNAYƏTLƏRLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN ÜMUMİ İNKİŞAF TARİXİ

İlk öncə, onu diqqətə çatdıraq ki, korrupsiya və ya qulluq mənafeyi əleyhinə olan cinayətlərlə mübarizə problemi geridə qoyduğumuz ötən əsrin 80-90-cı illərindən etibarən dünya dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan dövləti və cəmiyyətinin diqqət mərkəzində olan problemlərindən biridir. Azərbaycanda demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin qurulduğu, sosial, iqtisadi və hüquqi islahatların geniş vüsət aldığı bir dövrdə korrupsiya cəmiyyətdə sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi, mənəvi-psixoloji problemlərin yaranmasına, qanunların düzgün işləməsinə, əhalidə dövlət orqanlarına inamsızlığın yaranmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, korrupsiya iqtisadiyyata ziyan vurur, sağlam rəqabəti boğur, cəmiyyətdə mövcud sosial-psixoloji və mənəvi durumun pisləşməsinə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, sosial, hüquqi, iqtisadi, psixoloji və digər aspektlərə malik hadisə kimi korrupsiya qədim zamanlardan yaranmış olsa da son illərdə, böyük siyasi, sosial və iqtisadi dəyişikliklərlə xarakterizə olunan müasir dövrdə dünya dövlətləri arasında xüsusilə geniş yayılmış, habelə onun ictimai təhlükəliliyi qat-qat artmışdır. Korrupsiya, həmçinin, sosial gərginliyi artırır, təhsil və səhiyyə sahələrinə də nüfuz edərək, cəmiyyətin istər mənəvi, istərsə də bioloji tənəzzülünü gücləndirir [7, s.6].

Elmi tədqiqatlardan da göründüyü kimi, korrupsiya hələ qədim sivilizasiya dönməindən möv-

cud olmuş və onun mövcudluğu bizə çatmış yazılı mənbələrdə də öz təsbitini tapmışdır. Belə ki, korrupsiya haqqında qədim Çin tarixçisi Sima Tsyan, qədim Roma tarixçisi Tasit, orta əsr ərəb filosofu İbn Xaldun, avropalı mütəfəkkirlər Tomas Hobbs, Mişel Monten, XVIII əsrin bir sıra hüquq alimləri – İeremiya Bentam, Uilyam Blekston və başqaları öz əsərlərində yazmışdılar [11, s.7].

Onu da qeyd edək ki, “Hammurapi Qanunları”nda, qədim hind abidəsi “Artxastra”da, Romada “XII Cədvəl Qanunu”nda və başqa mənbələrdə rüşvətxorluq, aldatmaq korrupsiyanın formalarından biri hesab edilərək, bu cinayətlərə görə ciddi cəza növləri nəzərdə tutulmuşdu. Məsələn, Hammurapi Məcəlləsinin 5-ci paragrafında deyilirdi ki, əgər hakim işi mahiyyəti üzrə araşdıraraq qərar çıxarır və sənədi təsdiq etməyə hazırlayırsa, sonra isə, o, öz qərarını dəyişirsə, onda, bu hakimi öz qərarını dəyişdirməyə görə ifşa etmək lazımdır və işdə müəyyən edilmiş pul həcmi on iki dəfə artıraraq, ona ödətdirmək lazımdır; bundan başqa, o, həmçinin, hakimlik kürsüsündən də məhrum edilməli və qovulmalıdır [14]. Yaxud “Artxastra”da isə, qeyd edilirdi ki, hökmdarın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri dövlət pulunu oğurlayanlarla mübarizə işini təşkil etməkdir [9, s.49].

Hələ 4500 il bundan qabaq Şumerdə yerləşən

Laqaş şəhər-dövlətinin başçısı Urunimqına məmurların, hakimlərin və ruhani xadimlərin korrupsiyaya uğramalarının qarşısını almaq məqsədi ilə dövlət idarəçilik sisteminin islahatı barədə qərarlar qəbul etmişdir.

Korrupsiyanın, rüşvətin, xalqın malını talamağın cinayət olması ideyası əksər Şərqi ölkələrinin müqəddəs kitabı olan "Qurani-Kərim"də də öz əksini tapmışdır.

Mütəxəssislər belə hesab edir ki, korrupsiya ilə mübarizə probleminin tarixinin qədim olmasına baxmayaraq, Qərbdə XVIII əsrin sonlarından cəmiyyətin korrupsiyaya münasibətində əsaslı dönüş yaranmışdır.

Azərbaycanda isə, antikorrupsiya qanunvericiliyinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin 1922-ci il və 1927-ci il Cinayət Məcəllələri, habelə Azərbaycan SSR-in 1960-cı il Cinayət Məcəlləsi bu sahədə xüsusi zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da bildirək ki, Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə edildikdən sonra da korrupsiyanın qarşısının alınması və korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə bağlı müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılmasına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş bir sıra islahatçı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə tədbirlər içərisində Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin otuz üçüncü fəslə ("Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər" fəslə), habelə "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının 13 yanvar 2004-cü il Qanunu, "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il Qanunu, "Vəzifəli şəxslər tərəfindən maliyyə xarakterli məlumatların təqdim edilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il Qanunu, habelə "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il Qanunu və s. qanunların qəbul edilməsini nümunə kimi göstərə bilərik [12].

"Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 iyun 2000-ci il tarixli Fərmanı, "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il Qanunu, "Korrupsiyaya qarşı mübarizə

üzrə" Dövlət Proqramı (2004-2006-cı illər və 2012-2015-ci illər) və s. bu istiqamətli milli strategiya konsepsiyaları korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə əlaqədar qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktlar içərisində mühüm yer tutur. Burada, həmçinin, yumşaq normativ hüquqi aktların da sistemi formalaşdırılmışdır. Bu normativ hüquqi aktlardan 2000-ci il "Dövlət vergi orqanı əməkdaşlarının peşə etikası kodeksi", 2007-ci il "Hakimlərin etik davranış kodeksi" və s.-lərini qeyd etmək olar [12].

Eləcə də, korrupsiya ilə mübarizənin təşkilati aspektlərinə – institusional strukturların yaradılmasına cəhd göstərilmiş və Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurası yanında Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə üzrə Komissiya və Baş Prokurorluğun nəzdində Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə Baş İdarəsi təşkil olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" BMT Konvensiyasını 1 noyabr 2005-ci il tarixdə ratifikasiya etmişdir. Həmçinin, Respublikamız korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində Avropa Şurası daxilində aşağıda göstərilən bir neçə əsas müqavilələrə də qoşulmuşdur: "Korrupsiyaya görə cinayət məsuliyyəti haqqında" Konvensiya (11 fevral 2004-cü ildə ratifikasiya edilmişdir); "Korrupsiyaya görə mülki məsuliyyət haqqında" Konvensiya (11 fevral 2004-cü ildə ratifikasiya olunmuşdur).

Ümumiyyətlə, bu cinayətlərlə mübarizədə yaxın keçmişə nəzər saldıqda, görürük ki, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 2-ci sessiyası tərəfindən 9 dekabr 1922-ci ildə qəbul edilən və Respublikamızın ilk cinayət qanunu olan Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin Cəza Məcəlləsinin (Cinayət Məcəlləsinin) II fəslində vəzifə (qulluq) cinayətləri təsbit edilmişdir. Düzdür, o dövrdə bu kateqoriya cinayətlər korrupsiya cinayətləri yox, vəzifə (qulluq) cinayətləri adlandırılırdı. Məsələn, vəzifədən sui-istifadə etmək, yəni vəzifəli şəxsin yalnız öz qulluq mövqeyinə görə edə bildiyi və qulluq zərurəti mülahizələri ilə bağlı olmadıqları halda idarə və ya təşkilatların düzgün işinin və ya ictimai qaydanın, yaxud ayrı-ayrı vətəndaşların şəxsi mənafehlərinin pozulmasına səbəb olmuş hərəkətlər etməsi cinayət məsuliyyətinə səbəb olurdu. Məcəllənin ilkin redaksi-

yasının “Qeyd” hissəsinə əsasən isə, vəzifəli şəxs dedikdə, hər hansı dövlət idarə və ya müəssisəsində, eləcə də təsərrüfat, inzibati, maarrifləndirmə və başqa ümumdövlət vəzifələrinin həyata keçirilməsi sahəsində qanunla müəyyən edilmiş məlum hüquq və vəzifələrə malik olan təşkilat və ya birliklərdə daimi, yaxud müvəqqəti vəzifə tutan şəxslər başa düşülürdü [1, s.84-85].

Bundan savayı, 1922-ci il Məcəlləsində təsbit edilmiş normalara əsasən, vəzifə ixtiyarını (səlahiyyətlərini) aşmaq, yəni qanunla onları edənlərə verilmiş ixtiyar və səlahiyyətlərin həddini açıqdan-açığa aşmaqla idarə və ya təşkilatların düzgün işinin və ya ictimai qaydanın, yaxud ayrı-ayrı vətəndaşların şəxsi mənafələrinin pozulmasına səbəb olmuş hərəkətlərin edilməsi cinayət məsuliyyətinə səbəb olurdu və bunun üçün həmin normanın sanksiyasında çox ciddi cəza nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin, 1922-ci il CM-in 113-cü maddəsində vəzifəli şəxs tərəfindən qulluq mövqeyi ilə əlaqədar ixtiyarında olan pulların, qiymətli şeylərin və ya sair əmlakın mənimsənilməsi və ya israf edilməsi bir ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə və vəzifədən kənarlaşdırma ilə cəzalandırılırdı. 114-cü maddəyə müvafiq olaraq isə, dövlət, ittifaq və ya ictimai qulluqda olan şəxs tərəfindən rüşvət verənin xeyrinə rüşvət alanın qulluq vəzifələrinə aid olan hər hansı bir hərəkətin edilməsi və ya edilməməsi üçün şəxsən və ya başqa adamlar vasitəsilə nə şəkildə olursa-olsun rüşvət alınması əmlakı müsadirə edilməklə və ya bunsuz beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılırdı. Qeyd edilən cinayətdə vasitəçilik, eləcə də rüşvətخورluğun gizlədilməsi həmin andakı əmlakı müsadirə edilməklə və ya bunsuz iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılırdı.

Sözgedən normada ağırlaşdırıcı hallarda: a) rüşvət alan vəzifəli şəxsin məsul bir vəzifə başında durması; b) rüşvət nəticəsində dövlətə əmlak zərərinin yetirilməsi və ya yetirilə bilməsi; c) şəxsin rüşvət almaq üstündə bundan qabaq məhkum edilmiş olması və ya dəfələrlə rüşvət alması; ç) rüşvəti qəbul edən şəxs tərəfindən başqasını cəbr və təhdid yolu ilə rüşvət verməyə məcbur etməsi kimi vəziyyəti ağırlaşdırıcı hallarda rüşvət almaq daha ciddi cəza ilə, yəni təcrid edilməklə üç ildən

az olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə, xüsusilə ağırlaşdırıcı hallar olduqda isə, əmlakı müsadirə edilməklə ən yüksək cəza tədbiri (güllələnmə) ilə cəzalandırılırdı.

1922-ci il Məcəlləsində diqqəti çəkən məqamlardan biri də 115-ci maddədə rüşvət fitnəkərliyi, yəni rüşvət verənin hərəkətlərini sonradan ifşa etmək məqsədilə vəzifəli şəxs tərəfindən rüşvət almağa səbəb olan şərait və vəziyyətin bilə-bilə edilməsi də vurğulanırdı və buna görə cəza tədbiri nəzərdə tutulmuşdu [1, s.87-88].

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumhüquqi prinsip olan humanizm prinsipindən irəli gələrək rüşvət vermək, rüşvətخورluqda vasitəçilik etmək, rüşvətخورluğa hər hansı kömək göstərmək və ya rüşvətخورluğa qarşı əks-təsir tədbirləri görməmək və əvvəlki maddələrin təsiri altına düşən şəxslər məhkəmə tərəfindən cəzadan yalnız:

a) onlar rüşvətin tələb edilməsi barədə könüllü və dərhal məlumat verərlərsə;

b) vaxtında verilmiş ifadələri və məlumatları ilə rüşvətخورluq haqqında işin üstünün açılmasına kömək edərdilərsə, azad edilə bilərdilər.

Rüşvətin aşkar və kobud formada alınmasının heç də cinayətkar elementlər tərəfindən rüşvət almanın adi növü kimi çıxış etmədiyindən, əksinə, gizli rüşvət formalarının üstünlük təşkil etmə səbəbindən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən 7 mart 1923-ci il tarixdə müvafiq Qərar verilmişdir. Rüşvət anlayışının həcmi haqqında olan bu Qərara əsasən, 1922-ci il Cinayət Məcəlləsinin 114-cü maddəsinin inkişaf istiqamətində aşağıdakılar da rüşvət hesab edilirdi:

1. Müfəttiş və ya nəzarətçilərin, onlar tərəfindən təftiş və ya nəzarət edilən idarə və ya müəssisələrdən qanunla nəzərdə tutulmamış hər hansı bir mükafat və ya təminat alması;

2. Hər iki idarənin öz aralarında mal mübadiləsi, yaxud ticarət əməliyyatları və ya heç olmazsa, qarşılıqlı xidmət münasibətlərində olması müəyyən edilərsə və əgər həmin şəxsin şəxsən, yaxud vasitəçi ilə həmin əməliyyatlarda və ya xidmətlərdə iştirak etməsi müəyyən edilərsə, onun iki dövlət idarəsində, yaxud bir dövlət və bir digər – xüsusi idarədə işin qanunsuz əvəzçiliyi ilə pul və ya digər şəkildə mükafat və ya təminat (mənzil təminatı, nəqliyyat və i.a.) alması;

3. Bu zaman, daimi əmək haqqı ödənilməsə belə, eyni şəxslərin eyni hallarda “komisiyon haqqı”, “bəxşiş”, “təşkilati haqq” və ya “yardıma görə” haqq alması;

4. Vəzifəli şəxslərin podratlar, tədarüklər, hər-raclar zamanı işlədikləri idarə və ya müəssisə üçün vasitəçilik etməsi, yaxud həmin şəxslərin bu idarə və ya müəssisələrin digər ticarət əməliyyatlarında bu, yaxud digər tərəfdən “komisiyon haqqının” və ya “bəxşişin” alınması ilə əlaqədar iştirak etməsi;

5. İdarə və ya müəssisədə işləyən vasitəçilərin vəzifə borcuna daxil olan hərəkətləri etməsinə görə xüsusi komisiyon haqqı və ya bəxşiş alması [1, s.128].

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin sayca ikinci olan 1927-ci il Cəza Məcəlləsinin (Cinayət Məcəlləsinin) 1922-ci il Məcəlləsindən fərqli olaraq, II fəslə deyil, III bölməsində vəzifə (qulluq) cinayətləri təsbit edilmiş və 143-cü maddədə vəzifə cinayətləri ilə bağlı normaların dispozisiyası daha detallı şəkildə aşağıdakı kimi əks olunmuşdur: Səlahiyyətlərindən və qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmək, yəni vəzifəli şəxs tərəfindən, ancaq öz qulluq mövqeyinə görə edilə biləcək və qulluq zərurəti mülahizələri ilə əməl edilməyib, ya idarə və ya müəssisənin düzgün işləməsini açıqdan-açığa pozmaqla və ya idarə və ya müəssisəyə aşkar surətdə əmlak zərəri vurmaqla və ya ictimai qaydanı, ya ayrı-ayrı vətəndaşların qanun tərəfindən mülahizə edilən hüquq və mənafələrini pozmaqla nəticələnən əməl və hərəkətlər vəzifəli şəxs tərəfindən ya mütəmadi surətdə, ya tamah və ya özünün başqa şəxsi maraq və ya mənafeyinə görə edildikdə və ağır nəticələrə səbəb olmasa da, lakin həmin əməl və hərəkətlərin ağır nəticə verəcəyini vəzifəli şəxs əvvəlcədən bilmiş olduqda, belə hərəkətlər cinayət məsuliyyətinə səbəb olurdu [5, s.61].

Söyləyək ki, burada, vəzifədən sui-istifadə etmənin tərifini verən 143-cü maddənin redaktəsi olduqca mürəkkəbdir. Əsas etibarilə, vəzifədən sui-istifadə tamah və ya başqa məqsədlər üçün xidmət vəziyyətindən istifadə etməkdən ibarətdir. Lakin bununla yanaşı, vəzifədən sui-istifadənin tərkibi, hər şeydən əvvəl, xidmət hərəkətlərinin olmasını nəzərdə tutur. Məsələn, dəmir yol nəza-

rətçisi xidmət vəzifəsinə görə biletləri yoxlayırsa, o zaman, onun bu yoxlamada qanuna uyğun olmayan hərəkətləri müvafiq şəraitdə vəzifədən sui-istifadə cinayətinin tərkibini təşkil edə bilərdi. Bu hərəkətlər, daha sonra, qanunda göstərilən müəyyən nəticələrə səbəb olmalı idi.

Əgər 143-cü maddənin xidmət zərurətindən meydana gəlməyən və zərər vurmayan xidmət hərəkətləri olduğu iş üzrə sübut olarsa, belə cinayəti göstərilən üç əlamət ilə: sistemik (tərtibi), ağır nəticələr və tamah məqsədi və ya digər şəxsi mənafe (tamah mənafeyi maddi və əmlak mənafeyidir) birləşdirilərdisə, o zaman, bu əməli 143-cü maddə üzrə tövsif etmək lazım gəlirdi [1, s.444].

Əvvəlki Məcəllə ilə oxşar olaraq, 143-cü maddənin “Qeyd” hissəsində vəzifəli şəxslərin dairəsi də göstərilmişdir. Belə ki, həmin “Qeyd”ə əsasən, vəzifəli şəxs dedikdə, dövlət idarə və müəssisəsində, həmçinin, təşkilat və ya birləşmələrdə, ya daimi, ya müvəqqəti vəzifəsi olan və təsərrüfat, inzibati, həmkarlar ittifaqı, başqa ümumi dövlət vəzifələrini həyata keçirməklə üzərinə qanun tərəfindən müəyyən vəzifə ixtiyar və səlahiyyət qoyulmuş olan şəxslər nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda, qarşılıqlı kredit cəmiyyətlərində seçki ilə olan vəzifədə işləyən şəxslər də etdikləri qulluq cinayətlərindən ötrü (qanunları və cəmiyyətin nizamnaməsini pozmaq) vəzifə cinayətlərinin subyekti kimi çıxış edirdilər [6, s.59].

Ümumiyyətlə, vəzifə cinayətləri haqqındakı sözügedən Bölmədə göstərilən hallarda (istisna: 153-cü maddə – rüşvət vermək) cinayətin subyekti xüsusi subyekt idi ki, onların da anlayışı 143-cü maddənin “Qeyd”ində verilir. Göründüyü kimi, bu anlayışa əsasən, hər şeydən əvvəl, vəzifəli şəxslər sırasına dövlət idarələri və müəssisələrinin qulluqçuları aid edilirlər. Lakin vəzifəli şəxsin hansı dövlət idarəsində və ya müəssisəsində təsərrüfat, məhkəmə, maarif və s. mərkəzi və ya yerli idarədə müvəqqəti və ya daimi, seçki ilə və təyinat ilə, maaşla və ya pulsuz, ştatda və ştatdan kənar xidmət etməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. “Qeyd”in növbəti hissəsinə görə isə, ictimai təşkilatların xidmətçiləri də vəzifəli şəxslər sırasına aid edilirdi. Məsələn, həmkarlar ittifaqları, kooperativ birliklər, gənclər təşkilatları, idman və müdafiə təşkilatları və s.

Onu da diqqətə çatdırmaq ki, Qanun ümumi şəkildə hər hansı idarədə işləyən şəxslər haqqında deyil, yalnız dövlət və ictimai idarədə işləyənlərdən bəhs edirdi. Qanunun bu göstərişindən isə, belə nəticə çıxarmaq lazımdır ki, CM-nin 143-cü maddəsinin qeydi mənasında fəhlə və ya kolxozçular vəzifəli şəxs hesab edilə bilməzdilər. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, fəhləyə və ya kolxozçuya müəyyən iş sahəsinə rəhbərlik etmək vəzifəsi tapşırıldığı hallarda, buna əsasən, vəzifəli şəxs hesab edilə bilirdilər. Bura briqadir və manqa başçısı da daxildir.

Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Sosialist Şura Cumhuriyyətinin (Azərbaycan SŞC-in) 1927-ci il Cinayət Məcəlləsində korrupsiya (vəzifə) cinayətləri aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir:

1) Maddə 151. Vəzifəli şəxs tərəfindən və ya dövlət və ya ictimai idarələrin tapşırığı ilə müəyyən bir vəzifəni ifa edən şəxs tərəfindən, onun qulluq mövqeyi və vəzifəsinə görə ixtiyarında olan pulun, qiymətli şeylərin və ya başqa əmlakın mənimsənilməsi və ya israf edilməsi;

2) Maddə 152. Vəzifəli şəxsin öz qulluq mövqeyinə görə yerinə yetirə biləcəyi və ya yerinə yetirməli olduğu hər hansı bir işi rüşvət verənin mənfəətindən ötrü yerinə yetirmək və ya yerinə yetirməmək üçün şəxsən və ya başqa adamlar vasitəsilə nə şəkildə olursa-olsun rüşvət alması. Yəni:

a) rüşvət alan vəzifəli şəxsin məsul bir vəzifə başında durması kimi;

b) rüşvət almaq üstündə bundan qabaq məhkum olması və ya dəfələrlə rüşvət alması kimi;

c) rüşvəti qəbul edən şəxs tərəfindən başqasını cəbr və təhdid yolu ilə rüşvət verməyə məcbur etməsi kimi vəziyyəti ağırlaşdıracaq hallarda rüşvət almaq;

3) Maddə 153. Rüşvət vermək və rüşvətخورluqda vasitəçi olmaq;

4) Maddə 154. Rüşvət fitnəkərliyi, yəni rüşvət verənin və rüşvət alanın hərəkətlərini sonradan ifşa etmək məqsədilə vəzifəli şəxs tərəfindən rüşvət almağa və verməyə səbəb olan şərait və vəziyyətin bilə-bilə yaradılması [5, s.64-65].

Burada, rüşvətخورluğun tərkibi üçün vəzifəli şəxsin qanuni və ya qeyri-qanuni hərəkətlər üçün bəxşiş alıb-almamasının əhəmiyyəti yoxdur. Bu-

na görə bir müəssisə müdirinin qanunsuz olaraq yaxşı çeşid mal buraxmaq üçün rüşvət alması ilə malın düzgün buraxılması üçün rüşvət alması bərabər qiymətləndirilirdi.

Rüşvətin predmetinə dair 152-ci maddə “hər hansı şəkildə olur-olsun” kimi rüşvət verməyi nəzərdə tuturdu. Şübhəsiz ki, təkə vəzifəli şəxsə bilavasitə açıq və ya gizli surətdə pul verməkdən əlavə (komisiyonçuluq, əhli-xibrə üçün və s.), başqa əmlak faydaları vermək (borcu istəməkdən imtina etmək, xidmət, otaq və s. vermək) də bura daxil idi. Əmlak xarakteri olmayan fayda vermək, məsələn, mətbuatda yaxşı qiymət vermək rüşvət adlandırılı bilməzdi. Başa çatdırılmış rüşvətخورluq üçün haqqında rüşvət verilmiş vəzifə hərəkətinin edilib-edilməməsinin, həmçinin, rüşvətin vəzifə hərəkətindən əvvəl və ya sonra verilməsinin də heç bir əhəmiyyəti yox idi.

Onu da diqqətə çatdırmaq ki, Azərbaycanın 1927-ci il Cinayət Məcəlləsilə 1922-ci il Cinayət Məcəlləsinin korrupsiya və rüşvət cinayətləri ilə bağlı normalarının müqayisəli təhlilinin aparılması həmin normaların dispoziisiya və sanksiyalarında ciddi və əhəmiyyətli dəyişikliklər və fərqlərin olmadığını deməyə əsas verir. Bundan savayı, 1927-ci il Məcəlləsində, ilk dəfə olaraq, həm passiv rüşvətخورluq (152-ci maddə – “Rüşvət almaq”), həm də aktiv rüşvətخورluq (153-cü maddə – “Rüşvət vermə və ya rüşvətخورluqda vasitəçi olmaq”) ayrıca olaraq təsbit edilmişdir [6, s.61-62].

Azərbaycan SSR-in sayca üçüncü Cinayət Məcəlləsi 8 dekabr 1960-cı ildə qəbul edildi və 1 sentyabr 2000-ci ilə qədər (hətta Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra da müəyyən müddət ərzində) qüvvədə oldu. Həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsinin yeddinci fəslə “Vəzifə cinayətləri” adlandırılaraq, 167-173-cü maddələri əhatə etməklə, bütövlükdə vəzifə cinayətlərinə həsr edilmişdir. Məsələn, həmin Məcəllənin 167-ci maddəsində (“Hakimiyyətdən və ya qulluq mövqeyindən sui-istifadə”) deyilirdi ki, hakimiyyətdən və ya qulluq mövqeyindən sui-istifadə, yəni vəzifəli şəxsin, qulluq mənafeyinə qəsdən zidd olaraq öz vəzifəsindən istifadə etməsi tamah məqsədi ilə və ya sair şəxsi marağı üzündən edilirsə və dövlət mənafeyinə və ya ictimai mənafeyə, yaxud vətəndaşların qanunla qorunan hüquq və mə-

nafeyinə mühüm zərər vurarsa – 5 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya 2 ilədək müddətə islah işləri və vəzifədən çıxarma ilə cəzalandırılırdı. Hakimiyyətdən və ya qulluq mövqeyindən sui-istifadə ağır nəticələr verərdisə, 8 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılırdı [1, s.736].

Bu Cinayət Məcəlləsində də əvvəlki cinayət qanunlarında olduğu kimi, rüşvət alma və rüşvət vermə ayrı-ayrı müstəqil cinayət tərkibləri kimi təsbit edilmişdir. Belə ki, CM-in 170-ci maddəsində rüşvət alma dedikdə, vəzifəli şəxsin ancaq öz qulluq mövqeyinə görə edə biləcəyi və ya etməli olduğu hər hansı hərəkəti rüşvət verənin mənafeyinə uyğun olaraq yerinə yetirməsi və ya yerinə yetirməməsi üçün şəxsən və ya vasitəçilərin əli ilə hər hansı bir şəkildə rüşvət alması başa düşülürdü. Ağırlaşdırıcı hallarda rüşvət alma kimi isə, rüşvət alan vəzifəli şəxs məsul mövqə tutması, dəfələrlə rüşvət alması, rüşvət alan tərəfindən hədə-qorxunun tətbiq edilməsi göstərilirdi [4, s.93-94].

1960-cı il CM-in 1922 və 1927-ci il Cinayət Məcəllələrindən fərqli olaraq, 170-1-ci maddəsində rüşvətخورluqda vasitəçilik cinayət tərkibi əks olunmuşdu. Rüşvətخورluqda dəfələrlə vasitəçilik etmə və ya rüşvətخورluğa görə əvvəllər məhkum olunmuş şəxsin vasitəçilik etməsi və ya qulluq mövqeyindən istifadə edərək vasitəçilik etmə ağırlaşdırıcı hal hesab edilərək daha ciddi şəkildə cəzalandırılırdı [3, s.150].

Qeyd etdiyimiz kimi, rüşvət vermə 1960-cı il CM-in 171-ci maddəsində müstəqil cinayət tərkibi kimi tənzimlənmiş və üç ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılırdı. Rüşvət dəfələrlə və ya əvvəllər rüşvətخورluğa görə məhkum edilmiş şəxs tərəfindən verildisə, bu, ağırlaşdırıcı hal qismində əmlakı müsadirə olunmaqla və ya müsadirə olunmamaqla yed-

di ildən on beş ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyənləşdirilmişdir [3, s.151].

Qeyd edək ki, adı çəkilən maddə rüşvət verən şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsini də nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, həmin maddənin ilkin redaksiyasının ikinci hissəsində göstərilirdi ki, rüşvət verən şəxs aşağıdakı hallarda məsuliyyətə cəlb olunmaqdan azad edilir:

- rüşvət hədə-qorxu tətbiq edilməklə alınmışdırsa;
- rüşvət verən şəxs rüşvət verdikdən sonra bunu müvafiq vəzifəli şəxsə və ya hakimiyyət orqanına könüllü xəbər verərsə [4, s.94].

Beləliklə, mövzuya dair apardığımız araşdırmaları yekunlaşdıraraq, sonda söyləyə bilərik ki, korrupsiya ilə bağlı cinayətlərlə mübarizədə cinayət qanunvericiliyinin tarixi inkişaf yolunun axırncı və mükəmməl mərhələsi Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ildə sonuncu CM-in qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, 1960-cı il Məcəlləsinin qüvvədə olduğu 40 il ərzində ona tək cəzə vəzifə (korrupsiya xarakterli) cinayətləri ilə deyil, eləcə də mühafizə etdiyi digər ictimai münasibətlərlə də bağlı çoxsaylı əlavə və dəyişikliklərin edilməsi və bu prosesin artıq müstəqillik illərində də davam etdirilməsi, habelə CM-in qanunvericilik texnikası strukturunun yenilənməsi ehtiyacı təzə CM-in qəbul edilməsini sürətləndirirdi. Nəticədə, Respublikanın yeni Cinayət Məcəlləsi 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edildi və 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə mindi. Onu da bildirək ki, sonuncu CM özündən əvvəlki üç Məcəlləyə nisbətən daha demokratik və humanist prinsipləri əks etdirməklə, yeni bir formada mükəmməlləşdirildi və o, bütün növ vəzifə və ya qulluq mənafeyi əleyhinə olan cinayətlər (korrupsiya cinayətləri) ilə cinayət-hüquqi mühafizəni özünün vəzifələrindən biri kimi elan etdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Almanax. Cinayət Qanunları Külliyyatı 1920-2000. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2014. – 1184 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / H.e.d., prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. II Hissə. CM-in 190 – 353-cü maddələrinin şərhli. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2018. – 800 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (1999-cu il iyulun 26-dək olan əlavə və dəyişik-

- liklərlə). – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 1999. – 223 s.
4. Azərbaycan SSR-in 1960-cı il Cinayət Məcəlləsi. – Bakı: Azərbaycan SSR Ali Sovetinin nəşri, – 1961. – 138 s.
 5. Azərbaycan SŞC-nin 1927-ci il Cinayət Məcəlləsi (1930-cu ilin may ayının 31-nə kimi olan əlavə və dəyişikliklərlə). – Bakı: Azərnəşr, – 1930. – 180 s.
 6. Azərbaycan SŞC-nin 1927-ci il Cinayət Məcəlləsi (1934-cü il sentyabrın 1-nə olan əlavə və dəyişikliklərlə). Dördüncü nəşr. – Bakı: Azərnəşr, – 1934. – 137 s.
 7. Cavadov F., Abdullayev Y. Korrupsiyanın tarixi kökləri və ictimai təhlükəliliyi // Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri (elmi əsərlər məcmuəsi), – Bakı, – 2013. № 59, – s.6-26.
 8. Quliyev R.İ., İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə: Dərslük. Təkrar nəşr. – Bakı: Qanun, – 2004. – 816 s.
 9. Козельцева Н.Е. Коррупция – глобальная проблема современности / Отв. ред. Л.Н.Патрина. – Тамбов: ТОГБУК, – 2012. – 492 с.
 10. Максимов С.В. Коррупция. Закон. Ответственность. – М.: ЮрИнфоР, – 2000. – 143 с.
 11. Хабриева Т.Я. Научно-правовые проблемы противодействия коррупции // Журнал Российского права, – 2012. № 7, – с.3-10.
 12. <http://www.e-qanun.az>
 13. <http://www.e-qanun.az/framework/46947> – Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi
 14. <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/hammurap.htm>

RASİM AĞASIYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Əcnəbilərin hüquqları və miqrasiya şöbəsinin
müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: rasim_agasiyev@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏCNƏBİLƏRİN VƏ YA VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: cinayət, cəza, cəzanın növləri, ekstradisiya, əcnəbi, vətəndaşlığı olmayan şəxs, cinayət məsuliyyəti, cərimə, azadlıqdan məhrum etmə, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarma, Cinayət məəcəlləsi, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi.

Ключевые слова: преступление, наказание, виды наказания, выдача, иностранные, лицо без гражданства, уголовная ответственность, штраф, лишение свободы, исключение с территории Азербайджанской Республики, Уголовный кодекс, Уголовно-процессуальный кодекс.

Keywords: crime, punishment, types of punishment, extradition, foreigner, stateless person, criminal liability, fine, imprisonment, Exclusion from the territory of the Republic of Azerbaijan, Criminal Code, Code of Criminal Procedure.

Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin hüquqi əsasları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Cinayət qanunvericiliyinin normaları ilə tənzimlənir. Həmin şəxslərin cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsaslarını izah etməzdən əvvəl cinayət və cəza anlayışların hüquqi mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan

Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə cəza təhdiidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır (1, s. 8).

Cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət hesab edilmir. Habelə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmış və cinayət törətmiş anlaqlı şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Cinayət törədənədək on altı yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən cinayət törətmiş şəxslərə cəza tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törətmiş ölkə vətəndaşları kimi əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də cəza tətbiq edilir. Cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən vətəndaşa, əcnəbiyə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxslər barəsində Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilən məhrumiyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Bir qayda olaraq cəza cəmiyyətimizdə sosial ədalətin

bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin ərazisində cinayət törətmiş şəxslər qanun qarşısında bərabərlik prinsipi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər. Belə ki, cinayət törətmiş vətəndaşlar, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər qanun qarşısında bərabərdirlər və irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Azərbaycan Respublikasının 5 mart 2010-cu il tarixli 972 – IIIQD nömrəli Qanununa əsasən yuxarıda sadalanan (irqi, milli, dini və s.) bərabərlik prinsipinin əsaslarına görə vətəndaşlar, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmaya şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və ya cəzalandırıla bilməz, yaxud cəzadan və ya cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilməz (3).

Milli qanunvericiliyimizdə cinayət məsuliyyətinin prinsipi təqsirə görə müəyyən edilir. Belə ki, yalnız törətmiş ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş vətəndaşlar, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər. Habelə, şəxslər təqsirsiz olaraq vurduğu zərərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməzlər. Bundan başqa, cinayət törətmiş şəxslər haqqında tətbiq edilən cəza və ya digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər ədalətli olmalıdır, yəni cinayətin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, onun törədilməsi hallarına və cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsin şəxsiyyətinə uyğun olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2012-ci il tarixli 405 – IVQD nömrəli Qanununa əsasən cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər işgəncə və ya digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan xarakter və ya məqsəd daşıya bilməz (4).

Azərbaycan Respublikası Cinayət qanunvericiliyində ölkəmizin ərazisində törədilən cinayətlərə

görə qüvvədə olması ilə bağlı müddəalar da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törətmiş vətəndaşlar, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində başlamış, yaxud davam etmiş və ya başa çatmış cinayət, Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş cinayət sayılır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin “Cinayət-prosesual qanunvericiliyin xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində qüvvəsi” adlı 5.1-ci maddəsində göstərilir ki, cinayətin törədilməsində şübhə və ya ittiham olunan xarici vətəndaşlar və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər haqqında cinayət-prosesual fəaliyyət Azərbaycan Respublikası cinayət-prosesual qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun həyata keçirilir (5, s. 3).

Göründüyü kimi Qanunun 5.1-ci maddəsinin adında və mətnində “əcnəbilər” anlayışı “xarici vətəndaşlar” anlayışı kimi göstərilmişdir. Halbuki milli qanunvericiliyimizdə “xarici vətəndaşlar” anlayışı işlədilmir və bu barədə qanunvericiliyimizdə heç bir hüquqi norma yoxdur. Məlumat üçün qeyd edilməlidir ki, “xarici vətəndaşlar” Rusiya Federasiyasının, habelə bir sıra dövlətlərin qanunvericilik aktlarında işlədilir. Ölkəmizdə isə “xarici vətəndaşlar” anlayışı “əcnəbi” anlayışı kimi işlədilir və tanınır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Miqrasiya Məcəlləsinin 3.0.1-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxsə əcnəbi deyilir.

Aparılmış müqayisədən göründüyü kimi Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 5.1-ci maddəsi ilə Miqrasiya Məcəlləsinin 3.0.1-ci maddəsi ziddiyyət təşkil edir. Bu ziddiyyətin aradan qaldırılması və Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 5.1-ci maddəsinin Miqrasiya Məcəlləsinin 3.0.1-ci maddəsinə uyğunlaşdırılması məqsədilə **təklif edirik** ki, Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 5.1-ci maddəsi aşağıdakı kimi yeni redaksiyada yazılsın:

“Cinayət-prosesual qanunvericiliyin əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində qüvvəsi”. Fikrimizcə, bu təklif Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin

çəlləsinin milli qanunvericiliyimizin digər aktlarına uyğun olmaqla yanaşı Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsini təmin edəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində həmin şəxslərin yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatata alınmaları mühüm rol oynayır. Belə ki, əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəmizin ərazisində qanuni əsaslarla müvəqqəti olmaları, müvəqqəti və ya daimi yaşamaları zamanı həmin şəxslər üzərində miqrasiya xidməti tərəfindən nəzarətin aparılması, yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatata alınmış şəxslərin vahid miqrasiya sistemində daxil edilməsi, milli təhlükəsizliyin qorunması, ictimai asayişin və ictimai qaydaların təmin edilməsində “yaşayış yeri” və “olduğu yer” anlayışların bir-birindən fərqləndirilməsi mühüm rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatata alınmaları “Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 aprel 1996-cı il tarixli 55-IQ nömrəli Qanunu ilə tənzimlənir. Qanunun “Yaşayış yeri və olduğu yer anlayışları” adlı 2-ci maddəsi əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatata alınmalarını təsbit edir və “yaşayış yeri” və “olduğu yer”i öz hüquqi təyinatlarına görə bir-birindən fərqləndirərək onlara anlayış verir Qanuna əsasən:

Şəxsin yaşayış yeri – tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin mülkiyyətçi kimi icarə və kirayə müqaviləsi üzrə, yaxud Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər əsaslarla daimi və ya daha çox yaşadığı ev, mənzil, xidməti yaşayış sahəsi, yataqxana, qoca və əlil evləri, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat evləri, xüsusi təhsil müəssisələri və digər bu kimi yaşayış yerləri başa düşülür.

Şəxsin olduğu yer – onun yaşayış yeri sayılmayan, müvəqqəti yaşadığı mehmanxana, sanatoriya, istirahət evi, pansionat, kempinq, turist bazası, xəstəxana və digər belə ictimai yerlər, habelə yaşayış binası (özünün, qohumunun, tanışının və

b.) başa düşülür (13).

Göründüyü kimi, bu Qanun “Şəxsin yaşayış yeri” ilə “Şəxsin olduğu yer” anlayışlarını bir-birindən əsaslı sürətdə fərqləndirir.

Aparılmış araşdırma ilə müəyyən edilmişdir ki, ölkəmizdə əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayan “yaşayış yeri” və “olduğu yer” anlayışları milli qanunvericiliyimizin bəzi aktlarında qanuna uyğun olmayan anlayışlar verilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin “Cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsas anlayışları” adlı 7-ci maddəsinin 7.0.34-cü yarım bəndində göstərilir ki, yaşayış yeri - bir və ya bir neçə şəxsin yaşaması üçün müvəqqəti, yaxud daimi istifadə edilən mülkiyyətində olan və ya icarəyə götürülmüş yer, o cümlədən ev, mənzil, bağ evi, mehmanxanada, sanatoriyada, pansionatda, yataqxanada, istirahət evində, kempinqdə, turist bazasında otaq, onlara bilavasitə bitişik aynabəndlər, terraslar, qalereyalar, eyvanlar, ümumi istifadə üçün yerlər (onların istirahət, əmlak saxlamaq, yaxud insanların digər tələbatlarını təmin etmək üçün istifadə olunan digər tərkib hissələri), çoxmənzilli evdən başqa tikililərin zirzəmisini və çardağı, habelə dəniz gəmisinin kayutası və ya uzaq səfərdə olan qatarın kupesidir (bunlardan əlavə bu Məcəllənin məqsədləri üçün yaşayış yeri anlayışı fiziki şəxsin xidməti kabinetini, ona məxsus çəpərli torpaq sahəsini, avtomobili, çay və dəniz gəmisini əhatə edir) (5, s. 7).

Göründüyü kimi qanunun 7-ci maddəsinin 7.0.34-cü yarım bəndində hüquqi təyinatlarına görə bir-birindən fərqlənən “yaşayış yeri” və “olduğu yer” anlayışlarını birləşdirərək “yaşayış yeri” kimi göstərmişdir. Düşünürük ki, cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı bu anlayışların bir-birindən hüquqi cəhətdən fərqləndirərək düzgün qiymətləndirilməsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qanunsuz məhdudlaşdırılması hallarının qarşısını almış olar. Bu baxımdan mövcud olan ziddiyyəti aradan qaldırılması məqsədilə **təklif edirik** ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin “Cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsas anlayışları” adlı 7-ci maddəsinin 7.0.34-cü yarım bəndi “Yaşayış yeri

və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinin tələblərinə uyğunlaşdırılsın.

Təcrübə göstərir ki, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən ölkəmizin inzibati coğrafi ərazisindən kənarında törədilən cinayətlərə görə məsuliyyətdən yayınmaq məqsədilə beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsi tələbi ilə çıxış edirlər. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 11.2-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazi sularında, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanında və iqtisadi zonasında əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən törədilən cinayət Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş cinayət sayılır (1, s. 6).

Həmçinin Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2013-cü il tarixli 745 – IVQD nömrəli Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının hava və ya dəniz limanında qeydiyyatda olan, Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı və ya tanınma nişanı altında Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında açıq sulara və ya hava fəzasında hərəkət edən su və ya hava gəmisində cinayət törətmiş əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir (6).

Azərbaycan Respublikası ərazisində cinayət törətmiş xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin və toxunulmazlıq hüququna malik olan digər şəxslərin cinayət məsuliyyəti haqqında məsələ beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həll edilir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 5.2-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş diplomatik, habelə digər imtiyaz və toxunulmazlıqlara malik şəxslər haqqında və ya onların iştirakı ilə həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyətin xüsusiyyətləri bu Məcəllənin 436—441-ci maddələrinin müddəaları ilə müəyyən olunur. Cinayət-Prosessual qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən müvafiq xarici dövlətin və ya beynəlxalq təşkilatın aydın ifadə edilmiş razılığı olduqda, diplomatik immunitet hüququna malik olan şəxs-

lər Azərbaycan Respublikasının yurisdiksiyası altına düşə bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Cinayət qanunvericiliyində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarında törətdikləri cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin hüquqi əsasları da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 12.1-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında törətdikləri əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) görə, bu əməl həm Azərbaycan Respublikasının, həm də ərazisində törədildiyi xarici dövlətin qanunvericiliyinə əsasən cinayət sayılırsa və bu cinayətə görə həmin şəxslər xarici dövlətdə məhkum olunmamışlarsa, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər (1, s. 7).

Habelə Cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, Azərbaycan Respublikasının maraqlarına (mənafeələrinə) qarşı cinayət törətdikləri halda, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda və bu cinayətə görə xarici dövlətdə məhkum olunmadıqda, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Qanunun tələblərindən göründüyü kimi, istər Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında törətdikləri əmələ görə, istərsə də əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, Azərbaycan Respublikasının maraqlarına (mənafeələrinə) qarşı cinayət törətdikləri halda və bu cinayətlərə görə məhkum olunmamışlarsa, həmin subyektlər ölkəmizin ərazisində Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının 24 iyun 2011-ci il tarixli 183 – IVQD

nömrəli Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə yeni 12.1-1-ci və 12.2-1-ci maddələr əlavə edilmişdir. Həmin əlavənin 12.1-1-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənar da törədikləri korrupsiya cinayəti və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətə görə xarici dövltədə məhkum olunmamışlarsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər (**1, s. 8**).

Bundan başqa, 12.2-1-ci maddəyə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənar da beynəlxalq təşkilatların vəzifəli şəxsləri, beynəlxalq parlament assambleyalarının üzvləri, beynəlxalq məhkəmələrin vəzifəli şəxsləri və hakimləri olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının iştirakı ilə korrupsiya cinayəti və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayət törədikləri halda və həmin cinayətə görə xarici dövltədə məhkum olunmadıqda, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər.

Azərbaycan Respublikasının 17 may 2002-ci il tarixli 3323 –IIQD və 30 sentyabr 2005-ci il tarixli 1020 - IIQD nömrəli Qanunları ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə edilmiş əlavə və dəyişikliklərə əsasən sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, insan alveri, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə, hava gəmisini qaçırma, girov götürmə, işgəncələr, dəniz quldurluğu, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, saxta pul və ya qiymətli kağızları hazırlama və ya satma, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə, radioaktiv materiallarla əlaqədar cinayətlər, habelə cəzalandırılması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər törətmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təsbit edilmiş cinayət məsuliyyətinin hü-

quqi əsaslarından biri də cinayət törədən şəxslərə cəzanın tətbiq edilməsidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törədən vətəndaşlara, əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə törədikləri cinayət əməllərinə uyğun olaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müvafiq cəza növləri təyin edilir. Cəzanın növləri aşağıdakılardır:

- a) cərimə;
- b) nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə hüququndan məhrum etmə;
- c) müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;
- ç) ictimai işlər;
- d) xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövltət təltifindən məhrum etmə;
- e) islah işləri;
- f) hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;
- g) Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənar məcburi çıxarma;
- ğ) azadlığın məhdudlaşdırılması;
- h) intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;
- x) müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
- 1) ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər törədikləri cinayət əməllərinə uyğun olaraq onlara qanunda nəzərdə tutulmuş cəza növlərindən biri tətbiq edilir. Qanuna əsasən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər cinayət işlərinə dair məhkəmə qərarlarından şikayət vermə, məhkəmədə öz hüquqlarını müdafiə etmək, məhkəməyə zəruri dəlillər və subutlar təqdim etmək hüququna malikdir. Həmin subyektlərin məhkəməyə müraciət etmək hüquqları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Cinayət qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 4 noyabr 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 22 noyabr 1984-cü il tarixli 7 sayılı Protokolunun “Cinayət işlərinə dair hökmlərdən ikinci instansiyaya şikayət vermə hüququ” adlı 2-ci maddəsinin I hissəsində göstərilir ki, cinayət törətməyə görə məhkəmə tərəfindən məhkum edilmiş hər kəsin, barəsində çıxarılmış hökmə və ya təyin olunmuş cəzaya yuxarı məhkəmə instansiyasında yenidən baxılması hüququ vardır. Bu hüququn həyata keçirilməsi və onun həyata keçirilə biləcəyi əsaslar qanunla tənzimlənir. (**11, s. 217**).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi cinayət əməli törətmiş əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qanunda nəzərdə tutulmuş cəza növlərindən biri tətbiq edilir. Belə ki, xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə; hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama kimi cəza növləri əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiq edilmir. Bu cəza növləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına tətbiq edilir. Digər cəza növləri ölkə vətəndaşları ilə bərabər əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də tətbiq edilir. Lakin Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəza növü yalnız əlavə cəza kimi əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiq edilir. Ölkənin hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəza növü Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına tətbiq edilmir.

Məlum olduğu kimi Beynəlxalq hüquq normalarına, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 53-cü maddəsinə, Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2013-cü il tarixli 713-IVQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş və 2013-cü il avqustun 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinə və milli qanunvericiliyimizin digər aktlarının tələblərinə əsasən “Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma” cəza növü Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına tətbiq edilə bilməz.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi ölkəmizdə yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər törətdikləri cinayət əməllərinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Bu əməllərə görə həmin şəxslərə əlavə cəza kimi Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarılma tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarılmasının əsasları” adlı 78.1.1-ci maddəsinə görə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ölkəmizin ərazisində cinayət törədildiyinə görə Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəzası təyin edilir (2, s. 53).

Milli qanunvericiliyimizdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarılmasının

əsasları həm Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi ilə həm də Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəzası bir ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təyin edilir və onlar əsas cəza növünü çəkdikdən sonra icra edilir. Bir ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına və ya azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzaya məhkum edilən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə bu Məcəllənin 58.3-cü maddəsində göstərilmiş hallar nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəzası təyin edilə bilər.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 4 noyabr 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 22 noyabr 1984-cü il tarixli 7 sayılı Protokolunun “Əcnəbilərin çıxarılmasına dair prosedur təminatları adlı” 1-ci maddəsində göstərilir ki, Qanuni əsaslarla dövlətin ərazisində yaşayan əcnəbi, qanuna müvafiq qəbul edilmiş qərarların icrası istisna olmaqla, oradan çıxarıla bilməz və onun aşağıdakı imkanları olmalıdır:

- özünün çıxarılmasına qarşı arqumentlər təqdim etmək;
- öz işinə yenidən baxılmasını tələb etmək və;
- bu məqsədlərə görə səlahiyyətli orqan qarşısında və ya belə orqanın təyin etdiyi şəxs yaxud şəxslər qarşısında təmsil olunmaq (11, s. 216).

Konvensiyanın tələblərindən göründüyü kimi, hər hansı dövlətin ərazisində yaşayan əcnəbi hüquqi əsas olmadan həmin ərazidən çıxarıla bilməz. Bundan başqa, həmin subyektlər ölkənin ərazisindən çıxarılmasına qarşı əsaslı arqumentlər təqdim etmək və öz işinə yenidən baxılmasını tələb etmək hüququna maldirlər. Həmin maddənin II hissəsində göstərilir ki, çıxarılma ictimai qaydanın maraqları üçün zəruri olduqda və ya milli təhlükəsizlik mülahizələri ilə şərtləndirildikdə, əcnəbi ölkənin hüduqlarından kənara çıxarıla bilər. Bu halda onlar özünün çıxarılmasına qarşı arqumentlər təqdim etmək və yaxud öz işinə yenidən baxılmasını tələb etmək və s. hüquqlarına əməl edilmədən çıxarıla bilər. Konvensiyanın bu

normaları həm inzibati xəta törətmiş, həm də cinayət əməlinin törədilməsində şübhəli bilinən əcnəbilərə şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının 2 dekabr 2013-cü il tarixli 833 –IVQD nömrəli Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə yeni məzmununda əlavə edilmiş 52.1-1-ci maddədə göstərilir ki, barəsində Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma cəzası tətbiq edilmiş şəxsin Azərbaycan Respublikasına gəlmək hüququ onun məhkumluğu ödənilənədək və ya götürülənədək məhdudlaşdırılır (7).

Beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikası Cinayət qanunvericiliyinin humanizm prinsiplərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma cəza növü aşağıdakı əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şamil edilmir:

a) barəsində ittiham hökmü qanuni qüvvəyə minənədək beş il Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan şəxslərə;

b) barəsində ittiham hökmü qanuni qüvvəyə minənədək Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı ilə nikahda olan şəxslərə;

c) Azərbaycan Respublikasında doğulmuş şəxslərə;

ç) valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxslərə;

d) qaçqın statusuna malik olan və ya Azərbaycan Respublikası tərəfindən siyasi sığınacaq verilmiş şəxslərə;

e) himayəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan yetkinlik yaşına çatmayan uşağı, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya I qrup əlili olan şəxslərə;

ə) məcburi çıxarıldığı zaman gedəcəyi ölkədə işgəncəyə və ya təqibə məruz qala biləcəyinə ciddi əsaslar olduğu ehtimal edilən və ya məcburi çıxarılması milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənafeyinə zidd olan şəxslərə.

Milli qanunvericiliyimizin tələblərinə əsasən cinayət törətdiyinə görə əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ölkənin hüdudlarından kənara məcburi çıxarma cəzası təyin edildikdə Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 166-cı maddəsinə əsasən və Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin

79.5-ci maddəsində müəyyən edilmiş 48 saat ərzində ölkəmizin ərazisini tərk etməlidirlər. Onların Azərbaycan Respublikasının ərazisini həmin müddət ərzində tərk etməsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən təmin edilir.

Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən tərtib edilən kənara çıxarma haqqında qərar əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təqdim edildiyi vaxtdan həmin şəxslərin üzərinə aşağıdakı müddətlərdə ölkəni tərk etmək öhdəliyi qoyulur: cəza çəkməkdən azad edilmiş, vizası və ya müvəqqəti olma müddətinin uzadılması barədə qərarı ləğv edilmiş, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olması arzuolunmaz hesab edilmiş əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər 48 saat ərzində; müvəqqəti və ya daimi yaşamaq üçün icazəsi ləğv edilmiş, habelə “qaçqın” statusu verilməsindən imtina edilmiş həmin şəxslər isə 10 gün ərzində ölkəni tərk etməlidirlər.

Bas Assambleyanın 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217-ci A (III) qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Umumdunya insan hüquqları bəyannaməsi”nin 9-cu maddəsində göstərilir ki, heç kəs özbaşınalıqla həbsə, tutulub saxlanılmaya və ya surgun edilməyə məruz qala bilməz (9).

Daha sonra həmin Bəyannamənin 10-cu maddəsində göstərilir ki, hər bir insan öz hüquq və vəzifələrini müəyyənlədirmək ucun və ona qarşı qaldırılan cinayət ittihamının əsaslandırılmış olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün ona qarşı qaldırılan işə mustəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən tam bərabərlik əsasında, açıq və ədalətin bütün tələblərinə riayət olunmaqla baxılmasını tələb etmək hüququna malikdir (9).

Bəyannamənin tələblərinə görə, cinayət törətməkdə ittiham edilən hər bir insan, ona bütün müdafiə imkanları təmin edilməklə, açıq məhkəmə arasdırması yolu ilə onun günahkar olduğu qanuni qaydada müəyyən edilməyə qədər günahsız hesab edilmək hüququna malikdir. Heç kim, törədildiyi zaman milli qanunlara və ya beynəlxalq hüquqa görə cinayət tərkibi daşımayan hər hansı bir əməl və ya fəaliyyətsizlik əsasında cinayət törətməkdə ittiham oluna bilməz. Habelə, cinayətin törədildiyi zaman tətbiq edilə bilən cəzadan ağır cəza verilə bilməz.

Beynəlxalq hüquqi sənədlərdə əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin məhkəmədə özlərini müdafiə etməsi ilə bağlı verilmiş hüququn ölkəmizin ərazisində hansı formada tətbiq edildiyini nəzərdən keçirək. Milli qanunvericiliyimizdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara çıxarılmasının əsaslarına uyğun olaraq həmin şəxslər barəsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən kənara çıxarma haqqında qərar qəbul edilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin 79.8-ci maddəsində göstərilir ki, kənara çıxarma haqqında qərardan məhkəməyə şikayət verilə bilər. Şikayətin verilməsi kənara çıxarma haqqında qərarın icrasını dayandırmır (2, s. 54).

Bu maddəyə görə əcnəbinin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin kənara çıxarma haqqında qərardan məhkəməyə şikayət verməsinə baxmayaraq kənara çıxarma haqqında qərarın icrasını dayandırmır. Yəni əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs məhkəməyə müraciət edib-etməməsindən asılı olmayaraq qərar mütləq icra edilməlidir. Halbuki şikayətin verilməsi kənara çıxarma haqqında qərarın icrasını dərhal dayandırmalıdır. Əks halda əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq hüquqda və milli qanunvericilikdə təsbit edilmiş məhkəməyə müraciət etmək hüquqları pozulmuş olar. Bu hal beynəlxalq hüquq normalarına zidd olmaqla yanaşı, əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin məhkəməyə müraciət hüquqlarının pozulması ilə nəticələnir. Bununla bağlı olaraq təklif ediriki ki, Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinin 79.8-ci maddəsinin ikinci cümləsi aşağıdakı kimi verilsin:

“Şikayətin verilməsi kənara çıxarma haqqında qərarın icrasını dayandırır”.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsaslarından biri də “Azadlığın məhdudlaşdırılması” ilə bağlı olan hüquq normalarıdır. Bu hüquqi norma yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına tətbiq edilir. Beynəlxalq konvensiyaların tələblərinə görə azadlığın məhdudlaşdırılması əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də tətbiq edilmir. Azərbaycan Respublikasının 20 oktyabr 2017-ci il tarixli 816 –IVQD nömrəli Qanunu ilə

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə “Azadlığın məhdudlaşdırılması” adlı yeni redaksiyada 52.1-1-ci maddə əlavə edilmişdir. Həmin maddəyə görə azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası məhkumun cəmiyyətdən tam təcrid olunmadan yaşayış yeri üzrə nəzarət altında saxlanılmasından ibarətdir. Məhkəmə azadlığın məhdudlaşdırılması cəzası təyin edilmiş məhkumun yaşayış yerini (tamamilə və ya günün müəyyən vaxtlarında) və müəyyən ərazi hüduqlarını tərki etməsinə məhdudiyət qoyur. Azadlığın məhdudlaşdırılması altı aydan beş ilədək müddətə təyin edilir.

Hüquqi doktrinada azadlığın məhdudlaşdırılması vətəndaşlarla bərabər əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də tətbiq edilməsi barədə elmi və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmamış səhv fikirlər səsləndirilir. Bu barədə milli qanunvericiliyimizdə əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin azadlığının məhdudlaşdırılması ilə bağlı xüsusi norma öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 52-1.6-ci maddəsinə görə Azadlığın məhdudlaşdırılması hərbi qulluqçulara, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, habelə Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayış yeri olmayan şəxslərə təyin edilmir (1, s. 22).

Qeyd etmək lazımdır ki, Cinayət qanunvericiliyində əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsaslarından biri cinayət törətmiş həmin şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) ilə bağlı olan hüquq normalarıdır. Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli 360 –IIQD nömrəli Qanunu ilə yeni redaksiyada verilmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 13.2-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarda cinayət törətmiş və Azərbaycan Respublikasında olan əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi yaxud təyin edilmiş cəzanın icrası üçün "Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında" Azərbaycan Respublikasının 15 may 2001-ci il tarixli 132-IIQD nömrəli Qanununa, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq xarici dövlətə verilə bilər.

“Ekstradisiya haqqında” 1957-ci il 13 dekabr tarixli Avropa Konvensiyasına, onun 1975-ci il 15 oktyabr tarixli Əlavə Protokoluna və 1978-ci il 17 mart tarixli İkinci Əlavə Protokoluna uyğun qəbul edilmiş “Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15 may 2001-ci il tarixli 132-IIQ nömrəli Qanununda göstərilir ki, xarici dövlət tərəfindən verilməsi sorğu edilən şəxs yalnız onun törətdiyi əməl Azərbaycan Respublikasının və sorğu edən dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq cinayət sayıldıqda və həmin əməlin törədilməsinə görə azı bir il azadlıqdan məhrum etmə cəzası, yaxud daha ağır cəza növü nəzərdə tutulduqda verilə bilər (10).

Qanunun tələblərinə görə Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında cinayət törətmiş əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər xarici dövlətə verilmirsə və həmin əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əsasən cinayət sayılırsa, onlar Azərbaycan Respublikasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə cinayət törətmiş şəxslərin verilməsinə dair digər müddəalar müəyyən olunduqda, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə əsasən beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Həmin maddədə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyində əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinin hüquqi əsaslarından biri də həmin şəxslər barəsində amnistiya aktının və ya əfv etmə qərarının qəbul edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında cinayət törətmiş şəxslərin qanun qarşısında bərabərlik prinsipi rəhbər tutularaq həmin şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Habelə qanunla həmin şəxslər barəsində ayrı seçkilik qoyulmadan humanist qərarlar qəbul edilir. Belə humanist qərarlardan biri də cinayət törətmiş şəxslər barəsində Amnistiya aktının qəbul edilməsidir. Məlum olduğu kimi Amnistiya aktı fərdi qaydada müəyyən edilməyən şəxslər

barəsində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilir. Amnistiya aktı həm ölkəmizin vətəndaşlarına, həm də əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiq edilir. Belə ki, cinayət törətmiş əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər amnistiya aktı ilə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilərlər. Cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş həmin şəxslər isə cəzadan azad edilə bilərlər, yaxud onlara təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər, habelə belə şəxslərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər və ya cəzasını çəkmiş şəxslərin məhkumluğu götürülə bilər.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törətməyə görə məhkum edilmiş vətəndaşlara tətbiq edilən humanist qərarlardan biri də əfv etmə qərarıdır. Əfv etmə qərarı ölkə vətəndaşları ilə bərabər əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də tətbiq edilir. Əfv etmə fərdi qaydada müəyyən edilmiş vətəndaş, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs barəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. Cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş vətəndaş, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs əfv etmə aktı ilə cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən azad edilə bilər, yaxud ona təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər və ya belə şəxsin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər.

Bir qayda olaraq ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası əfv qaydasında iyirmi beş ildən çox olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilə bilər. Habelə, əfv etmə aktı ilə cəzasını çəkmiş şəxsin məhkumluğu götürülə bilər.

Beləliklə, aparılmış araşdırma ilə müəyyən edilmişdir ki, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyində ölkəmizdə yaşayan əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinin hüquqi əsaslarını tənzimləyən hüquq normaları təsbit edilsə də lakin bu sahədə bəzi nöqsanlar mövcud olmaqda davam edir. Bu nöqsanların aradan qaldırılması ilə bağlı tərəfimizdən elmi və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış bir sıra təkliflər verilmişdir. Düşünürük ki, bu təkliflər Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsinə köməklik edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: Bakı: Qanun, 2019, 331 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2019, 103 s.
3. Azərbaycan Respublikasının 5 mart 2010-cu il tarixli 972 – IIIQD nömrəli Qanun.
4. Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2012-ci il tarixli 405 – IVQD nömrəli Qanun.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: Bakı: Qanun, 2018, 65 s.
6. Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2013-cü il tarixli 745 – IVQD nömrəli Qanun.
7. Azərbaycan Respublikasının 2 dekabr 2013-cü il tarixli 833 –IVQD nömrəli Qanun.
8. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi: Bakı: Qanun, 2019, 563 s.
9. Bas Assambleyanın 10 dekabr 1948-ci il tarixli “Umumdunya insan huquqları bəyannaməsi”
10. “Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15 may 2001-ci il tarixli 132-IIQ nömrəli Qanunu.
11. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” 4 noyabr 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 16 sentyabr 1963-cü il tarixli 4 və 22 noyabr 1984-cü il tarixli 7 sayılı protokolları // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 2002, № 2, maddə 113.
12. Словарь иностранных слов. Москва: Русский язык, 1986, с. 422
13. “Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 aprel 1996-cı il tarixli 55-IQ nömrəli Qanun.

Расим Агасиев

ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ИНОСТРАНЦЕВ ИЛИ ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

В статье исследуются и анализируются правовые основания привлечения к ответственности иностранцев и лиц без гражданства за преступные деяния, совершенные на территории Азербайджанской Республики, и принудительного высылки лиц, совершивших преступления с территории Азербайджанской Республики.

Кроме того, исследуются некоторые недостатки положений Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики и Миграционного кодекса Азербайджанской Республики, которые определяют правовые основы уголовной ответственности иностранцев или лиц без гражданства, и дается ряд научных рекомендаций.

Rasim Agasiev

LEGAL GROUNDS FOR CRIMINAL LIABILITY OF FOREIGNERS OR STATELESS PERSONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The article examines and analyzes the legal grounds for bringing to justice foreigners and stateless persons for criminal acts committed on the territory of the Republic of Azerbaijan, and forcibly expelling persons who have committed crimes from the territory of the Republic of Azerbaijan.

In addition, some shortcomings of the provisions of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan and the Migration Code of the Republic of Azerbaijan, which determine the legal basis for the criminal liability of foreigners or stateless persons, are investigated, and a number of scientific recommendations are given.

ÜMMAN AĞAMALIYEV

AMEA-nin Hüquq və insan haqları institutunun dissertantı,
Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü,
Milli Aviasiya Akademiyasının müəllimi

Umman.agamali@gmail.com

+994507171177

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ELEKTRON HÖKÜMƏTİN FORMALAŞDIRILMASI DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTİ KİMİ

Açar sözlər: e-hökumət, e-dövlət, dövlət idarəçiliyi, dövlət idarəçiliyinin təşkili.

Ключевые слова: электронный правитель-ства, электронный государство, государственное управление, государственное управление Азербайджана, организация государственного управления.

Key words: e-government, e-state, state administration, state administration of Azerbaijan, organization of state administration.

XXI əsrdə hər bir dövlətin fəaliyyət prosesində dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsini təmin etmək, idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə informasiya texnologiyalarının rolu və əhəmiyyəti get-gətə sürətlə artmaqdadır.

Bu məqsədlə ən vacib funksiyalar dövlət idarəetməsinə həvalə olunmaqla, dövlətin düzgün işləməsini təmin edən aşağıdakı obyektiv qanunauyğunluqlar sayəsində mövcud olacaqdır:

- inzibati aktların qəbul edilməsi şəklində zəruri dövlət fəaliyyəti rejiminin təmin edilməsi;
- dövlət idarəetmə sisteminin və onun strukturunun faktiki vəziyyətinin tələb olunan standart və səviyyəyə uyğunluğunun və ya uyğunsuzluğunun müəyyən edilməsi

- dövlət idarəetmə orqanlarının səmərəli işini təmin etməyə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirmək və müvafiq qərarlar qəbul etmək;
- icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan idarəçilik münasibətlərinin tənzimlənməsi;
- dövlət orqanlarının ümumi fəaliyyətinin nəticələrinin, habelə hökumət subyektlərinin konkret hərəkətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;
- dövlət orqanlarının fəaliyyətinin informasiya təminatı.

Yuxarıda sadalananların həyata keçirmək üçün bir çox dövlətlər elektron hökumət modelinə üz tutur.

"Elektron hökumət" ən mürəkkəb sosial-hüquqi hadisələrdən biri olaraq müxtəlif baxımdan öyrənilə bilər: siyasi, iqtisadi, təşkilati. Hüquqi baxımdan "elektron hökumət" əslində müəyyən məzmun və quruluşa malik olan inzibati və hüquqi institutlar toplusudur. "Elektron hökumət"-in hüquqi təbiətin öyrənilməsi, həmçinin fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması xüsusi maraq doğurur.

Bu sahədə qanunvericiliyin dəyişdirilməsinin zəruriliyi yeni dövlət vəzifələrinin qoyulması, Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetmə sisteminin islahatı, ümumi idarəetmə islahatları sistemində "elektron hökumət" in yerinin müəy-

yən edilməsi ilə əlaqədardır.

Bununla belə "elektron hökumət" tətbiqi nəticəsində edilən təşkilati dəyişikliklər və yeni üsullarla birlikdə dövlət sektorunda göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ümumilikdə, ölkədə vətəndaşlara uyğun dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşdırılması, icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətində məlumatlara açıqlıq və əlçatanlıq prinsipinin tam tətbiqi, dövlət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının, məmurlar, dövlət və bələdiyyə işçilərinin fəaliyyətinə ictimai nəzarətin gücləndirilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı ərazilərində mövcud olan elektron hökumətin inkişaf tendensiyaları informasiyalaşdırma strategiyası və taktikasının tənzimlənməsi zəruri edir. Ölkənin informasiya məkanının yeni keyfiyyətinin təmin edilməsinə yönəlmiş təşkilati və hüquqi tədbirlərin hazırlanması və qəbul edilməsinin zəruriliyi artıq aydın görünür. Bu halların mövcudluğu "elektron hökumət" in hüquqi təbiətinin sistematik təhlilinin və bu mövzuda hüquqi tənzimləmə problemlərinin, habelə islahat perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyini əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir.

Şübhəsiz ki, hər hansı bir ölkənin sosial-iqtisadi həyatına "elektron hökumət" kimi genişmiqyaslı bir sistemin tətbiqi bir sıra problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə "elektron hökumət"ə keçiddə olan problemləri aşağıdakı əsas qruplara bölmək olar: informasiya problemləri, təşkilati və hüquqi problemlər, metodoloji problemlər, maliyyə və subyektiv problemlər, texnoloji problemlər

Fikrimcə, hüquqi problemlər ən ümumi formada tənzimləyici hüquqi çərçivənin mükəmməl olmaması və ya normativ hüquqi aktların mətnlərinin özlərinin kifayət qədər anlaşılmamasıdır, çünki mövcud hüquqi normalar hələ də kağız üzərində inzibati sənədlərin elektron sənədlərlə əvəz edilməsinə tam imkan vermir baxmayaraq ki, eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Elektron sənədlərin etibarlılığı ilə bağlı bəzi qərəzlər, çox vaxt onların qorunması üçün lazımsız tələblərin təqdim edilməsinə səbəb olur. Buradan belə nəticə çıxır ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının hüquqi tənzimlənməsi aşağıdakı əsas prinsip-

lərə əsaslanmalıdır: vətəndaşların ictimaiyyətə açıq olan informasiya sistemlərindən sərbəst şəkildə məlumat almaq hüquqlarının təmin edilməsi; ictimaiyyəti müxtəlif layihələrin hazırlanmasına və müzakirəsinə cəlb etməklə müxtəlif normaların hazırlanmasının aşkarlığı və açıqlığı; bərabər şəraitin yaradılması və nəzərdən keçirilən sahədə inhisarçılığın aradan qaldırılması; dövlət idarəçiliyində elektron sənədlərin istifadəsi üçün müvafiq hüquqi şəraitin yaradılması.

Bu prinsipləri aşağıdakı əsas sahələrdə tətbiq etmək tövsiyə olunur: mövcud sahədə əsas müddələri tamamlayan və inkişaf etdirən yeni qanunların hazırlanması; mövcud qanunvericiliyin səmərəli icrasını təmin etmək üçün müvafiq nizamnamə və təlimatların hazırlanması.

Texnoloji problemlər, texnologiyaların aşağı səviyyədə sənədləşməsi, bir çox texnoloji proseslərin təsvir edilməməsi, texnoloji keçidlərin zəif öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Hal-hazırda bu sahədə yüksək ixtisaslı texnoloqlar çatışmır və bu da öz növbəsində informasiya texnologiyalarının mahiyyətinin kifayət qədər anlaşılmamasına və ya texnoloji anlayışların əvəz edilməsinə səbəb olur. Nəticədə, belə informasiya sistemləri sistemlərin texnoloji, müvəqqəti və digər uyğunluq növləri olmadığı üçün informasiya sistemləri bir-biri ilə uyğun gəlmir.

Metodoloji problemlər informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində xidmətlərin inkişafı üçün yaradılmış proqramların metodiki təminatı məsələlərinə aiddir. Bəzi metodoloji göstərişlər mövcud olsa da, daha sürətli inkişaf tempi ilə hərəkət etdirilməlidir.

İnformasiya problemləri informasiya ehtiyatlarının dövlət qeydiyyatı, habelə dövlət reyestrinin formatı və funksiyaları ilə bağlıdır. Müəyyən bir strategiyanın həyata keçirilməsi, informasiya resurslarında məlumatların saxlanması funksiyalarının yerinə yetirilməsi nəzərə alınmaqla avtomatlaşdırma tələb edir.

Maliyyə problemləri, ilk növbədə, məlumatlandırma xərclərinin quruluşu, məqsədli büdcələşdirmə və büdcə təsnifatının bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsi ehtiyacı ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, kapital qoyuluşları üçün xərclər aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulur; kompüter avadanlığı,

proqram təminatı və avadanlıqların alınması; mü-təxəssis hazırlığı; informasiya sistemlərinin işlə-məsi. Eyni zamanda, informasiya mənbələrinin əldə edilməsi, istifadəçilərin təhsili və əməliyyat xərcləri əhatə dairəsi xaricində qalır. Nəticə etiba-rı ilə, büdcənin təsnifatını informasiyalaşdırma-dan gələn gəlir və xərc maddələri baxımından də-qiqləşdirmək lazımdır. Avadanlıq, proqram təmi-natı və digər işlərin tədarükü üçün ən açıq tender-lərə ehtiyac olduğunu da qeyd etmək lazımdır.

Bəzən elektron hökumət anlayışı ilə elektron dövlət anlayışı eyniləşdirilir. Fikrimizcə hər iki anlayış mütləq mənada eyni mənalı anlayışlar ol-salarda bir sıra fərqli xüsusiyyətlər malikdirlər.

Bir sıra müəlliflər e-dövlətə oxşar anlayışlar vermişlər. Məsələn, Riçard Heeks e-dövlətə döv-lət orqanlarının fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün informasiya və kommunikasiya texnologi-yalarının istifadəsi olaraq anlayış vermişdir. (Ri-çard Heeks, Understanding e- Governance for Development)

ABŞ-ın mühasib ofisinin müdir müavini D.L.McClure isə e-dövlətlə bağlı fikirlərini belə ifadə etmişdir: e-dövlət vətəndaşla daha rahat və daha səmərəli qarşılıqlı münasibət yaradaraq döv-lət və cəmiyyət arasında daha yaxşı münasibət yarada bilmə potensialına malikdir. (D.L.McClu-re. Electronic Government: Federal Initiatives are Evolving Rapidly. But they face Significant Chal-lenges.2000)

Türk müəllifi M.Yıldız öz məqaləsində e-dövləti dövlətin təşkilatı qurumlarının informasiya və xid-mətin təqdim olunmasında və dövlətin demokratik idarəetməsində informasiya və kommunikasiya tex-nologiyalarından istifadə bacarığının olması kimi izah etmişdir. (M.Yıldız Uluslararası Kuruluşların Türkiyenin E-devlet Siyasalarına Etkisi)

Başqa bir şərhə görə e-dövlət bütün dövlət xid-mətlərinin elektron mühitdə təqdim edildiyi döv-lət sistemidir. Bu sistem sayəsində vətəndaşlar bürokratiya ilə üzləşmədən asan və ucuz yolla dövlət xidmətlərindən istifadə edəcəklər. E-dövlət dedikdə, yalnız dövlətin bütün proqramlarının elektronlaşdırılması başa düşülməməlidir. Texno-loji həll yolu üzərində fikrin cəmlənməsi vətənda-şlı dövlətin müştərisi və qərar alma müddətində aktiv bir iştirakçı olaraq görməsi halında bürokra-

tiya aradan qaldırılarsa, e-dövlət qurula bilər. E-dövlət vətəndaşların öz dövlətləri ilə yaxınlaşma-sını təmin etməkdədir. (Asma AL-Hashmi. Ve Abdul Basit Darem. Understanding Phases of E-government Project. s 152)

Daha bir anlayışa görə, e-dövlət dövlət idarəet-məsində İKT-nin strateji istifadəsi sayəsində in-formasiya cəmiyyətinin ehtiyaclarına cavab verə biləcək, vətəndaş və dövlət orqanlarının elektron mühitdə münasibət yaratması üçün məhsuldarlığı, şəffaflığı və inkişafı təmin edəcək yenidən qurul-muş modeldir. (Kuran.N.H. Türkiye İçin E-devlet modeli. İstanbul: İstanbul bilgi universitesi yayın-ları, 2005, 11 s)

E-dövlət yeni bir anlayış olaraq nəzərdən keç-i-rilsə də, əsas etibarilə elektron dövləti yeni edən vasitələr istifadə edən üsullar və bu anlayışın ar-xasında gizlənən xüsusiyyətlərdir. Nə qədər elekt-ron olsa da, dövlət anlayışı yenə də ilk olaraq ona verilən anlayışı qorumaqdadır. Burada yeni yalnız elektro dövlətin ənənəvi dövlətdən fərqli olaraq, funksiyasını hansı və necə üsullarla yerinə yetir-məsidir. Dolayısı ilə e-dövlət əslində ənənəvi dö-vlətin davamını əsas götürən bir yanaşma deyil, dövlətin struktur olaraq quruluşunu vacib edən bir veb səhifəsi kimi deyil, siyasi, sosial, iqtisadi və texnoloji vasitələr daxilində mövcud olan bir tam olaraq qiymətləndirmək olar.

E-dövlət anlayışı öz özlüyündə ortaya çıxmış bir anlayış olmayıb, müəyyən zaman daxilində informasiya texnologiyalarının köməyi ilə möv-cud olan dövlət anlayışın bir ifadəsidir. (Ali Ari-foğlu, Abdullah Körnes, Ali Yazıcı, Kemal Ak-gül, Ahmet Ayvalı. E-devlet yolunda Türkiyə. TBD. Kamu-İB, 2002, s 13)

Yuxarıda yazılan anlayışlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, e-dövlətin məqsədlərini belə qru-plaşdırmaq olar: şəffaflıq; keyfiyyətli xidmət; xidmətlərdə məhsuldarlıq; xərclərdə qənaətin tə-min olunması; kağız üzərindən aparılın bütün əməliyyatların nəzarətə götürülməsi; 7/24 saat dövlət xidməti; iştirakçılığın artırılması; rahat, sür-ətli və asan əldə etmə.

Azərbaycan Respublikasına müstəqillik yoluna qədəm qoyduqdan sonra bir sıra iqtisadi nailiyy-ətlər etmişdir. Bu məqsədlə Respublikada ayrı-ayrı yeni sahələrin inkişafı üçün bir sıra dövlət

proqramları qəbul olunmuşdur.

Ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasında e-hökumətin formalaşdırılması sahəsində ilk normativ akt kimi “Azərbaycan Respublikasında 2010-2011-ci illərdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 14 may 2010-cu il tarixli, 136s sayılı sərəncamını hesab etmək olar. Sərəncama əsasən Azərbaycan Respublikasında 2010-2011-ci illərdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması üzrə fəaliyyət planı təsdiqlənmiş və fəaliyyət planı üzrə əlaqələndirici orqan kimi Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi müəyyən edilmişdir. Sərəncamda e-hökumətə belə anlayış verilmişdir: Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin və operativliyinin yüksəldilməsi, əhali, biznes qurumları ilə, həmçinin öz aralarında əlaqələrin asanlaşdırılması və sərbəstləşdirilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi başa düşülür.

Daha sonra informasiya cəmiyyətinin qurulması yolunda daha bir addım atılmış və “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 02 aprel 2014-cü il tarixli, 359 sayılı sərəncamı imzalanmışdır. Strategiyada bir sıra məqamlar önə çəkilir. Belə ki, İKT respublikanın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, intellektual potensialının gücləndirilməsi, biznesin irəliləməsi, korrupsiya ilə mübarizə, yoxsulluq və işsizliyin azaldılması, cəmiyyətdə şəffaflığın və demokratiyanın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli vasitə olaraq qəbul edilir. Dövlət idarəçiliyi, təhsil, səhiyyə, biznes, bank işi və digər sahələrdə yeni dəyərlər yaradan İKT ictimai-iqtisadi münasibətlərin vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İnternet mediasının inkişafı, internetdə fikir və söz azadlığının mövcudluğu, elektron qəzet və jurnalların, xarici və daxili sosial şəbəkələrin geniş yayılması İKT-nin cəmiyyətə verdiyi yeni imkanlardır.

Konsepsiyada müəyyən edilmiş əsas hədəfə çatmaq üçün növbəti on ildə İKT sektorunun həcmi 4-4,5 dəfə genişləndirilməsi, İKT-nin iqtisadi

potensialının gücləndirilməsi, cəmiyyətin İKT ehtiyaclarının ödənilməsi tələb olunur. Bunlara nail olmaq üçün innovativ, rəqabət qabiliyyətli və ixracyönlü İKT potensialının formalaşdırılması, ölkənin regional informasiya xidmətləri mərkəzinə çevrilməsi, kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsi və peyk texnologiyalarının geniş tətbiqi, vətəndaşların və cəmiyyətin mövcud imkanlardan, məhsul və xidmətlərdən səmərəli bəhrələnməsi üçün şərait yaradılması və onların İKT biliklərinin, bacarıqlarının və hazırlığının yüksəldilməsi, “elektron hökumət”in inkişaf etdirilməsi və dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində elektron xidmətlərdən istifadə edilməsi, həmçinin mövcud İKT infrastrukturunun və İKT istifadəçilərinin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması, görülən işlərə elmi dəstək verilməsi, ölkənin qlobal informasiya məkanına sıx inteqrasiyası vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyində operativliyin və səmərəliliyin artırılması məqsədilə “Elektron hökumət”in formalaşması artıq təmin olunmuşdur. Hazırda dövlət qurumları informasiya sistemləri və ehtiyatlarından, onlar əsasında yaradılan elektron xidmətlərdən geniş istifadə edirlər. Cənubi Qafqaz regionunda ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının TIER III səviyyəli, ISO 20000 və ISO 27001 standartlarına uyğun Data Mərkəzi yaradılmış və fəaliyyəti təmin edilmişdir.

Görülmüş işlərin davamı kimi, ölkədə “Elektron hökumət”in inkişafı, “rəqəmsal hökumət”ə keçidin təmin edilməsi, dövlət qurumlarının informasiya texnologiyalarına, elektron xidmətlərin yaradılmasına və göstərilməsinə tələb olunan dövlət xərclərinin optimallaşdırılması, informasiya sistemlərinin fəaliyyətinin daha müasir standartlar əsasında keyfiyyətli, dayanıqlı və təhlükəsiz infrastrukturda təşkilinin təmin edilməsi, vətəndaşların bu imkanlardan sərbəst istifadəsi məqsədilə “bulud” texnologiyasının tətbiqi məqsədəuyğundur. Dövlət informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının formalaşdırılması, saxlanması, aparılması və inteqrasiyasının effektiv təşkili yolu ilə dövlət idarəçiliyində xərclərin azaldılması və dövlət qurumları arasında koordinasiyanın yüksəldilməsi

“Hökumət buludu”nun (G-cloud) yaradılmasını zəruri etmişdir. Bu məqsədlə “Hökumət buludu”nun (G-cloud) yaradılması və “bulud” xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının 03 iyun 2019-cu il tarixli, 718 sayılı fərmanı imzalanmışdır. Fərmana əsasən “Hökumət buludu” (G-cloud) Konsepsiyası” təsdiq edilmiş və “Hökumət buludu” (G-cloud) Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin Data Mərkəzinin infrastrukturunda yaradılmışdır.

Elektron hökumətin formalaşdırılması sahəsində daha bir mühüm addım “Dövlət informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının “Hökumət buludu”na Keçid Planı”nın təsdiq edilməsi və “Hökumət buludu” ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli, 428 sayılı sərəncamı olmuşdur. Sərəncama əsasən “Hökumət buludu”nun operatoru tərəfindən inventarizasiya aparılması məqsədilə komissiya yaradılmış, sorğular və təlimat hazırlanmışdır. Böyük iş həcmi nəzərə alaraq “Hökumət buludu”nun operatoru tərəfindən İcra qrupu yaradılmış, komissiya üzvləri və ekspertlər bu işlərə səfərbər edilmişdir. Dövlət orqanları ilə görüşlər və seminarlar keçirilərək sorğularla bağlı ümumi və spesifik suallar cavablandırılmışdır.

Dövlət informasiya sistemləri və ehtiyatları üzrə sorğular əsasında əldə edilən məlumatlar informasiya texnologiyalarına olan tələbat üzrə “Hökumət buludu”nun ümumi tutumu və iş həcmi üzrə yol xəritəsini, həmçinin dövlət qurumlarının aidiyyəti informasiya sistemlərini və ehtiyatlarını müəyyən etmişdir. Tutum üçün dolab, informasiya texnologiyalarına sərf olunan enerji, virtual mərkəzi prosessor (vCPU), yaddaş və məlumat saxlama sistemi (storage) ölçü vahidləri olaraq seçilmişdir.

Dövlət informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının “Hökumət buludu”na Keçid Planı özündə 2020-2024-cü illər üzrə mərhələli şəkildə “Hökumət buludu”na miqrasiyanı əhatə edən tədbirləri ehtiva edir. Eyni zamanda, “Hökumət buludu”nun Milli Data Mərkəzi şəbəkəsində genişləndirilməsi və informasiya sistemlərinin miqrasiyası üzrə kapital və əməliyyat xərcləri hesablanaraq büdcə planı tərtib edilmişdir.

Keçid Planında “Hökumət buludu”nun arxitekturası, platforması, şəbəkəsi, “bulud” modellərində xidmətləri, o cümlədən program xidmətləri (devOps), inkişafı (miqyaslanma) və miqrasiyanın yüksək səviyyəli planı, miqrasiya və ehtiyatlanma (back-up) strategiyası, kadr tələbatı və yaradılması nəzərdə tutulan Milli Data Mərkəzi təsvir edilmişdir.

“Hökumət buludu”nda ehtiyaclara uyğun olan fəaliyyətin və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə dövlət qurumlarına aşağıdakı tələblər qoyulur:

“Hökumət buludu”nun operatorunun müəyyənləşdirdiyi texniki tələblərə uyğunluğun təmin edilməsi;

sahibi və operatoru olduqları aidiyyəti informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının “Hökumət buludu”na keçirilməsi və “bulud” xidmətlərindən istifadə edilməsi;

Data Mərkəzi xidmətlərindən istifadə yolu ilə infrastruktur, program təminatına kapital və istismar xərclərinin optimallaşdırılması və azaldılması;

“Hökumət buludu” xidmətləri üzrə tələb olunan əməliyyat xərclərinin hər növbəti il üçün dövlət büdcəsində nəzərə alınmasına dair təkliflərin operatorla birgə hazırlanması və aidiyyəti quruma vaxtında təqdim edilməsi;

dövlət informasiya sistemlərinin inventarizasiyasının və ekspertizasının həyata keçirilməsi zamanı “Hökumət buludu”nun operatoru ilə əməkdaşlıq edilməsi və müvafiq şəraitin yaradılması;

yeni sistemlərin “Hökumət buludu”nun platformasında yaradılması;

“Hökumət buludu” üzrə İcra qrupunun görüşlərində iştirak edilməsi;

Azərbaycanda rəqəmli iqtisadiyyatın, eləcə də regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən layihələrin həyata keçirilməsi üzrə İKT-yə tələbatın ilkin olaraq “Hökumət buludu”ndan istifadə yolu ilə həlli

Yuxarıda yazılanları nəzərə alaraq belə qənaəət gəlmək olar ki, e-hökumətin aşağıdakı əhəmiyyəti vardır:

- Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqini genişləndirməklə həyata keçirilən fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilmə-

si və onlardan istifadə imkanlarının sadələşdirilməsi;

- Dövlət qurumlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin səmərəliliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- İstifadəçilərə dövlət qurumları tərəfindən təqdim olunan elektron xidmətlərin optimallaşdırılması və yerinə yetirilmə proseslərinin sadələşdirilməsi;
- Elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və sərbəst əldə olunmasının təmin edilməsi;
- İstifadəçinin sorğusuna əsasən məlumatların axtarılmasına və əldə edilməsinə sərf olunan vaxtın maksimum azaldılması;
- İstifadəçinin yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olmayaraq ölkənin bütün ərazisində təqdim olunan elektron xidmətlərdən istifadənin mümkünlüyü.

Bütün bu məqamlara yanaşı e-hökumətin dövlət üçün əsas üstünlüyü müasir texnologiyaların geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artması, büdcə vəsaitlərinə qənaət edilməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi müddəti və xərclərinin azalması, dövlət orqanlarının vahid informasiya fəzasının formalaşması və təhlükəsizliyinin təmin olunması, effektiv, şəffaf, nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsinin və yerli özünüidarəetmənin bərqərar olmasıdır.

Eyni zamanda vətəndaşlar üçün də e-hökumətin əhəmiyyətini qeyd etmək mütləqdir. Belə ki, vətəndaşların dövlət idarəçiliyində fəal iştirak etməsi vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının sadələşdirilməsi, daha münasib və çevik formada həyata keçirilməsi, informasiya tələbatının dolğun ödənilməsində rahatlıq, məhdud imkanlı insanların dövlət xidmətlərinə çıxış imkanı əldə etməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Riçard Hiks, Understanding e- Governance for Development, s.30-43
2. Asma AL-Hashmi. Ve Abdul Basit Darem. Understanding Phases of E-government Project. s. 152
3. Kuran. N. H. Türkiyə üçün e-hökumət modeli. İstanbul: İstanbul Elmlər Universitetinin nəşrləri, 2005, s.11.
4. (Ali Arifoğlu, Abdullah Körnes, Ali Yazıcı, Kemal Akgül, Ahmet Ayvalı. Türkiyə e-hökumət yolunda. TBD. Kamu-İB, 2002, s. 13)
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 may 2010 -cu il tarixli 136s nömrəli Sərəncamı - <http://e-qanun.az/framework/19968>
6. "2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Cəmiyyətinin İnkişafına dair Milli Strategiya" nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel 2014-cü il tarixli 359 nömrəli Sərəncamı.- <http://e-qanun.az/framework/27456>
7. "Hökumət buludu" (G-bulud) yaradılması və "bulud" xidmətləri göstərilməsi tədbirləri haqqında "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 iyun 2019-cu il tarixli 718 nömrəli Fərmanı.- <http://e-qanun.az/framework/42560>
8. "Hökumət Buludu" ilə əlaqədar bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 oktyabr 2020 -ci il tarixli 428 nömrəli Sərəncamı.- <http://e-qanun.az/framework/46243>

Умман Агамалиев

**ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ**

Аннотация

В этой статье рассматривается переход к электронному правительству и создание электронного правительства в Азербайджанской Республике. При этом обсуждаются проблемы, возникающие при создании электронного правительства, и пути их решения.

Umman Agamaliyev

**FORMATION OF E-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
AS THE MAIN DIRECTION OF IMPROVING THE PUBLIC
ADMINISTRATION SYSTEM**

Resume

This article examines the transition to e-government and the creation of e-government in the Republic of Azerbaijan. At the same time, the problems arising in the creation of electronic government and the ways of their solution are discussed.

UOT 343.1

FİRUZƏ ABBASOVA

Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi” kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

CİNAYƏT PROSESİ

ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ ARAŞDIRMASI HÜQUQUNUN İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN ƏDALƏTLİLİYİNƏ TƏSİRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: ibtidai araşdırma, ədalət ideyası, Avropa standartları, minimal şərtlər, milli qanunvericilik, müqayisə, presedent hüququ, təhlil.

Ключевые слова: предварительное расследование, идея справедливости, Европейские стандарты, минимальные условия, национальное законодательство, сравнение, прецедентное право, анализ.

Keywords: preliminary investigation, idea of fairness, European standards, minimum conditions, national legislation, comparison, case law, analysis.

Ədalətlik ən qədim tarixə malik olmuş, öncə ideya kimi, sonradan isə prinsip kimi formalaşaraq mövcud olmuşdur. Ədalətlik haqqında ideyalar hələ ibtidai icma cəmiyyəti üföqlərində doğmuş, bəşəriyyətin ilk sosial tənzim vasitəsi olan talion qaydaları ədalətlik tənəşdirici tələblərinə söykənmişdir. Ədalətlik elmi idrakının sonrakı mərhələsində təkcə tənəşdirici deyil, həm də fərqləndirici ölçüyə malik tələblərlə bağlı olduğı aydınlaşmışdır. Hüquq fəlsəfəsində ədalət, hər şeydən öncə, cəmiyyətdə mövcud olan sosial xarakterli ölçü vahidi kimi baxılır. Bir ölçü vahidi kimi nəzərdən keçirildikdə ədalət həm cəmiyyət, həm də keyfiyyət müəyyən edən kateqoriya kimi çıxış edə bilər. Bu, onunla əlaqədardır ki, ictimai münasibətlərdən ədalətlik gözləntisi, həm bu münasibətlərin tərəflərinin bərabərliyi kimi (burada ədalət cəmiyyət xassəsi müəyyən edir), həm də, əksinə, bir tərəfin digəri üzərində qeyri-bərabərli-

yi, üstünlüyü kimi (burada ədalət keyfiyyət xassəsi müəyyən edir) başa düşülə bilər. Ədalətin cəmiyyət xassəsi müəyyən edən kateqoriya kimi izahı daha qədimdir. Hələ Aristotelin təlimlərində ədalətin məhz bərabərləşdirici xüsusiyyəti xüsusi vurğulanırdı. Bu yanaşmada ədalət ictimai münasibətlərin tərəflərinin bir-biri ilə tam bərabər olmasında ifadə olunurdu. Hüquqa münasibətdə ədalətin bu cür anlaşılması nəticəsində talion prinsipi (vurulən zərərə bərabər ziyanın vurulması ədalətlidir – “Gözə göz, dişə diş” prinsipi) uzun zaman əsas ədalət göstəricisi hesab edilmişdir. Ədalətin keyfiyyət xassəsi müəyyən edən kateqoriya kimi izahı isə cəmiyyətin sonrakı inkişaf mərhələlərində formalaşmışdır. Bu yanaşmada ictimai münasibətlərin ədalətli olması üçün onun iştirakçılarının (məsələn, dövlətin hakimi və onun rəiyyəti, cinayət törətmiş şəxs və məhkəmə və s.) tam bərabər olması vacib hesab edilmirdi. Ədalətin keyfiyyət xassəsi kimi başa düşülməsi bu və ya digər münasibətin, hadisənin, halın ədalətli və ya ədalətsiz hesab edilməsi üçün “ədalət meyarlarına” müraciət etməni zəruri edirdi.

Hüquqi kateqoriya kimi ədalət, ilk növbədə, cinayət mühakimə icraatının prinsipidir. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə cinayət mühakimə icraatının ədalətliyi prinsipi Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş, 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 28-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bundan başqa, “ədalətlik” cinayət-prosessual qanunvericiliyin bir sıra normalarında meyar mü-

əyyən edən legal kateqoriya kimi də istifadə edilmişdir. Belə ki, CPM-in “Məhkəmə baxışını tələb etmək hüququnun təmin edilməsi” adlanan 22-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar CPM ilə müəyyən edilmiş qaydada hər kəsin ona qarşı irəli sürülmüş ittiham, yaxud bərəsində tətbiq olunmuş prosessual məcburiyyət tədbirləri ilə əlaqədar ədalətli və açıq məhkəmə baxışını tələb etmək hüququnu təmin etməlidirlər.

Müasir dövrdə insanlar dərk etmişlər ki, cinayət mühakimə icraatının ədalətli hesab edilə bilməsi üçün təkcə onun sonunda qəbul edilmiş hökmün və yaxud digər yekun qərarın ədalətli olması kifayət etmir. Cinayət mühakimə icraatının ədalətli hesab edilə bilməsi üçün onun bütün gedişatı əvvəldən axıra qədər ədalətli olmalıdır. Bu zaman sual yaranır: Cinayət mühakimə icraatının gedişatının ədalətli olub-olmamasını necə müəyyən etmək olar? Bu sual uzun illər insanları düşündürmüşdür. Bu səbəbdən, II Dünya Müharibəsinin acı nəticələrinin təkrarlanmaması məqsədi ilə 1950-ci ilin noyabrın 4-də “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiya (bundan sonra – Avropa Konvensiyası və ya Konvensiya) qəbul edilərkən, Konvensiyanın müəllifləri müstəqil bir maddədə (6-cı maddə) ədalətli mühakimə icraatının əsas əlamətlərini və minimal standartlarını müəyyən etdilər. Bu sənədin adı çəkilən maddəsi hazırda da mühakimə icraatının ədalətli olub-olmamasının müəyyən edilməsi üçün əsas meyar kimi çıxış edir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra – Avropa Məhkəməsi) hüquqi mövqeyinə görə, bu meyarlar təkcə məhkəmə mərhələsinə deyil, həm ondan əvvəl, həm də sonra gələn mərhələlərə də aiddir. Bu səbəbdən, cinayət mühakimə icraatının ədalətliliyi ideyası ilə ibtidai araşdırmanın qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun ayrı-ayrı elementləri kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. Başqa sözlə, ibtidai araşdırmanın ədalətli olub-olmaması haqqında mülahizələr bildirmək üçün ən optimal üsul onun gedişatı zamanı ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilib-edilməməsinin qiymətləndirilməsidir. Bunun üçün isə, ilk növbədə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun öz məzmunu və tərkib elementləri Avropa Məhkəməsinin pre-

sedent hüququ kontekstində açıqlanmalı, bunun ardınca isə həmin elementlərin ibtidai araşdırma mərhələsində təzahür xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Bu anlamda, ilk olaraq, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsindən irəli gələn ədalətlik tələbləri ilə ibtidai araşdırma mərhələsi arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Qeyd edilən normanın məzmunundakı tələblərin əksər hissəsi daha çox məhkəmə icraatı üçün aktual olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsində bəzi implisit, yəni bilavasitə maddənin mətnində təsbit edilməmiş, lakin maddədəki hüquqi ideyadan irəli gələrək Avropa Məhkəməsi tərəfindən mövcudluğu tanınmış hüquqlar da mövcuddur ki, həmin hüquqlar tam anlamda ibtidai araşdırmada da tanınır. Bundan başqa, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinin bəzi birbaşa tələbləri də tam həcmdə ibtidai araşdırma-ya aid edilə bilər. Məsələn, 6-cı maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, əqlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Göründüyü kimi, bu normada məhkəməyə (qanun əsasında yaradılmış olma, müstəqillik, qərəzsizlik) və məhkəmə icraatına (məhkəmə baxışının açıqlığı) aid edilə bilən tələblərə yanaşı, bütün mühakimə icraatına, yəni həm məhkəməyədək icraata, həm də məhkəmə icraatına aid edilə bilən tələblər (əqlabatan müddət prinsipi, ədalətlik prinsipi) də nəzərdə tutulmuşdur. Onlara ayrı-ayrılıqda diqqət yetirsək, ilk növbədə, ibtidai araşdırmanın mahiyyəti ilə ədalət ideyasının qarşılıqlı əlaqəsinə baxılmalıdır. Hüquq ədəbiyyatında, haqlı olaraq, qeyd edildiyi kimi, ibtidai araşdırmanın əsas mahiyyəti məhz məhkəmə araşdırmasını təmin etməkdir, yəni məhkəmə araşdırmasının baş tuta bilməsi üçün zəruri insanları icraata cəlb etmək və ən əsas məhkəmə baxışının predmeti olacaq ittihamın sübutlarını toplamaq. Bu yanaşma, əksər müəlliflər tərəfindən dəstəklənməkdədir (9, s. 22; 12, s. 10; 13, s. 13). Bu anlamda, “ibtidai araşdırmanın ədalətli hesab edilə bilməsi üçün məhkəməyədək icraatda sübutlar

necə toplanmalıdır?” sualı aktualdır.

Gafgen v. Germany, Schenk v. Switzerland, Khan v. United Kingdom, Jalloh v. Germany və s. bu kimi işlər üzrə qərarlarında Avropa Məhkəməsi bildirmişdir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna zəmanət versə də, sübutların mümkünlüyü ilə bağlı hər hansı qayda müəyyən etmir və bu, ilk növbədə, milli qanunvericiliklə tənzimlənməlidir. Bütövlükdə, mühakimə icraatının ədalətli olub-olmadığının müəyyən edilməsi zamanı müdafiə hüquqlarına riayət edilib-edilmədiyi nəzərə alınmalıdır. Xüsusən də, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin sübutun həqiqiliyinə və istifadəsinə qarşı etiraz etmək imkanının verilib-verilmədiyi mütləq yoxlanmalıdır. Avropa Məhkəməsi hakimiyyət orqanlarının xüsusən mütəşəkkil cinayət və korrupsiya işlərində xüsusi istintaq metodlarına müraciət etmək zərurətini qəbul edir. Bununla əlaqədar olaraq, o müəyyən etmişdir ki, xüsusi istintaq metodlarından istifadə, xüsusilə də gizli metodlar, öz-özlüyündə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu pozmur. Lakin belə metodların istifadəsi zamanı polis (digər cinayət təqibi orqanının) təhriki riskini nəzərə alsaq, onların istifadəsi aydın çərçivə daxilində həyata keçirilməlidir. Avropa Məhkəməsi öz presedent hüququnda polis (digər cinayət təqibi orqanının) gizli fəaliyyət göstərə biləcəyini, lakin cinayətə təhrik etməməli olduğunu vurğulamışdır. Bundan əlavə, Konvensiya ilkin istintaq mərhələsində və hüquq pozuntusunun xarakterinin icazə verdiyi hallarda, anonim informator kimi mənbələrdən istifadəni istisna etmir, belə mənbələrin sonradan məhkəmə tərəfindən ittiham hökmü üçün istifadə olunması isə başqa məsələdir. Belə istifadə yalnız sui-istifadəyə qarşı adekvat və yetərli təminatlar, xüsusən sözügedən istintaq hərəkətlərinə icazənin verilməsi, onların həyata keçirilməsi və nəzarəti üçün aydın və proqnozlaşdırıla bilən prosedür mövcud olduqda məqbul sayıla bilər.

İbtidai araşdırmanın ədalətli həyata keçirilməsi göstəricilərindən biri də susmaq (özünə qarşı ifadə verməmək) hüququnun təmin edilməsidir. Susmaq hüququ və özünə qarşı ifadə verməmək hüququ haqqında müddəa Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində xüsusi olaraq qeyd edilməsə də,

bu norma çərçivəsində ədalətli məhkəmə araşdırması anlayışının mərkəzində dayanan beynəlxalq standartlarda geniş şəkildə tanınmışdır. Başqa sözlə, susmaq hüququ 6-cı maddədən irəli gələn implisit hüquqlardan biridir. Təqsirləndirilən şəxsin hakimiyyət orqanları tərəfindən qeyri-qanuni olaraq danışımağa məcbur edilməkdən qorunmasını təmin etməklə bu hüquq ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməməsinin qarşısını almağa və 6-cı maddənin məqsədlərinə təminat verməyə imkan verir. Avropa Məhkəməsi susmaq hüququ haqqında öz hüquqi mövqelərini *Bykov v. Russia, Saunders v. United Kingdom, Funke v. France, O'Halloran & Francis v. United Kingdom* kimi işlər üzrə presedentlərində dəqiq şəkildə izah etmişdir.

Belə ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs susmaq və özünə qarşı ifadə verməmək hüququna malikdir. Özünə qarşı ifadə verməmək hüququ ən sadəsindən ən mürəkkəbinə qədər bütün cinayət növləri ilə bağlı cinayət mühakimə icraatlarına aiddir. Susmaq hüququ şübhəlinin polis (digər cinayət təqibi orqanı) tərəfindən dindirildiyi andan etibarən başlayır. Özünə qarşı ifadə verməmək hüququ cinayət işində ittiham tərəfinin təqsirləndirilən şəxsə qarşı öz versiyasını sübut etmək üçün “məcbur etmə” və təqsirləndirilən şəxsin iradəsi əleyhinə təzyiqli üsulları ilə əldə edilmiş sübuta əl atmasını qadağan edir. Bununla belə, özünə qarşı ifadə verməmək haqqında müddəa təqsirləndirilən şəxsdən məcbur etmə səlahiyyətlərindən istifadə vasitəsilə əldə oluna bilən, lakin təqsirləndirilən şəxsin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan materialların, məsələn, məhkəmə qərarı əsasında əldə edilmiş sənədlərin, nəfəs, qan, sidik və DNT testi üçün bədən toxuması nümunələrinin cinayət mühakimə icraatında istifadə olunmasına şamil olunmur. Həbsdə saxlanan (tutulmuş) şəxslər həm susmaq və özünə qarşı ifadə verməmək hüququ, həm də dindirilən zaman vəkilin yardımından istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bu hüquqlar bir-birilərindən kifayət qədər müstəqildir, yəni bir hüquqdan imtina digər hüquqdan da imtinanı nəzərdə tutmur. Bununla belə, bu hüquqlar bir-birini tamamlayır, həbsdə olan (tutulmuş) şəxslər hakimiyyət orqan-

ları tərəfindən susmaq hüquqları barədə əvvəlcədən məlumatlandırılmadıqda vəkil yardımını ilə *a fortiori* (xüsusilə) təmin edilməlidirlər. Hər hansı şübhəlinin susmaq hüququ barədə məlumatlandırılmasının əhəmiyyəti o dərəcədə böyükdür ki, həmin şəxs cinayət təqibi orqanı tərəfindən sözlərinin əleyhinə istifadə olunma biləcəyi barədə məlumatlandırıldıqdan sonra könüllü olaraq ifadə verməyə razılaşa belə, şübhəli birbaşa susmaq hüququ haqqında aydın məlumatlandırılmadığı və onun bu qərarı vəkilin yardımını olmadan qəbul edildiyi təqdirdə, şübhəlinin həmin seçimi tam məlumatlılığa əsaslanan seçim hesab edilmir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Konvensiyanın 6-cı maddəsində birbaşa təsbit edilmiş və ibtidai araşdırmaya da tam anlamda tətbiq edilə bilən ədalətlik tələblərindən biri ağılabatan müddətlər prinsipidir. Fikrimizcə, hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, bütün mühakimə icraatının ağılabatan müddətlərdə yekunlaşa bilməsi, ilk növbədə, ibtidai araşdırma zamanı vəzifəli şəxslərin öz funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirmələrindən asılıdır. Belə ki, ibtidai araşdırma zamanı süründürməçiliyə və prosesual müddətlərdən qeyri-səmərəli istifadəyə yol verilsə, ədalət mühakiməsinin ağılabatan müddətlərdə baş tutma riski artmış olacaqdır. Bu səbəbdən, ibtidai araşdırma üzərində prosesual nəzarət fəaliyyətin əsas hədəfləri sırasında məhz ağılabatan müddətlərin təmin edilməsi, ibtidai araşdırmanın mümkün qədər qısa zamanda bitmiş olması və prosesual müddətlərə qənaətin təmin edilməsi də yer alır. (10, s. 99; 11, s. 23).

Ağılabatan müddət prinsipi ilə bağlı öz hüquqi mövqelərini Avropa Məhkəməsi *Pedersen & Baadsgaard v. Denmark*, *Vayiç v. Turkey*, *Assanidze v. Georgia*, *Wemhoff v. Germany*, *Eckle v. Germany*, *Kart v. Turkey*, *König v. Germany*, *Dobbertin v. France*, *Abdoella v. Netherlands* kimi işlər üzrə qərarlarında ifadə etmişdir.

Göstərilən qərarların öyrənilməsi nəticəsində Avropa Məhkəməsinin ağılabatan müddət prinsipi ilə bağlı bildirdiyi aşağıdakı hüquqi mövqeləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etmək mümkündür. Belə ki, kifayət qədər zaman ərzində sistemli şəkildə formalaşmış presedent hüququna əsasən, cinayət işlərində Avropa Konvensiyasının 6-cı

maddəsinin hər kəsin işinin ağılabatan müddətdə araşdırılması hüququna malik olduğunu nəzərdə tutan 1-ci hissəsinin məqsədi təqsirləndirilən şəxsin həddən artıq uzun müddət şübhəli şəxs qismində qalmamasının və ittihamın müəyyən olunmasının təmin edilməsidir. “Ağılabatan müddət” iş birinci instansiya məhkəməsinə təqdim olunmamışdan əvvəl başlaya bilər, məsələn, həbs anından etibarən, şəxsə qarşı ittihamın irəli sürüldüyü andan və ya ibtidai istintaqın başladıldığı andan.

Məhkəmə baxışının müddətinin ağılabatanlığı məhkəmə işinin ümumi qiymətləndirmə tələb edən halları nəzərə alınmaqla müəyyən olunmalıdır. Məhkəmə icraatının müəyyən mərhələləri ayrılıqda məqbul sürətlə həyata keçirilsə də, icraatın ümumi müddəti “ağılabatan müddəti” əşə bilər. Cinayət mühakimə icraatının müddətinin ağılabatan olub-olmadığının müəyyən edilməsi zamanı işin mürəkkəbliyi, ərizəçinin davranışı, müvafiq inzibati və məhkəmə orqanlarının davranışı kimi amilləri nəzərə almaq lazımdır. Məhkəmə işinin mürəkkəbliyi, məsələn, ittihamların sayından, təqsirləndirilən və şahid kimi prosesə cəlb olunmuş şəxslərin sayından və ya işin beynəlxalq aspektindən irəli gələ bilər. Cinayət işi müəyyən mürəkkəbliyə malik olsa da, izahsız uzunmüddətli qeyri-fəallıq müddətlərini “ağılabatan” hesab etmək olmaz.

Hesab edirik ki, sonuncu tezis ibtidai araşdırma fəaliyyəti üçün xüsusilə önəmlidir, çünki o, ibtidai araşdırma zamanı uzun müddət qeyri-fəallıq göstərmənin – müxtəlif prosesual hərəkətlərin, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmamasının qarşısını alır. Bu mənada, heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunun “Prokurorun ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyinin səmərəliliyinin artırılması, istintaq və təhqiqat üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi və bu sahədə işin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” 28 iyul 2010-cu il tarixli, 10/70 №-li Əmrində tələb edilir ki, Baş Prokurorluğun istintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtarış fəaliyyətində qanunların icrasına nəzarəti həyata keçirən idarə rəisləri, Azərbaycan Respublikasının Hərbi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hərbi və Bakı şəhər prokurorları idarə və şöbələrdə konkret cinayət təqibi materiallarının öyrənilməsi zamanı 5

gündən artıq müddətdə istintaq hərəkətləri aparılmaması, həbsdə olan şəxslərin dindirilməməsi, onların iştirakı ilə digər istintaq hərəkətlərinin mütəmadi aparılmaması, zərurəti aşkar görünən istintaq hərəkətləri və məhkəmə ekspertizalarının obyektiv səbəblər olmadan vaxtında keçirilməməsi süründürməçilik kimi qiymətləndirərək zəruri tədbirlərin görülməsinə dair təklifləri nəzərdə tutan arayışların tərtib edilməsini, qanun pozuntularına yol vermiş müstəntiq və təhqiqatçılarla yanaşı, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorların da məsuliyyət məsələsi qaldırılmaqla müvafiq təqdimatların verilməsini və altı ayda bir dəfədən az olmayaraq bu sahədə görülmüş işlərin vəziyyətini ümumiləşdirməklə nəticələrinin əməliyyat müşavirələrində, zəruri hallarda kollegiya iclaslarında müzakirəyə çıxarılmasını təmin etsinlər.

Mühakimə icraatının müddətinin ağlabatanlığı qiymətləndirilən zaman cinayət təqibinə məruz qalan şəxs üçün hansı nəticədən söhbət getdiyi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ilkin istintaq müddətində həbs olunma halında bu amil ittihamın ağlabatan müddətdə irəli sürülmə-sürülmədiyinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə görə, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir. Faktiki olaraq, bu müddəə özündə təqsirsizlik prezumpsiyasını ehtiva edir. Avropa Məhkəməsi təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyətini və onun ayrı-ayrı elementlərini çoxsaylı qərarlarında izah etmişdir. Belə qərarlardan ən vaciblərinə *Allen v. United Kingdom*, *Barbera, Messegue & Jabardo v. Spain*, *Janosevic v. Sweden*, *Telfner v. Austria*, *Minelli v. Switzerland*, *Ismoilov & others v. Russia*, *Nestak v. Slovakia* kimi işlər üzrə olan qərarları aid etmək mümkündür. Sadalanan işlər üzrə formalaşmış presedent hüququnun öyrənilməsi onu göstərir ki, Avropa Məhkəməsi təqsirsizlik prezumpsiyası ilə bağlı aşağıdakı hüquqi mövqeləri rəhbər tutur.

Ümumiyyətlə, Avropa Məhkəməsi qeyd edir ki, Konvensiyanın 6-cı maddənin 2-ci hissəsi cinayət təqibinin nəticəsindən asılı olmayaraq, yalnız ittihamın mahiyyətinə baxışı deyil, bütövlükdə cinayət mühakimə icraatını tənzimləyir. Bu

anlamda, aşkar görünür ki, təqsirsizlik prezumpsiyası məhkəmə icraatı üçün vacib olduğu qədər, məhkəməyədək icraat (ibtidai araşdırma) üçün də vacibdir.

Presedent hüququna görə, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi vəzifəli şəxslərdən öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman işə təqsirləndirilən şəxsin ittiham olunduğu cinayəti törətdiyi barədə ön mühakimə ilə başlamamağı tələb edir. Bu prinsipə əsasən, sübut etmə yükü (*onus probandi*) ittiham tərəfinin üzərinə düşür və hər hansı şübhə təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsini müvafiq qaydada hazırlaması və təqdim edə bilməsi üçün ittiham tərəfi onu cinayət işi barədə məlumatlandırmalı və onun mühakimə olunması üçün yetərli sübut təqdim etməlidir. Sübut etmə yükünün ittiham tərəfindən müdafiə tərəfinə ötürülməsi halında təqsirsizlik prezumpsiyası pozulur. Sübut etmə yükü cinayət işinə xitam verilməsi barədə yekun qərardan sonra zərərin ödənməsi üzrə məhkəmə işində də tərsinə çevrilə bilməz.

Təqsirsizlik prezumpsiyası həmçinin cinayət ittihamından bəraət almış və ya əleyhinə cinayət mühakimə icraatı davam edən fərdləri dövlət məmurları və hakimiyyət orqanlarının onlarla ittiham olunduqları qanun pozuntusuna görə təqsirli şəxs kimi rəftar etməsinə qarşı qoruyur. Hər hansı başqa icraat çərçivəsində çıxarılan bəraət hökmü və ya cinayət işinə xitam verilməsi haqqında qərara əməl olunması üçün bu müdafiə mövcud olmasaydı, Konvensiyanın 6-cı maddənin 2-ci hissəsində nəzərdə tutulan təminatların nəzəri və xəyali olması riski yaranardı. Təqsirsizlik prezumpsiyası baxımından, cinayət mühakimə icraatı yekunlaşdıqdan sonra həmin şəxsin nüfuzu və ictimaiyyət tərəfindən necə qəbul olunacağı da əhəmiyyətlidir.

Təqsirsizlik prezumpsiyasının cinayət mühakimə icraatının prinsipi kimi əsas məqsədlərindən biri məhkəmədən əvvəl verilmiş və icraatla sıx əlaqəli olan bəyanatların ədalətli məhkəmə araşdırmasına zərər verməsinin qarşısının alınmasıdır. Belə məhkəmə icraatı mövcud olmadığı halda cinayət və ya başqa hüquq pozuntuları haqqında bəyanatlar əhəmiyyətli dərəcədə iftira əleyhinə müdafiə, eləcə də mülki hüquqların müəyyən

edilməsi məqsədilə məhkəməyə adekvat çatımlılığa uyğun gəlir, bu da Konvensiyanın 6-cı və 8-ci maddələri çərçivəsində potensial məsələlər meydana gətirir. Baxılan prinsipin kontekstində vəziyyəli şəxslər tərəfindən bəyanatlar verildikən kiminsə sadəcə cinayət törətməkdə şübhəli bilinməsi haqqında bəyanatla yekun ittiham hökmü olmadığı halda, hər hansı şəxsin sözügedən cinayəti törətdiyi haqqında aydın bəyanat arasında fundamental fərqləndirmə aparılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, sonuncu halda, yəni ittiham hökmü olmadığı halda, hər hansı şəxsin konkret cinayəti törətdiyi haqqında aydın bəyanatın verilməsi ilə təqsirsizlik prezumpsiyası pozulmuş olur.

Təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyi ilə bağlı şübhələrin səsləndirilməsinə cinayət mühakimə icraatının bəraət mahiyyətli qərarla yekunlaşmasına qədər yol verilə bilər. Lakin bəraət hökmü qüvvəyə mindikdən sonra hər hansı təqsirlik şübhəsinin səsləndirilməsi təqsirsizlik prezumpsiyasına ziddir.

Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslə bağlı məhkəmə qərarı təqsiri qanuna uyğun olaraq sübut olunmamışdan əvvəl həmin şəxsin təqsirli olduğuna dair rəy ehtiva edərsə, təqsirsizlik prezumpsiyası pozulmuş olur. Şəxsin yekunda təqsirli hesab olunması faktı qanuna uyğun olaraq təqsiri sübut olunana qədər təqsirsiz hesab olunmaq barədə ilkin hüququnu ləğv etmir.

Hesab edirik ki, ibtidai araşdırmanın ədalətliliyi baxımından son tezis üzərində bir qədər geniş durmaq lazımdır. Belə ki, bu tezis şəxslə bağlı məhkəmə qərarının onun təqsiri qanuna uyğun olaraq sübut olunmamışdan əvvəl həmin şəxsin təqsirli olduğuna dair rəyi ehtiva etməsinin problemləndirici olduğunu göstərir. Bununla belə, qüvvədə olan milli cinayət-prosessual qanunvericiliyin bəzi normalarının qeyri-təkmilliyi təcrübədə bu tipli problemlər üçün normativ əsas yaradır. Burada söhbət CPM-in 157.1-ci maddəsindən gedir. Biz hesab edirik ki, ibtidai araşdırma zamanı CPM-in 157.1-ci maddəsinin tətbiqi üçün təqsirsizlik prezumpsiyasının təminatı baxımından konseptual problem mövcuddur. Həmin maddəyə əsasən, təqsirsizlik prezumpsiyasına müvafiq olaraq, şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyəti sübut olunmadıqda, o,

həbs oluna və ya zərurət olmadıqda həbsdə saxlanıla bilməz. Milli hüquq ədəbiyyatında bu müddəanın şərh edilməsi zamanı qeyd edilir ki, həbs növündə qətimkan tədbiri tətbiq edilərkən təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin tələblərinə ciddi riayət edilməlidir, CPM-in 157.1-ci maddəsinin məzmununa əsasən, həbs növündə qətimkan tədbiri yalnız o halda tətbiq edilə bilər ki, şəxsin ona qarşı irəli sürülmüş ittihamda istinad edilən əməlin törədilməsinə aidiyyətini və onun törədilməsində təqsirini sübut edən kifayət qədər ciddi əsaslar olsun (2, s. 487).

Həmin müddəanı şərh edən digər bir müəlliflər qrupu isə qeyd edir ki, CPM-in 157.1-ci maddəsində toxunulan şəxsin cinayətin törədilməsinə aidiyyətinin sübut olunmasına dair məsələ şərti xarakter daşıyır, çünki təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs onun təqsiri CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır (CPM-in 21-ci maddəsi). Bu halda söhbət müstəntiqə, prokuror və ya məhkəməyə şəxsin törədilmiş cinayətə aidiyyəti olduğuna və onun barəsində həbs qətimkan tədbirinin tətbiq edilməsinin zəruriliyinə dair onların fikirləri ilə müstəqil müşahidəçinin razılaşdığını hesab etmək üçün əsas verən sübutların məcmusu haqqında gedir (8, s. 98).

Nəzərdən keçirilən müddəa ilə bağlı M.Ə. Cəfərquliyev isə qeyd edir ki, vətəndaşları qanunsuz həbsdən qorumaq məqsədi ilə CPM-in 157-ci maddəsi ciddi surətdə xəbərdarlıq edərək göstərir ki, təqsirsizlik prezumpsiyasına müvafiq olaraq şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyəti sübut olunmadıqda, həbs oluna və ya zərurət olmadıqda həbsdə saxlanıla bilməz. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin bu ciddi tələbini cinayət mühakimə icraatını həyata keçirən orqanlar qətimkan tədbirlərini seçib tətbiq edəndə heç vaxt unutmamalıdırlar və bu tədbirlərin seçilməsinə və tətbiq edilməsinə çox ehtiyatla yanaşmalıdırlar (4, s. 303-304).

Milli hüquq ədəbiyyatında CPM-in 157.1-ci maddəsinin qüsursuz bir müddəa kimi izah edilməsi cəhdlərinə baxmayaraq, biz həmin müddəanın hüquqi tənzimləmə texnikası baxımından

problemlə olduğu qənaətdə olan müəlliflərin daha doğru mövqedə olduğu qənaətdəyik (7, s. 57-58). Fikrimizcə, milli hüquq ədəbiyyatında, haqlı olaraq göstərilmişdir ki, CPM-in 157.1-ci maddəsinin quruluşu həbs tətbiq edən məhkəmədə təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsinə aidiyyətinin sübut olunmasına inamın mövcud olması barədə tələb təsbit edir, çünki həmin maddəyə əsasən, təqsirsizlik prezumpsiyasına müvafiq olaraq, şəxsin, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyəti sübut olunmadıqda, o, həbs oluna bilməz. Bu müddədən çıxış etməklə, məntiqi tənəsüb qursaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, məhkəmə şəxs barəsində həbs qətimkan tədbiri seçmişdirsə, həmin şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyəti sübut olunmuşdur. Halbuki, ibtidai araşdırma mərhələsində seçilməsi və ya onun müddətinin uzadılması ilə bağlı məsələni həll edərkən hakimin cavab verməli olduğu suallar sistemi, hökmün çıxarılması haqqında məsələ həll edilərkən əhəmiyyət kəsb edən suallarla üst-üstə düşməməlidir. İbtidai araşdırma zamanı həbsin seçilməsi və ya onun müddətinin uzadılması ilə bağlı qərarları qəbul edərkən məhkəmə ittiham tərkibinin şübhələrinin məhkəməyə təqdim edilmiş sübutlara görə əsaslı olub-olmamasını müəyyən etmək üçün sübutları qiymətləndirirsə, məhkəmə prosesinin sonunda hökm çıxararkən o, məhkəməyə təqdim edilmiş sübutların ittiham hökmü çıxarmaq üçün kifayət edib-etməməsini qiymətləndirir (5, s. 174-175). Bununla əlaqədar olaraq, razılaşmaq lazımdır ki, CPM-in 157.1-ci maddəsində istifadə edilmiş “aidiyyəti sübut olunmadıqda” ifadəsi uğursuz istifadə edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, CPM-in 346.1.3-cü maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsində aidiyyətinin sübuta yetirilib-yetirilmədiyini məhkəmə tərəfindən müşavirə otağında işin mahiyyəti üzrə həlli üçün müzakirə edilən məsələlərdəndir. Məhkəmə nəzarəti qaydasında ibtidai araşdırma mərhələsində həbsin tətbiq edilməsi zamanı isə məhkəmənin həmin məsələyə münasibət bildirməsini yolverilməz hesab edirik, çünki bununla faktiki olaraq, iş mahiyyəti üzrə baxılmamışdan əvvəl təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsində aidiyyətinin sübuta yetirilməsinə

hüquqi qiymət verilmiş olur.

CPM-in 157.1-ci maddəsində təqsirsizlik prezumpsiyasının adı xatırlansa da, nə qədər ki, həmin maddədə şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyətinin sübut olunmasından söhbət gedir, təqsirsizlik prezumpsiyasının xatırlanması sadəcə bəyanat olaraq qalır. Əslində, CPM-in 157.1-ci maddəsində “aidiyyətin sübut edilməsi” əvəzinə, “əsaslı şübhələrin mövcudluğundan” bəhs etmək daha məqsədəuyğun olardı. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna görə də, şəxsi azadlıqdan məhrum etmək üçün onun hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslı şübhələr olmalıdır, yalnız belə hallarda azadlıqdan məhrum etmə kifayət qədər əsaslandırılmış və qanuni hesab olunur. Hər bir şübhə obyektiv olaraq şübhə edilən şəxslə güman edilən cinayət arasında əlaqəni fakt və məlumatlara əsaslandırılmış olduqda əsaslı hesab oluna bilər. Əsaslı şübhə yalnız şəxsin əvvəllər hər hansı bir hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslanma bilməz. Şəxsə münasibətdə şübhə onun həmin dövrdə şübhələnildiyi əməllə əlaqədar olmalıdır.

CPM-in 157.1-ci maddəsində “aidiyyətin sübut edilməsi” əvəzinə, “əsaslı şübhələrin mövcudluğundan” bəhs etmənin xeyrinə daha bir arqument kimi milli cinayət-prosessual qanunvericiliyin özünün təqsirsizlik prezumpsiyasına aid olan bir norması da çıxış edir. Belə ki, CPM-in 21.2-ci maddəsinə əsasən, şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa da, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Fikrimizcə, bu hüquqi konstruksiya, həqiqətən də, şəxsin cinayət törətməsinə əsaslı şübhələrin mövcud olduğu halda, bilavasitə təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi məsələsinə heç bir hüquqi münasibət bildirmədən onun barəsində ibtidai araşdırma mərhələsində həbs məsələsinin həll edilməsinə imkan verir.

Nəhayət, qeyd edilməlidir ki, təqsirsizlik prezumpsiyası yalnız hər hansı hakim və ya məhkəmə tərəfindən deyil, həm də başqa dövlət orqanları tərəfindən pozula bilər. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 2-ci hissəsi vəzifəli şəxslərin davam etməkdə olan cinayət işinin istintaqı haqqında ictimaiyyəti şübhəlinin təqsirli olduğuna inanmağa təşviq edən və faktların səlahiyyətli məhkəmə orqanları tərəfindən qiymətləndirilməsi ilə bağlı əv-

vəlcədən mühakimə yürütməsini qadağan edir. Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi hakimiyyət orqanlarına davam etməkdə olan cinayət işinin istintaqı barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmağı

qadağa etməsə də, onlardan təqsirsizlik prezumpsiyasına riayət etmək məqsədilə son dərəcə ehtiyatlı olmağı tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Təkmilləşdirilmiş 4-cü nəşr Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 520 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. C.H. Mövsümovun, B.C. Kərimovun, Ə.H. Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunun "Prokurorun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyinin səmərəliliyinin artırılması, istintaq və təhqiqat üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi və bu sahədə işin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında" 28 iyul 2010-cu il tarixli, 10/70 №-li Əmri.
4. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
5. Əsgərova R.O. Hakimin təşəbbüsü ilə qətimkan tədbiri haqqında məsələnin həll edilməsi problemləri // "Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu və qanunçuluq – 2020: Gələcəyə baxış" mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 11-12 iyun 2012-ci il, s. 172-175.
6. Xəlilov F.Y. Cinayət mühakimə icraatında vəkil araşdırması. Monoqrafiya. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 396 s.
7. Səfərov F.N. Cinayət prosesində məhkəmə nəzarəti qaydasında icraatın problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2016, 132 s.
8. Zeynalov İ., Süleymanov C. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Prosesual məcburiyyət tədbirləri. Maddələr 147-178. Bakı: Qanun, 2004, 450 s.
9. Апостолова Н.Н. Предварительное расследование и судебное следствие // Российская юстиция, 2014, № 7, с. 21-24.
10. Архипов А.С. Разумный срок уголовного судопроизводства как показатель эффективности процессуальной деятельности участников стороны обвинения на стадии предварительного расследования // Вопросы современной юриспруденции. Материалы XXVIII международной заочной научно-практической конференции. Новосибирск, 28 августа 2013 г., с. 96-101.
11. Макаров Л.В., Портнов Ю.А. Окончание предварительного следствия и разумный срок уголовного производства // Российский следователь, 2012, № 17, с. 21-24.
12. Михайловская И.Б. Стандарты качества предварительного следствия задает суд // Мировой судья, 2015, № 4, с. 10-14.
13. Шейфер С.А. Отечественное предварительное следствие: упразднить или усовершенствовать? // Уголовное судопроизводство, 2015, № 3, с. 8-15.

Фируза Аббасова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ НА СПРАВЕДЛИВОСТЬ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВЫЙ СУД

Резюме

Идея справедливости уголовного судопроизводства имеет древнюю историю. В современном мире люди осознали, что само по себе справедливость приговора суда, либо иного итогов

вого решения суда не является достаточным для того, чтобы считать весь уголовный процесс справедливым. Для того, чтобы уголовное судопроизводство могло считаться справедливым оно должно быть справедливым от начала до конца, во всех этапах и стадиях. Возникает вопрос: Как же можно определить справедливость, либо несправедливость уголовного судопроизводства? данный вопрос долгие годы мучал умы людей. По этой причине, во избежание всех ужасов II Мировой Войны, при принятии Европейской конвенции по правам человека, авторы конвенции предусмотрели в самостоятельной статье (ст. 6) основные элементы и минимальные стандарты справедливого судопроизводства. Указанная статья упомянутого документа и по сей день играет роль основной критерии при определении справедливости судопроизводства. Согласно правовой позиции Европейского Суда по Правам Человека, эти критерии относятся не только к судебной стадии, но и стадиям до и после суда. В этой связи, в научной статье вопросы корреляции идеи о справедливости судопроизводства и предварительного расследования были рассмотрены в контексте отдельных элементов права на справедливое судебное разбирательство.

Firuzə Abbasova

SOME ASPECTS OF THE IMPACT ON FAIRNESS OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

Summary

The idea of fairness in criminal proceedings has an ancient history. In the modern world, people realized that the fairness of a court verdict or other final court decision is not enough to consider the entire criminal process fair. In order for criminal proceedings to be considered fair, they must be fair from beginning to end, at all stages and stages. The question arises: How can justice or injustice of criminal proceedings be defined? this question has tormented the minds of people for many years. For this reason, in order to avoid all the horrors of World War II, when adopting the European Convention on Human Rights, the authors of the convention provided in an independent article (art. 6) the main elements and minimum standards of fair trial. The said article of the said document still plays the role of the main criterion in determining the fairness of the proceedings. According to the legal position of the European Court of Human Rights, these criteria apply not only to the judicial stage, but also to the stages before and after the court. In this regard, the research work dealt with the correlation of the idea of fairness of proceedings and preliminary investigations in the context of separate elements of the right to a fair trial.

UOT 343.1.

HƏMİD ABBASOV
Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət
prosesi” kafedrasının doktorantı

DİGƏR PROSESSUAL MƏCBURİYYƏT TƏDBİRLƏRİNİN ANLAYIŞI VƏ SİSTEMİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, prosessual məcburiyyət, digər məcburiyyət tədbirləri, nəzəriyyə, qanun, təhlil, müqayisə, anlayış, sistem.

Ключевые слова: уголовный процесс, процессуальное принуждение, иные принудительные меры, теория, закон, анализ, сравнение, понятие, система.

Key words: criminal process, procedural coercion, other coercive measures, theory, law, analysis, comparison, concept, system.

CPM-in XVIII fəslə “Cinayət prosesində digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi” adlanır və bu fəslin tərkibinə daxil olan 176-cı maddənin birinci cümləsində qeyd edilir ki, CPM-in 147 və 154-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş prosessual məcburiyyət tədbirlərindən başqa, cinayət prosesini həyata keçirən orqan sübutların əldə edilməsinə mane olan halları müəyyən etdikdə prosessual hərəkətlərin aparılması üçün digər məcburiyyət tədbirləri tətbiq edə bilər.

Professor F.M. Abbasova qeyd edir ki, CPM-in XVIII Fəslə “Cinayət prosesində digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi” adlandırıldığı üçün qanunun ruhundan və CPM-in 176-cı maddəsinin məzmunundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, cinayət mühakimə icraatında “digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” dedikdə, məzmununa və prosessual formasına görə, tutulma və ya qətimkan tədbirləri hesab edilməyən, lakin mahiyyətinə görə, prosessual məcburiyyətdən, yəni şəxsin iradəsi əleyhinə hər hansı prosessual hərəkətin həyata keçirilməsindən ibarət olan tədbirlər başa düşülür və

belə tədbirlər cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən sübutların əldə edilməsinə mane olan hallar müəyyən edildikdə, prosessual hərəkətlərin aparılması üçün tətbiq edilir (1, s. 117).

Eynilə, xarici tədqiqatşılardan N.V. Luqoveç “digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” kateqoriyasının mahiyyətinin izah edilməsi üçün istisna metodundan istifadə etmək yolunu seçmişdir. O, qeyd edir ki, digər prosessual məcburiyyət tədbirləri dedikdə, cinayət prosesi iştirakçısını konkret hərəkətləri etməyə, yaxud qanunla müəyyən edilmiş bir sıra hüquqi məhdudiyyətlərə əməl etməyə təhrik edən elə xarici təsir tədbirləri başa düşülməlidir ki, onlar qanunverici tərəfindən müvafiq olaraq tutulmaya və qətimkan tədbirlərinə həsr edilmiş fəsillərdə müəyyən edilmiş sistemə aid edilməmişdir. Bununla belə, bu tədbirlərin ümumi əsasları və tətbiq edilmə hüduqları mövcuddur ki, o da ədalət mühakiməsinin məqsədlərinə nail olma zərurətindən ibarətdir. N.V. Luqoveç, həmçinin, digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinin ümumi şərtlərinin də mövcudluğu barədə fikir irəli sürür və belə şərtlərə aşağıdakıları aid edir:

- 1) başlanmış cinayət işinin mövcud olması;
- 2) lazımi tətbiq edici subyektin mövcudluğu (həmin subyektin müvafiq vəzifəli şəxs olması, işi öz icraatına qəbul etmiş olması, həmin şəxsə etiraz edilməsi və ya onun özünə etiraz etməsi üçün (yaxud etiraz edilmiş olsa da, onun təmin edilməsi üçün – müəllif) hüquqi əsasların mövcud olmaması);
- 3) lazımi obyektin, yəni barəsində prosessual məcburiyyətin tətbiqinə yol verilən şəxsin mövcudluğu (şəxsə cinayət-prosessual qanunvericili-

yin qüvvəsinin tətbiq oluna bilən olması, yaxud həmin şəxsin prosessual immunitetinin olmaması və s.) (5, s. 19-20).

Cinayət-prosessual hüquqda “digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” kateqoriyasını xüsusi tədqiqat çərçivəsində araşdırmış müəlliflərdən daha biri olan K.V. Zaderako qeyd edir ki, digər prosessual məcburiyyət tədbirləri cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin xüsusi və bilavasitə müdafiə edən prosessual təsir vasitələri olub, qətimkan tədbirlərindən təkcə formasına və repressivlik dərəcəsinə görə deyil, həm də yönəli bildikləri subyektlərin tərkibinə, mühafizə edilən prosessual münasibətlərin xarakterinə və həcminə görə fərqlənirlər. Onların tətbiqi hüquq münasibətlərinin yalnız bir hissəsinin, yaxud bir qrupunun mühafizə edilməsi vəzifəsi ilə məhdudlaşdırılmışdır. K.V. Zaderakonun, haqlı olaraq qeyd etdiyi fikirlərdən biri isə ondan ibarətdir ki, “digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” prosessual məcburiyyət tədbirlərinin vahid növünü təşkil etmirlər, onların hər biri prosessual məcburiyyət tədbirinin müstəqil növü kimi çıxış edir. Onların hər biri fərqli xarakterə malik olsa da, qanunvericilik onları bir blokda cəmləmişdir və bu zaman o prinsip rəhbər tutulmuşdur ki, bu tədbirlərin hamısı cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin müdafiə edilməsi məqsədi daşıyır və onlar repressiv təsirin fərdiləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə ki, onlar hər bir konkret halda cinayət mühakimə icraatının maraqlarına qarşı olan təhdidə cavab olaraq, prosessual hüquq pozuntusunun xarakterini də nəzərə almaqla, cinayət prosesini həyata keçirən vəzifəli şəxslər tərəfindən optimal və adekvat (repressiyanın qənaət edilməsi baxımından daha məqsədəuyğun) təsir tədbirinin, cavab reaksiyası üsulunun seçilməsini və tətbiqini təmin edirlər (4, s. 8-9).

“Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” institutuna dissertasiya tədqiqatı həsr etmiş O.Y. Mixaylova da qeyd edir ki, “digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” cinayət prosessual məcburiyyət tədbirlərinin müstəqil qrupunu təşkil edir. Bu tədbirlərin özəlliyi ondadır ki, onlar həm müstəqil şəkildə, həm də bir-biri (məsələn, şəxs məcburi gətirilməklə məcburi aparılmasına yol verilən istintaq hərəkətində iştirakı təmin edilə bilər ki, bu

zaman iki tədbir məcmu şəkildə tətbiq edilmiş olur) və ya tutulma, yaxud qətimkan tədbirləri ilə kompleks (məcmu) şəkildə tətbiq edilə bilərlər. Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri də buna səlahiyyəti olan dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən, qanunla müəyyən edilmiş əsaslar mövcud olduqda və qanunda təsbit edilmiş qaydada tətbiq edilə bilərlər. O.Y. Mixaylova, həmçinin, diqqəti belə bir məsələyə də cəlb edir ki, tutulmadan və qətimkan tədbirlərindən fərqli olaraq, digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinə yol verilən şəxslərin dairəsi də kifayət qədər genişdir. Fikrinə istinad edilən müəllif göstərir ki, digər prosessual məcburiyyət tədbirləri şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərlə yanaşı, cinayət prosesinin digər subyektlərinə (məsələn, zərər çəkmiş şəxsə, mülki iddiaçıya və s.) və cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərə (məsələn, şahidə) də tətbiq edilə bilər. O.Y. Mixaylova digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin məqsədlərinə isə aşağıdakıları aid edir:

- 1) cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınması və xəbərdar edilməsi;
- 2) cinayət işi üzrə icraatın aparılması üçün yarlanmış maneələrin aradan qaldırılması;
- 3) cinayət işi üzrə icraatın aparılması üçün zəruri olan qaydanın təmin edilməsi;
- 4) hökmün icra edilməsi üçün zəruri olan qaydanın təmin edilməsi (7, s. 8).

“Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” ilə bağlı ən müasir müstəqil dissertasiya tədqiqatının müəllifi olan Y.V. Manciyeva bu institutun cinayət-prosessual hüquq institutları sistemindəki yerini müəyyən etmək üçün məsələyə maraqlı prizmadan baxır. O, öz izahlarını daha geniş və müəyyən anlamda, təməl anlayış olan “məcburi xarakterli tədbirlər” anlayışından başlayır və qeyd edir ki, qanunverici orqan CPM-də (burada Rusiya Federasiyasının CPM-i nəzərdə tutulur, lakin baxılan məsələ ilə əlaqədar tədqiqatçının fikirləri AR CPM-in də quruluşuna və müddəalarına aid edilə bilər – müəllif) məcburi xarakterli tədbirləri bir fəsil daxilində sistemləşdirməsə də, faktiki olaraq, “məcburi xarakterli tədbirlər” kateqoriyası müstəqil hüquq institutudur, çünki bu hüquq institutunun özündə ehtiva etdiyi tədbirlərin ümumi ortaq cəhəti mövcuddur və bu əlamət onların hü-

quqi təbiətinin müəyyən edilməsində əsas determinant kimi çıxış edir. Həmin əlamət prosessual hərəkətlərin, o cümlədən istintaq hərəkətlərinin baş tutmasının məcburi təmin edilməsindən ibarətdir. “Məcburi xarakterli tədbirlər” ümumi və başlanğıc anlayış (hüquq institutu) olub özündə iki əsas subinstitutu birləşdirir. Həmin subinstitutların hər biri də özündə müxtəlif altinstitutları ehtiva edir. Belə ki, Y.V. Manciyevanın yanaşmasına görə cinayət-prosessual hüquqda “məcburi xarakterli tədbirlər” aşağıdakı sistemə malikdir:

1) cinayət mühakimə icraatının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan iştirakçıları barəsində tətbiq edilə bilən məcburi xarakterli tədbirlər:

a) istintaq hərəkətlərinin və ya digər prosessual hərəkətlərin məcburi həyata keçirilməsinə imkan yaradan məcburi xarakterli tədbirlər;

b) istintaq hərəkətlərinin bilavasitə gedişatında onların səmərəliliyini (effektivliyini) təmin edən məcburi xarakterli tədbirlər;

c) cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin (şübhəli şəxsin, təqsirləndirilən şəxsin, barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan şəxsin) tələb olunan davranışını təmin edən məcburi xarakterli tədbirlər;

ç) cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsinə təmin edən məcburi xarakterli tədbirlər.

2) cinayət mühakimə icraatının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan iştirakçıların məruz qaldığı “məcburiyyət”:

a) istintaq (təhqiqat) orqanının rəhbərinin idarəedaxili prosessual nəzarət zamanı tətbiq etdiyi, cinayət mühakimə icraatının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan iştirakçı (müvafiq olaraq, iş üzrə icraatı bilavasitə həyata keçirən müstəntiq və ya təhqiqatçı) üçün icrası məcburi olan tədbirlər (göstərişlər, icra edilməli olan əmrlər, prosessual qərarlar və s.);

b) ibtidai araşdırma zamanı həyata keçirilən prokuror nəzarəti nəticəsində tətbiq olunan və cinayət mühakimə icraatının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan iştirakçı (müvafiq olaraq, iş üzrə icraatı bilavasitə həyata keçirən müstəntiq və ya təhqiqatçı) üçün icrası məcburi olan tədbirlər;

c) məhkəməyədək icraat zamanı məhkəmə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqə-

dar tətbiq edilən və cinayət mühakimə icraatının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan iştirakçıları üçün icrası məcburi olan tədbirlər (prosessual qərarlar);

ç) məhkəmə baxışı zamanı tətbiq edilən və cinayət mühakimə icraatının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan iştirakçıları üçün icrası məcburi olan tədbirlər (6, s. 23).

Məsələyə müqayisəli tədqiqat kontekstindən yanaşdıqda da görmək olar ki, MDB ölkələrinin təcrübəsində də “digər prosessual məcburiyyət tədbirləri”, bir qayda olaraq, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin ümumi sistemində “tutulma” və “qətimkan tədbirləri” kimi prosessual məcburiyyət tədbirlərindən fərqləndirilir və bu ümumi sistemdə müstəqil altsistem qismində nəzərdə tutulur. Belə ki, Belarus Respublikasının 24 iyun 1999-cu il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı IV Bölmə özündə “Tutulma” adlı 12-ci, “Qətimkan tədbirləri” adlı 13-cü və “Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 14-cü fəsilləri birləşdirir. Belarus qanunvericisi digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinə gəlmə barədə öhdəlik götürmə; məcburi gətirilmə; vəzifədən müvəqqəti olaraq kənarlaşdırma; əmlak üzərinə həbs qoyulması; Belarus Respublikasını tərk etmək hüququnun müvəqqəti məhdudlaşdırılması; pul tənbehi aid etmişdir. Qazaxıstan Respublikasının 4 iyun 2014-cü il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı IV Bölmə özündə “Şübhəli şəxsin tutulması” adlı 17-ci, “Qətimkan tədbirləri” adlı 18-ci və “Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 19-cü fəsilləri birləşdirir. Qazaxıstanda digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinə gəlmə haqqında öhdəlik götürmə; məcburi gətirilmə; vəzifədən müvəqqəti kənarlaşdırma; əmlak üzərinə həbs qoyma; yaxınlaşmaya qadağa qoyulması; pul tənbehi aiddir. Qırğızıstan Respublikasının 2 fevral 2017-ci il tarixli CPM-də bizim ənənəvi anlamda prosessual məcburiyyət tədbirləri hesab etdiyimiz tədbirlər “cinayət mühakimə icraatını təmin edən tədbirlər” adlandırılır və “Cinayət mühakimə icraatını təmin edən tədbirlər və onların tətbiq edilməsi əsasları” adlı IV Bölmə özündə “Şübhəli şəxsin tutulması” adlı 12-ci; “Qətimkan tədbirləri” adlı 13-cü; “Cinayət mühakimə icraatını təmin edən digər tədbir-

lər” adlı 14-cü fəsilləri birləşdirir. Qırğızıstan qanunvericisi cinayət mühakimə icraatını təmin edən digər tədbirlərə gəlmə haqqında öhdəlik götürməni; məcburi gətirilməni; vəzifədən müvəqqəti kənarlaşdırmanı; əmlak üzərinə həbs qoyulmasını; yaxınlaşmaq qadağasını aid etmişdir. Moldova Respublikasının 14 mart 2003-cü il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlanan V Bölmə özündə “Tutulma” adlı 1-ci (Moldovanın CPM-də fəsillər hər bölmə üzrə yenedən birinci fəsildən başlanaraq nömrələnir); “Qətimkan tədbirləri” adlı 2-ci və “Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 3-cü fəsilləri birləşdirir. Moldova təcrübəsində digər prosessual məcburiyyət tədbirləri qismində aşağıdakılar çıxış edir: gəlmək haqqında öhdəlik götürmə; məcburi gətirilmə; vəzifədən müvəqqəti kənarlaşdırılma; cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə təmin edən tədbirlər (daşınar və daşınmaz əmlak üzərinə həbs qoyulmasını ehtiva edir); cərimə növündə cəzanın icrasının təminatlarına dair tədbirlər; məhkəmə cəriməsi. Rusiya Federasiyasının 22 noyabr 2001-ci il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlanan IV Bölmə özündə “Şübhəli şəxsin tutulması” adlı 12-ci, “Qətimkan tədbirləri” adlı 13-cü və “Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 14-cü fəsilləri ehtiva edir. Rusiyada digər prosessual məcburiyyət tədbirləri dedikdə, gəlmək haqqında öhdəlik götürmək; məcburi gətirilmə; vəzifədən müvəqqəti kənarlaşdırılma; əmlak üzərinə həbsin qoyulması; pul tənbehi kimi tədbirlər başa düşülür. Tacikistan Respublikasının 3 dekabr 2009-cu il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı IV Bölmə “Şəxsin tutulması” adlı 11-ci, “Qətimkan tədbirləri” adlı 12-ci və “Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 13-cü fəsillərdən ibarətdir. Tacikistanın cinayət prosesində digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinə aşağıdakılar aid edilmişdir: vəzifədən müvəqqəti kənarlaşdırılma; məcburi gətirilmə; pul tənbehi (cərimə); əmlakın, eləcə də banklarda olan pul vəsaitlərinin və hesabların üzərinə həbs qoyulması. Türkmənistan Respublikasının 18 aprel 2009-cu il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlanan IV Bölməsində “Tutulma” adlı 17-ci, “Qətimkan tədbirləri” adlı 18-ci və “Digər pro-

sessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 19-cu fəsillərdən ibarətdir. Türkmənistanda digər prosessual məcburiyyət tədbirləri qismində gəlmək haqqında öhdəlik götürmə; məcburi gətirilmə; vəzifədən müvəqqəti kənarlaşdırılma; əmlak üzərinə həbs qoyulma və pul tənbehi kimi tədbirlər çıxış edir. Özbəkistan Respublikasının 22 sentyabr 1994-cü il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət” adlı IV Bölmə aşağıdakı fəsilləri özündə birləşdirir: “Cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının əsasları və hüdudları” adlı 26-cı fəsil; “Tutulma” adlı 27-ci fəsil; “Qətimkan tədbiri” adlı 28-ci fəsil; “Pasportun (yol sənədinin) qüvvəsinin dayandırılması” adlı 281-ci fəsil; “Vəzifədən kənarlaşdırılma” adlı 29-cu fəsil; “Məcburi gətirilmə” adlı 30-cu fəsil; “Şəxsin tibb müəssisəsinə yerləşdirilməsi” adlı 31-ci fəsil və “Proses iştirakçılarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Təhqiqatda, ibtidai istintaqda və məhkəmədə prosessual vəzifələrin və qaydanın pozulmasına görə məsuliyyət” adlı 32-ci fəsil. Özbəkistanın cinayət-prosessual qanunvericiliyində digər MDB ölkələrinin CPM-ləri üçün xarakterik olan prosessual məcburiyyət tədbirlərinin “tutulma”, “qətimkan tədbirləri” və “digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” kimi növlərə bölünərək təsnifləşdirilməsi xarakterik deyildir. Bununla belə, “Prosessual məcburiyyət” adlı IV Bölmə sistemli təhlil edildikdə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, Özbəkistandanda da qətimkan tədbirləri sistemə aid edilməmiş prosessual məcburiyyət tədbirlərini, faktiki olaraq, digər prosessual məcburiyyət tədbirləri hesab etmək olar. Ermənistan Respublikasının 1 iyul 1998-ci il tarixli CPM-də “Prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı V Bölmədə “Tutulma” adlı 17-ci, “Qətimkan tədbirləri” adlı 18-ci, “Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 19-cu fəsillər yer almışdır. Ermənistan cinayət-prosessual qanunvericiliyində “Digər prosessual məcburiyyət tədbirləri” adlı 19-cu fəsildə yalnız vəzifə tutmanın müvəqqəti xitam edilməsi və məcburi gətirilmə kimi prosessual məcburiyyət tədbirlərindən bəhs edilir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyinə geri qayıdaraq, xatırlatmaq istərdik ki, CPM-in “Cinayət prosesində digər prosessual məcburiyyət tədbirləri-

nin tətbiqi” adlanan XVIII fəslində yalnız “istin-
taq hərəkətlərinin məcburi aparılması hüququ”
(CPM-in 177-ci maddəsi) və “məcburi gətirilmə”
(CPM-in 178-ci maddəsi) növlərində digər pro-
sessual məcburiyyət tədbirləri tənzim edilmişdir.

Hesab edirik ki, tədqiqatın dolğunluğu baxı-
mından onların mahiyyətinin nədən ibarət olması-
na diqqət yetirmək məqsədəuyğun olar. Belə ki,
CPM-in 177.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət pro-
sesini həyata keçirən orqan istintaqın normal ge-
dişini təmin etmək üçün istintaq hərəkətini məc-
buri apara bilər, onun iştirakçılarının bu hərəkətin
başlanmasını gözləmələri və onun aparıldığı yeri
tərk etməmələri üçün tədbirlər görə bilər.

Qanunun tələbinə görə, istintaq hərəkətinin
aparılmaya müvafiq şəxs tərəfindən icazə veril-
mədiyi və onun məcburi aparılması üçün məhkə-
mənin qərarı tələb olunduğu halda, müstəntiqin
əsaslandırılmış vəsatəti ilə razı olan ibtidai araş-
dırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən pro-
kuror məhkəməyə təqdimatla müraciət edir. Aşa-
ğıdakı istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılması
üçün bir qayda olaraq məhkəmə qərarının alınma-
sı tələb olunur:

1) yaşayış yerinə, xidməti və ya istehsalat bi-
nalarına baxış, axtarış, götürmə və digər istintaq
hərəkətlərinin aparılması;

2) tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsdən başqa,
şəxsin iradəsinə zidd olaraq onun şəxsi müayinəsi;

3) əmlak üzərinə həbs qoyulması;

4) poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə
həbs qoyulması;

5) telefon və digər qurğularla aparılan danışıq-
ların, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən
məlumatların ələ keçirilməsi;

6) maliyyə əməliyyatları, bank hesablarının
vəziyyəti və vergilərin ödənilməsi barədə məlu-
matlar daxil olmaqla, şəxsi, ailə, dövlət, kommer-
siya və ya peşə sirrini təşkil edən məlumatların
ələ keçirilməsi;

7) meyitin qəbirdən çıxarılması (ekshumasiya);

8) cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri-
nin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və ya
terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə şübhə yara-
dan əməliyyatların icrasının dayandırılması.

CPM-in 177.4-cü maddəsinə əsasən, baxış, ax-
tarış və götürmə istisna edilməklə yaşayış yerin-

də, xidməti və istehsalat binalarında baxış və di-
gər istintaq hərəkətləri, habelə maliyyə əməliyy-
atları, bank hesablarının vəziyyəti və vergilərin
ödənilməsi barədə məlumatlar daxil olmaqla, şəx-
si, ailə, dövlət, kommersiya və ya peşə sirrini təş-
kil edən məlumatların ələ keçirilməsi, həmçinin
meyitin qəbirdən çıxarılması istintaq hərəkətləri
yalnız məhkəmənin qərarı əsasında aparıla bilər.
Müstəntiq müvafiq məhkəmə qərarı olmadan öz
qərarı əsasında aşağıdakı istintaq hərəkətlərini
məcburi apara bilər:

1) yaşayış yerində, xidməti və ya istehsalat bi-
nalarında baxış, axtarış və ya götürmə aparılması
– CPM-in 243.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş
əsaslar və hallar olduqda, yəni yalnız şəxsiyyət və
ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayətin törədil-
məsinə və ya həmin cinayətin törədilməsinə ha-
zırlığın aparılmasına dəlalət edən əşya və ya sən-
ədlərin yaşayış yerində gizlədilməsini; şəxsiyyət
və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayəti hazırlayan,
törədən, törətmiş, azadlıqdan məhrum etmə
və ya həbs yerlərindən, yaxud mühafizə altın-
dan qaçmış şəxsin yaşayış yerində gizləndiyini;
yaşayış yerində insan meyitinin (meyit hissələri-
nin) olmasını; yaşayış yerində insanın həyat və ya
səhhəti üçün real təhlükə olduğunu güman etmə-
yə əsas verən dəqiq məlumat olduqda;

2) şəxsi müayinə aparılması – CPM-in 238.2-
ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda, yəni
şəxsin tutulması və ya həbs edilməsi hallarında;

3) əmlak üzərinə həbs qoyulması – CPM-in
249.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda,
yəni təxirə salına bilməyən hallarda cinayət törət-
miş şəxs tərəfindən əmlakın və ya cinayət yolu ilə
əldə edilmiş əşya və vasitələrin məhv edilməsini,
zədələnməsini, korlanmasını, gizlədilməsini və ya
verilmiş mülki iddianın təmin edilməsi hesabına
özgəninkiləşdirilməsini güman etməyə əsas verən
dəqiq məlumat olduqda;

4) poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə
həbs qoyulması, habelə telefon və digər qurğular-
la aparılan danışıqların, rabitə və digər texniki va-
sitələrlə ötürülən məlumatların ələ keçirilməsi –
şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan
ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər üzrə sübutların
müəyyən edilməsi üçün təxirə salına bilməyən
hallar yarandıqda;

5) cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə şübhə yaranan əməliyyatların icrasının dayandırılması – pul vəsaitləri və ya digər əmlakla əməliyyatın terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə yönəlməsini və ya cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasını güman etməyə kifayət qədər əsas verən təxirə salına bilməyən hallar yarandıqda.

Məcburi gətirilməyə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, CPM-in 178.1-ci maddəsinə əsasən, məcburi gətirilmə şəxsin cinayət prosesi aparılan orqana məcburi çatdırılmasından, habelə istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin aparılmasında onun iştirakının məcburi təmin edilməsindən ibarətdir. Bundan başqa, qanunun tələbinə görə, məcburi gətirilmə cinayət prosesində iştirak edən və cinayət prosesini həyata keçirən orqana çağırılan şəxs yalnız aşağıdakı hallarda tətbiq edilə bilər:

– cinayət prosesini həyata keçirən orqanın məcburi çağırışlarına üzürlü səbəb olmadan gəlmədikdə;

– cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışlarını almaqdan boyun qaçırıqda;

– cinayət prosesini həyata keçirən orqandan gizləndikdə;

– daimi yaşayış yeri olmadıqda.

Həmçinin, nəzərə alınmalıdır ki, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə görə, 14 yaşınadək olan şəxslərin, hamilə qadınlara, ağır xəstələrin, habelə xüsusi ittihamçının məcburi gətirilməsinə yol verilmir. Məcburi gətirilmə cinayət prosesini həyata keçirən orqanın əsaslandırılmış qərarı və ya cinayət prosesi iştirakçılarının vəsatəti ilə məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir. Məcburi gətirilmə barədə qərar təhqiqat orqanı və ya qanunla üzərinə bu vəzifə qoyulmuş digər orqan tərəfindən icra olunur.

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə məcburi gətirmənin tətbiq edilə biləcəyi hallar həyata keçiriləcək istintaq hərəkətinin və ya digər prosesual hərəkətin növü ilə məhdudlaşdırılmamışdır. Başqa sözlə, istənilən istintaq hərəkətinin və ya digər prosesual hərəkətin həyata keçirilməsində şəxsin iştirakı zəruri olsarsa, məcburi gətirilmə tətbiq edilə bilər. Cinayət prosesin-

də şəxsə qarşı məcburi gətirmənin tətbiq edilməsinin prosesual hüquqi əsası həmin şəxsin cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışı ilə gəlmək vəzifəsinin subyektli olması və onun bu vəzifəni lazımı qaydada icra etməməsidir (qəsdən boyun qaçırması, üzrlü olmayan səbəblərdən icra etməməsi, ciddiyyətin fərqi varmaması və s.) Qeyd edilən vəzifənin subyektləri kimi zərər çəkmiş şəxs (CPM-in 87.7.1-ci maddəsi), mülki iddiaçı (CPM-in 89.5.1-ci maddəsi), şübhəli şəxs (CPM-in 90.11.1-ci maddəsi), təqsirləndirilən şəxs (CPM-in 91.8.1-cü maddəsi), müdafiəçi (CPM-in 92.11.3-cü maddəsinə görə, müdafiəçi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə hüquqi yardım göstərilməsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışı ilə gəlmək vəzifəsi daşıyır), mülki cavabdeh (CPM-in 93.5.1-ci maddəsi), hal şahidi (CPM-in 94.2.1-ci maddəsi), şahid (CPM-in 95.4.1-ci maddəsi), mütəxəssis (CPM-in 96.4.1-ci maddəsi), ekspert (CPM-in 97.4.4-cü maddəsi), tərcüməçi (CPM-in 99.4.1-ci maddəsi), nümayəndələr və qanuni nümayəndələr (CPM-in 101.9.2-ci, 102.9.3, 104.3, 105.2-ci maddələri) çıxış edirlər. Sadalanan subyektlərin məcburi gətirilməsinin mümkünlüyü barədə iki fərqli yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmaya görə, sadalanan şəxslərin hamısının “cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışlarına gəlmək” vəzifəsinin subyektli olması tezisini rəhbər tutaraq bildirir ki, onların hamısı məcburi gətirilməyə məruz qala bilər. İkinci yanaşmaya görə, CPM-in 311 və 315-ci maddələrində təqsirləndirilən şəxsin və zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının) məhkəmə baxışında iştirak etmək üçün məcburi gətirilməsi haqqında birbaşa göstəriş olduğuna görə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, məcburi gətirilmə şübhəli şəxs, təqsirləndirilən şəxs, zərər çəkmiş şəxs, şahid barəsində, habelə, hər hansı istintaq və ya prosesual hərəkətin icrasında iştirak etmiş və sonradan müəyyən məsələləri dəqiqləşdirmək üçün dindirilməli olan hal şahidi barəsində, həmçinin rəy vermiş və sonradan həmin rəylə bağlı olaraq dindirilməsi zəruri olan ekspert barəsində tətbiq edilə bilər, digər proses iştirakçıları barəsində məcburi gətirilmə tətbiq edilə bilməz (3, s. 74-75).

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, məcburi gətirilmə haqqında qərar təhqiqat orqanları (başlı-

ca olaraq polis orqanları) tərəfindən icra edilir. Qərarı icra edən şəxslər məcburi gətirilməli olan şəxsə həmin qərarı imza etdirməklə onu bu qərarla tanış edirlər. Məcburi gətirilən şəxs cinayət prosesini həyata keçirən orqana könüllü getməkdən imtina edərsə, o, çağırılma yerinə təhqiqat orqanının əməkdaşlarının müşayiəti ilə məcburi şəkildə çatdırılır. Bu zaman məcburi gətirilməni icra edən şəxslər diqqətli və nəzakətli olmalı, məcburi gətirilən şəxsin şərəf və ləyaqətini alçaldan hərəkətlər etməməli, imkan daxilində onun xahişini yerinə yetirməli, şübhəli və təqsirləndirilən

şəxsin isə çağırılma yerinə getməkdən yayınması hallarını, digər şəxslərə xiyan vurmasını istisna etməlidirlər. Bu zaman məcburi gətirilən şəxsə xüsusi vasitələrin tətbiqinə yol verilməməlidir, fiziki qüvvə isə yalnız ən zəruri halda tətbiq edilə bilər. Şəxs qərəzli şəkildə tabe olmadıqda və təhqiqat orqanının işçisinə müqavimət göstərdikdə, bu barədə protokol tərtib olunmalıdır. Protokolda hüquqpozmanın yeri, vaxtı, xarakteri və şahidləri qeyd olunmalıdır. Protokol qanunla müəyyən edilmiş tədbirlərin görülməsi üçün təhqiqat orqanının rəisinə təqdim edilməlidir (2, s. 563).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasova F.M. Digər prosesual məcburiyyət tədbirlərinin sistemi: problemin qoyuluşu // Qanun, 2017, № 11 (277), s. 117-121.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası / С.Н. Mövsümov, В.С. Кərimov və Ə.Н. Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
3. Qəfərov M.S. Cinayət prosesində digər məcburiyyət tədbirlərinin məzmunu // Qanun, 2014, № 4 (234), s. 66-75.
4. Задерако К.В. Иные меры процессуального принуждения. Автореферат дисс. ... к.ю.н., Ростов-на-Дону, 2005, 25 с.
5. Луговец Н.В. Задержание подозреваемого и иные меры процессуального принуждения. Автореферат дисс. ... к.ю.н., Саратов, 2004, 27 с.
6. Манджиева Е.В. Иные меры процессуального принуждения в системе средств принудительного характера в уголовном судопроизводстве России. Автореферат дисс. ... к.ю.н., Москва, 2020, 29 с.
7. Михайлова О.Е. Иные меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве России. Автореферат дисс. ... к.ю.н., Владимир, 2009, 26 с.

Гамид Аббасов

ПОНЯТИЕ И СИСТЕМА ИНЫХ МЕР ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРИНУЖДЕНИЯ

Резюме

Согласно действующему уголовно-процессуальному законодательству, при выявлении обстоятельств, препятствующих получению доказательств, орган, осуществляющий уголовный процесс, помимо мер процессуального принуждения в виде задержания и мер пресечения, может применить другие принудительные меры для производства процессуальных действий. Для обеспечения нормального хода следствия орган, осуществляющий уголовный процесс, может произвести следственное действие принудительно, принять меры к тому, чтобы участники этого действия ждали его начала и не отлучались с места его проведения. Кроме того, в уголовном процессе также может быть применен привод. Привод заключается в принудительном доставлении лица в орган, осуществляющий уголовный процесс, а также в принудительном обеспечении его участия в производстве следственных или иных процессуальных действий. В статье автор предпринял попытку разъяснить понятие института «иные меры процессуального принуждения», и рассмотреть их систему.

Hamid Abbasov**CONCEPT AND SYSTEM OF OTHER MEASURES OF PROCEDURAL COERCION****Summary**

According to the current criminal procedure legislation, in the event of the identification of circumstances preventing the obtaining of evidence, the body conducting the criminal process, in addition to measures of procedural coercion in the form of detention and preventive measures, can use other coercive measures to carry out procedural actions. To ensure the normal course of the investigation, the body conducting the criminal trial can carry out the investigative action forcibly, take measures to ensure that the participants in this action wait for it to begin and not be excommunicated from the place where it takes place. In addition, a drive can also be used in criminal proceedings. The drive consists in forcibly bringing a person to the body conducting the criminal process, as well as in forcibly ensuring his participation in the investigation or other procedural actions. In the article, the author attempted to clarify the concept of the institution of "other measures of procedural coercion" and to consider their system.

UOT 343.1

KƏNAN ƏSGƏROV

Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət prosesi
kafedrasının doktorantı

EKSHUMASIYANIN TAKTİKASI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: cinayət prosesi, kriminalistika, istintaq hərəkəti, ekshumasiya, taktika, təcrübə, tövsiyələr.

Ключевые слова: уголовный процесс, криминалистика, следственное действие, эксгумация, тактика, практика, рекомендации.

Key words: criminal process, forensic science, investigative action, exhumation, tactics, practice, recommendations.

Kriminalistik taktika kriminalistikanın müstəqil bir bölməsi olub, cinayətlərin açılmasında, istintaqında və qarşısının alınmasında iştirak edən şəxslərin davranışlarının qanunauyğunluqlarını sistemli şəkildə əks etdirən ümumi müddəalar sistemidir ki, onların da əsasında tipik və konkret istintaq şəraitlərində ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin, taktiki əməliyyatların həyata keçirilməsinin ən optimal variantları haqqında xüsusi elmi-təcrübi təkliflər işləyib hazırlayır (1, s. 338-339).

Kriminalistikaya dair milli hüquq ədəbiyyatında bir çox istintaq hərəkətinin (məsələn, baxış, ekspertiza, axtarış və s.) həyata keçirilməsinin taktiki məsələləri ətraflı izah edilmişdir, lakin hələ ekshumasiya istintaq hərəkətinin taktikası milli hüquq ədəbiyyatında işlənilib hazırlanmamışdır. Bu isə, öz növbəsində, təcrübi işçilər qarşısında bir sıra çətinliklər və taktiki biliklər çatışmazlığı yaradır. Ekshumasiyanı həyata keçirən, onun həyata keçirilməsində iştirak edən şəxslərin davranışının ardıcillıq alqoritminin elmi əsaslandırılmış qanunauyğunluqlarını əks etdirən taktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanmaması təcrübi fəaliyyətdə

həmin istintaq hərəkətinin effektivliyinin aşağı düşməsi təhlükəsi yaradır. Bu amili nəzərə alaraq, biz bu məqalədə müxtəlif istintaq şəraitlərində meyitin qəbirdən çıxarılmasının taktikası məsələsini tədqiq etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Hər bir istintaq hərəkəti kimi, meyitin qəbirdən çıxarılmasının da effektivliyi ona vahid sistem kimi yanaşılmasından çox asılıdır. Kriminalistik taktika aspektindən istintaq hərəkəti bir sistem kimi ayrı-ayrı mərhələlərin məcmuyu kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu mərhələlərin sayı və adları müxtəlif müəllif tərəfindən fərqli şəkildə təqdim edilərsə də, mahiyyət etibarilə onlar demək olar ki, eyni məzmunundan çıxış edirlər (6, s. 143-146).

Məsələn, D.A.Natura qeyd edir ki, kriminalistik ekshumasiyanın məzmununun və strukturunun etaplar, mərhələlər və elementlər kimi təsəvvür edilməsi istintaq hərəkətinin məzmununa sistemli yanaşmanın təminatı kimi vacib bir tələbə cavab verir. Müəllif göstərir ki, yalnız belə yanaşma daxilində bütün elementlərin effektiv işlənilib hazırlanması və onların arasında sistemli əlaqənin təmin edilməsi mümkündür. Müəllifin fikrincə, ekshumasiya istintaq hərəkəti etaplardan, həmin etaplar mərhələlərdən, sonuncular isə ayrı-ayrı elementlərdən ibarətdir. O, ekshumasiyanın üç etapını fərqləndirməklə həmin istintaq hərəkətinin taktiki əsaslarını işləyib hazırlamağa nail olmuşdur:

hazırlıq etapu – 2 mərhələdən ibarətdir: meyitin dəfn olunduğu yerə gedənədək aparılan hazırlıq və meyitin dəfn olunduğu yerə çatdıqdan sonra, lakin hələ bilavasitə meyitin qəbirdən çıxarılmasına başlayanədək aparılan hazırlıq;

işin görülməsi etapu – 2 mərhələnin məcmuyu

kimi nəzərdən keçirilir: meyitin bilavasitə qəbirdən xaric edilməsinə yönəlmiş işlərin görülməsi və meyit qəbirdən xaric edildikdən sonra yerinə yetirilən işlər;

yekun etap – 3 mərhələnin məcmuyu kimi təqdim edilir: ekshumasiya edilmiş meyitin məzarlığa geri qaytarılması, qəbirdən çıxarılmış meyitin təkrarən dəfn edilməsi və qəbir üzərində bərpa işlərinin görülməsi (8, s. 80-93).

Kriminalistik ədəbiyyatda istintaq hərəkətinin etaplarının sisteminin quruluşunu izah edən müəlliflərdən A.F. Volinskiy və V.P. Lavrovun mövqeyi metodologiya baxımından bizə daha yaxındır. Onlar qeyd edirlər ki, istintaq hərəkətinin ardıcıl etapları aşağıdakılardır (5, s. 350-351):

istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə hazırlıq;

istintaq hərəkətinin bilavasitə həyata keçirilməsi;

istintaq hərəkətinin gedişatının və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi;

əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi və onların istintaqı aparılan iş üzrə əldə edilmiş sübutların sistemindəki yerinin müəyyən edilməsi.

Biz də məhz bu yanaşmanı metodoloji əsas kimi götürməklə ekshumasiya istintaq hərəkətinin taktikası məsələsini həmin dörd etap üzrə izah etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

İstintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə hazırlıq etapında, bir qayda olaraq həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan istintaq hərəkətinin məqsəd və vəzifələri, onun həyata keçiriləcəyi yer, vaxt, istintaq hərəkətinin kimin və ya kimlərin barəsində həyata keçiriləcəyi, istintaq hərəkətini həyata keçirən şəxsdən başqa həmin hərəkətin icrası zamanı iştirak etməli olan şəxslərin dairəsi, tələb olunan elmi-texniki vasitələr və s. müəyyən edilir. Tərəfimizdən ekshumasiya istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə hazırlıq etapını üç istiqamətdə həyata keçirmək tövsiyə edilir:

1) Prosesual-hüquqi hazırlıq – istintaq hərəkətinin nəticəsindən daha sonra sübut kimi istifadə edilə bilinməsi üçün istintaq hərəkəti qanunilik və əsaslılıq tələblərinə mütləq surətdə cavab verməlidir. Prosesual hüquqi hazırlıq istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hüquqi məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Məlumdur ki, istintaq

hərəkətinin həyata keçirilməsinin əsaslı hesab edilməsi üçün onu həyata keçirən subyekt həm faktiki, həm də hüquqi əsasla istinad etməlidir. Ekshumasiya istintaq hərəkətinin faktiki əsasını artıq dəfn edilmiş meyitin basdırıldığı yerdən çıxarılmasına və onunla bağlı digər istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə, eləcə də, meyitlə birgə basdırılmış predmetlərin aşkar edilməsinə, götürülməsinə və tədqiq edilməsinə olan zərurətdir. Belə zərurət obyektiv xarakter daşmalı, subyektin mülahizəsindən asılı olmamalı, başa yollarla bu zərurətin aradan qaldırılması mümkün olmamalıdır. Ekshumasiya istintaq hərəkətinin hüquqi əsası kimi AR CPM-in 237-ci maddəsi və bəzi başqa maddələri çıxış edir. İstintaq hərəkətinin qanuni olması üçün, həmin hərəkətin qanunla müəyyən edilmiş prosesual forması ciddi təmin edilməlidir. Ekshumasiya istintaq hərəkəti Azərbaycan Respublikasında yalnız məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilə bilər. İstintaq hərəkətinə hüquqi hazırlıq müstəntiq tərəfindən əsaslandırılmış vəsatətin hazırlanması və prokurora təqdim edilməsi ilə başlanmalıdır. Daha sonra müstəntiqin vəsatəti əsasında prokurorun məhkəməyə təqdimatla müraciət etməsi hüquqi hazırlığın davamı, məhkəmə tərəfindən ekshumasiyanın həyata keçirilməsinə icazə verən qərarın qəbul edilməsi isə hüquqi hazırlığın yekunu kimi qiymətləndirilir. Təsadüfi deyildir ki, hüquq ədəbiyyatında istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi prosesi özü etaplı bir fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir (7, s. 77-79). Ekshumasiya istintaq hərəkətinə münasibətdə bu tezis özünü tam doğruldur.

2) Taktiki-texniki kriminalistik hazırlıq – istintaq hərəkətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və uğurla başa çatmasının əsas təminatlarından biri onun taktiki cəhətdən düzgün şəkildə planlaşdırılmasıdır. Taktiki-texniki hazırlıq zamanı müstəntiq tərəfindən ekshumasiya həyata keçiriləcək məkan öyrənilməli, qəbirdən çıxarılmalı olan meyit barədə əvvəllər həyata keçirilmiş istintaq və digər prosesual hərəkətlərin protokolları öyrənilməli, ekshumasiya nəticəsində həlli gözlənilən sualların siyahısı müəyyən edilməlidir, istintaq hərəkətinə cəlb edilməli olan məhkəmə təbabəti mütəxəssisi və zərurət olarsa, digər mütəxəssislər

rin seçilməsi, onlarla ekshumasiya yerinə gedəndə məsləhətləşmələr, istintaq hərəkətinin əlverişli vaxtının müəyyən edilməsi, istintaq hərəkətinə zəruri hallarda din xadimlərinin dəvət edilməsi, mərhumun qohumları ilə əlaqənin saxlanması kimi məsələlər həll edilməlidir. Eyni zamanda, bu mərhələdə müstəntiq ekshumasiya zamanı texniki vasitələrin tətbiq edilib-edilməyəcəyini müəyyən etməli, onların tətbiq ediləcəyi təqdirdə həmin vasitələrin sazlığını, yararlığını və hazır olmasını yoxlamalıdır, onları tətbiq etmək üçün xüsusi şəxslərin tələb edildiyi hallarda sonuncuların iştirakını təmin etməlidir. Ekshumasiyaya hazırlıq mərhələsində müstəntiqin ekshumasiyada iştirak edəcək məhkəmə təbabəti sahəsindəki mütəxəssislə məsləhətləşməsi çox zəruridir.

Xüsusilə, ekshumasiyadan sonra meyit barəsində ekspert tədqiqatı perspektivi olarsa, həmin ekspertizanı keçirəcək ekspertin ekshumasiyaya hazırlıq zamanı dəvət edilməsi və onunla birgə istintaq hərəkətinin planlaşdırılması tövsiyə edilir (2, s. 208-210).

3) Təşkilati-koordinasiya hazırlığı – ekshumasiya spesifik istintaq hərəkəti olduğu üçün onun həyata keçirilməsində qeyri-prosessual xarakterli texniki və ya mühafizə işləri də görülür (3, s. 119). Belə ki, basdırılmış meyitin torpaqdan çıxarılması ilə bağlı olduğu üçün, bu istintaq hərəkəti həmişə torpağı qazıyacaq işçilərin iştirakı, bəzən isə traktor, ekskavator kimi ağır texnikanın tətbiqi zərurətini yaradır. Bundan başqa, adi qaydada ərazidə, hadisə yerində baxışa hazırlıqdan fərqli olaraq, ekshumasiya artıq dəfn edilmiş meyitin çıxarılması ilə bağlı olduğundan bir sıra spesifik təşkilati hazırlıq tədbirlərinə ehtiyac duyulur. Məsələn, qəbirdən çıxarılmış meyiddən tədqiqat üçün nümunələr götürülməsi nəzərdə tutularsa, xüsusi qablaşdırma vasitələri, meyitin sonradan tibb müəssisəsinə göndərilməsi nəzərdə tutularsa, xüsusi nəqliyyat vasitəsi, epidemiya, ağır qoxu və s. halların ehtimalı olarsa, xüsusi geyimlər, maskalar və s. vasitələr təmin edilməlidir. Təşkilati məsələlərə yağıntılı, küləkli və ya həddən artıq isti hava şəraitində açılacaq qəbrin ətrafının və üzərinin qoyurucu vasitələrlə örtülməsi (məsələn, təbii işıqlandırmanı təmin etmək məqsədilə şəffaf materiallardan çadırın qurulması), əhalinin sıx oldu-

ğu yerlərdə ekshumasiya həyata keçirilməsi nəzərdə tutularsa, ərazinin kənar şəxslər üçün girişə bağlanması və s. aid etmək olar. Koordinasiya xarakterli hazırlıq özündə təhqiqat orqanının istintaq orqanına yardımını, müxtəlif idarə mənsubiyyətli vəzifəli şəxslərin ekshumasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün əməkdaşlıq etməsini nəzərdə tutur (məsələn, polis əməkdaşlarının prokurorluğun müstəntiqi tərəfindən həyata keçirilən ekshumasiya istintaqı hərəkətinin icra olunduğu yeri mühafizə etməsi; səhiyyə orqanlarının nəqliyyat vasitəsi ilə ekshumasiya olunmuş meyitin sanitar qaydalara uyğun şəkildə bir yerdən başqa yere çatdırılması; fəvqəladə hallar orqanları əməkdaşlarının ekshumasiya zamanı torpaq işlərinin, digər söküntü işlərinin təhlükəsiz aparılmasına nəzarət etməsi və s.).

Bütün hazırlıq işləri tamamlandıqdan sonra müstəntiq və ekshumasiyada iştirak etməli olan şəxslər açılmalı olan qəbrin olduğu əraziyə gəlinlər. Əraziyə çatdıqdan sonra istintaq hərəkətinin bilavasitə həyata keçirilməsinə başlamaq olar. Bu zaman bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, ekshumasiya mahiyyətcə, meyitin qəbirdən çıxarılması hərəkətini ehtiva etsə də, istintaq hərəkəti kimi o, qəbirin və onun olduğu ərazinin statik müşahidəsi ilə başlanır. Taktiki mülahizələrə görə, ekshumasiyanı birbaşa qəbrin açılması ilə deyil, əvvəlcə onun və kiçik radiusla (3-5 metr radius tövsiyə edilir) onun ətrafının baxışının keçirilməsi tövsiyə edilir. Müxtəlif istintaq şəraitlərində qəbrin açılmasından öncə onun vəziyyətinin təsvir edilməsi faydalı ola bilər (məsələn, qəbrüstü abidənin sonradan bərpa edilməsi zamanı yaranan mübahisənin həlli üçün və ya dövlət orqanlarından öncə qəbirə kənar müdaxilənin edilib-edilmədiyini müəyyən etmək üçün və s.). Müşahidədən sonra bilavasitə qəbrin açılmasına başlanılır. Qəbrin açılması zamanı mümkün qədər az dağınıq tördəlməli və xüsusilə də meyitin zədələnməməsinə diqqət yetirilməlidir. Böyük və mürəkkəb quruluşdu qəbrüstü abidələrin sökülməsi zərurəti yaranarsa, tikinti sahəsində mütəxəssisin dəvət edilməsi tövsiyə edilir. Əgər uzun zaman əvvəl basdırılmış meyitin çürüdüüyü və onun yalnız sümük qalıqlarının aşkar ediləcəyi ehtimal edilirsə, arxeologiya sahəsində mütəxəssisin dəvət edilmə-

si tövsiyə edilir, çünki adı qaydada belə qəbirlərin açılması zamanı sümük qalıqları zədələnə və qarışa bilər. Qəbrin açılması və qazılması meyit gözə görünənə kimi davam etməli meyit tam aşkar edildikdən sonra qazıntı dayandırılmalı və yenidən statik müşahidə vasitəsilə meyitin qəbirdəki vəziyyəti prokotolda rəsmiləşdirilməlidir. Tabut daxilində basdırılma hallarında da anoloji olaraq tabut aşkar olunandan sonra qazıntı dayanmalı və tabutun qəbrin içindəki vəziyyəti müşahidə edilməlidir. Müşahidə (baxış) tamamlandıqdan sonra meyitin və ya tabutun qəbirdən çıxarılması həyata keçirilir. Taktiki mülahizələrə görə, meyitin çıxarıldığı yerdə müfəssəl baxışının keçirilməsi məqsədəuyğundur. Lakin meyitin çıxarılan kimi tibb müəssisəsinə də göndərilməsi istisna edilmir. Qəbirdən çıxarılmış meyitdən nümunələrin götürülməsindən, onun baxışının keçirilməsindən, əl izlərinin və s. izlərin çıxarılmasından sonra ekshumasiya ya meyitin yenidən basdırılması, ya da tibb müəssisəsinə göndərilməsi ilə başa çatır. Meyit tibb müəssisəsinə göndərildikdə, onun əvvəlki basdırıldığı yerin, üzərindəki abidələrin mühafizəsi və ya qorunması üçün tədbirlər görülməlidir.

Bu hissədə daha bir məqam qeyd edilməlidir ki, ekshumasiya istintaq hərəkətinin gedişatı açılmalı olan qəbrin və çıxarılmalı olan meyitin xüsusiyyətləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Yuxarıda biz ekshumasiyanın tipik istintaq şəraitində həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinə nəzər saldıq. Ədəbiyyatın və təcrübənin öyrənilməsi ekshumasiyanın aşağıdakı atipik şəraitlərini fərqləndirməyə imkan verir:

a) birgə qəbirdən ekshumasiya – birgə qəbir dedikdə, bir qəbirdə iki və ya daha çox şəxsin basdırılması nəzərdə tutulur. Bu halda qəbirdə basdırılmış bütün meyitlərin dəfn mərasimi qanuni şəkildə həyata keçirilir və bir qayda olaraq, qəbirdə dəfn edilmiş bütün insanlar haqqında məlumatlar (adı, soyadı, atasının adı, doğum tarixi, vəfat etmə tarixi) qəbrüstü abidənin və ya məzar daşının üstündə göstərilir. Birgə qəbirdən ekshumasiya zərurəti yarandıqda, iki əsas istintaq şəraiti mövcud ola bilər:

a) müstəntiqə qəbirdən çıxarılması lazım olan meyitin birgə qəbirdə dəfn edildiyi məlum olur – bu halda müstəntiqə özünün müvafiq vəsatətində

hansı qəbrin açılacağını, o qəbirdə kimlərin meyitlərinin olduğunu, onlardan kimin və ya kimlərin meyitlərinin çıxarılmalı olduğu, birgə məzarda basdırılmış meyitlərin birinin-digərindən hansı əlamətlər əsasında fərqləndiriləcəyi kimi məlumatların göstərilməsi tövsiyə edilir;

b) müstəntiqə qəbirdən çıxarılması lazım olan meyitin birgə qəbirdə dəfn edildiyi məlum olmur – bu halda müstəntiqə öz vəsatətində yalnız bir insana məxsus qəbrin açılması zərurətini əsaslandırır və müvafiq məhkəmə qərarı alındıqdan sonra, ekshumasiya yerinə gəldikdən sonra meyitin birgə qəbirdə basdırıldığı aşkar edilir. Bu zaman qəbrin açılması faktiki olaraq bir deyil, iki və bir neçə şəxsin qəbrinin açılması olduğu üçün belə istintaq şəraitində müstəntiqə geri qayıdaraq məhkəməyə yeni təqdimatla təkrar müraciət etməsi üçün prokurora məlumat və müvafiq vəsatət verməsi tövsiyə edilir. Bu tövsiyənin nəzərə alınmaması, yəni məhkəmə qərarında bir insanın qəbrinin açılması nəzərdə tutulduğu halda faktiki olaraq bir neçə insanın qəbrinin açılması mərhumların qohumlarının hüquqlarının pozulması kimi dəyərləndirilə və istintaq hərəkətinin qanunsuz hesab edilməsinə səbəb ola bilər.

Bu iki əsas istintaq şəraitinin müxtəlif variationalarının da mövcudluğu istisna edilmir: 1) müstəntiqə şəxsin birgə qəbirdə basdırıldığı məlumdur, lakin ekshumasiya zamanı yalnız bir meyit aşkar edilir; 2) müstəntiqə şəxsin birgə qəbirdə basdırıldığı məlumdur, lakin ekshumasiya zamanı aşkar edilən meyitləri fərqləndirmək mümkün deyil; 3) müstəntiqə şəxsin birgə qəbirdə basdırıldığı məlum deyil, qəbirdən onun birgə qəbir olduğu anlaşılmır, lakin qəbrin açılması zamanı orada başqa meyitin də olduğu məlum olur və s.

Azərbaycanda birgə qəbirlər, bir qayda olaraq eyni ailəyə, nəslə məxsus olduğu üçün, belə istintaq şəraitlərində xəbərdir edilməli olan qohumların dairəsi kifayət qədər məhdudlaşır ki, bu da müstəntiqin işini asanlaşdırır. Lakin birgə qəbirlərdə qohumluq münasibətlərində olmayan ayrı-ayrı şəxslərin də basdırılması istisna edilmir. Belə halda hər bir mərhumun qohumlarına baş tutacaq ekshumasiya barədə məlumat verilməlidir;

b) «ikimərtəbəli basdırma» zamanı ekshumasiya – kriminalistika dairədə ədəbiyyatda A.Y. Kri-

qer tərəfindən istifadə edilmiş bu məcazi termin də bir qəbirdə bir neçə meyitin basdırılmasını nəzərdə tutur. Birgə qəbirdə basdırmadan fərqli olaraq, «ikimərtəbəli basdırma» zamanı basdırılmış meyitlərdən yalnız biri və ya bir neçəsi qanuni şəkildə – rəsmi dəfn edilmiş olur, digər meyit və ya meyitlər isə rəsmi (qanuni) qəbrə qanunsuz olaraq qoyulur (bu, bir qayda olaraq, cinayətin izlərini – meyiti gizlətmək məqsədilə edilir), üstəlik birgə qəbirlərdə, bir qayda olaraq, meyitlər yan-yana yerləşdirildiyi halda, «ikimərtəbəli basdırma» zamanı qanunsuz basdırılmış insan meyiti, qanuni dəfn edilmiş meyitin altında, nisbətən dərinədə basdırılmış olur. Bu halda qəbrin üzərində orada qanunsuz basdırılmış insanlar barədə heç bir rəsmi məlumat olmur, lakin meyiti ora qanunsuz basdırmış insanlar tərəfindən qəbrüstü abidəyə və ya məzar daşına xüsusi işarələrin qoyulması istisna edilmir. Bu amil ekshumasiyadan əvvəl qəbrin baxışının keçirilməsinin taktiki faydasını bir daha təsdiq edir. A.Y. Kriqer yazır: «... bu istintaq şəraitinin çətinliyi ondarır ki, mahiyyətə bir meyit əvəzinə, iki meyitin qəbirdən çıxarılması zərurəti yaranır – onlardan biri rəsmi dəfn edilmiş meyitdir, digəri isə gizli basdırılmış meyit ... həmçinin bu halda iki ayrı mərhumun qohumlarının maraqlarına toxunmaq zərurəti yaranır ... bu istintaq şəraitində ekshumasiyanın taktikasında xüsusi cəhətlər yaranır ... birincisi, hər iki mərhumun qohumlarının, məlumatlandırılması və dəvət edilməsi zərurəti yaranır, ... ikincisi, hər bir mərhumun ekshumasiyası haqqında müstəqil qərar qəbul edilməlidir, ... üçüncüsü, hər mərhumun ekshumasiyası müstəqil protokolda rəsmiləşdirilməlidir» (4, s. 109).

c) meyitin hissələrinin ayrı-ayrı yerlərdən ekshumasiya edilməsi – bu istintaq şəraiti özündə birgə qəbirlərdən və «ikimərtəbəli basdırma» zamanı ekshumasiyanın elementlərini birləşdirə bilər. Belə ki, cinayət hadisəsi zamanı (məsələn, avtonəqliyyat hadisəsi nəticəsində insan bədəninin parçalanması), cinayətdən sonra (məsələn, qətlə yetirilmiş şəxsin meyitinin daşınmasını və ya gizlədilməsini asanlaşdırmaq üçün onun hissələrə bölünməsi) və ya cinayətin araşdırılması zamanı (ekspert tədqiqatının xarakterindən asılı olaraq, meyitin başının, əzələrinin və ya digər orqanları-

nın bədənəndən ayrılması) parçalanmış, hissələrə bölünmüş insan metinin müxtəlif hissələri ayrı-ayrı yerlərdə basdırılmış ola bilər. Bu zaman həm ayrı-ayrı hissələrin ekshumasiya zərurəti yarana bilər, həm də bütün hissələrin bir yerə toplanaraq tədqiq edilməsi zərurəti yarana bilər. İstintaq qarşısında duran suallardan asılı olaraq, müstəntiq həm meyitin hər hansı bir hissəsinin ekshumasiyası barədə, həm də dəqiq yerlərini göstərməklə meyitin bütün hissələrini bir araya toplamaq məqsədi ilə bir neçə qəbrin asılması haqqında vəsətətlə prokurora, prokuror isə məhkəməyə müraciət edə bilər;

ç) meyitin sümüklərinin ekshumasiya edilməsi – ekshumasiyanın bu növü meyitin dəfn edilməsindən uzun zaman keçdikdən sonra həyata keçirildikdə müşahidə olunur. İnsan meyitindən qalmış sümüklər vasitəsilə iş üçün əhəmiyyətli olan çoxsaylı faktların müəyyən edilməsi, xüsusilədə şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi mümkündür, odur ki, meyitin dəfnindən uzun zaman keçməsi zəruri hallarda qəbrin açılmasına və sümüklərin ekshumasiya edilməsinə mane olmamalıdır (9, s. 80-86). Nəzərdən keçirilən şəraitdə ekshumasiyanın tipik taktikasında müəyyən xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla fərqli yanaşma tətbiq edilir. İlk növbədə, sümüklərin ekshumasiyası zamanı məhkəmə təbabəti sahəsində mütəxəssislə yanaşı, arxeologiya sahəsində də mütəxəssisin iştirakı zəruridir. Bu zaman ekshumasiya işi olduqca ehtiyatla həyata keçirilməli, bir qayda olaraq, əl işindən istifadə edilməlidir. İnsan sümüklərinin ekshumasiyası zamanı əvvəlcə qalıqlara çatana kimi qazıntı işləri aparılmalı, sümük qalıqları üzə çıxdıqdan sonra, onların yerini dəyişmədən və altındakı torpağı təmizləmədən sümüklərin ətrafı təmizlənməlidir. Sümük qalıqlarının hamısının ətrafı təmizləndikdən sonra onlara statik baxış keçirilməli, foto və ya video çəkilişi aparılmalı və protokolda qalıqlar qəbrin içində olduğu şəkildə sözlə təsvir edilməlidir. Daha sonra həmin sümüklər xüsusi örtük üzərinə qəbirdə yerləşdiyi formada, yəni hər sümük olduğu yerinə qoyulmaqla düzəlməli və mütəxəssisin köməyi ilə sümüklərin vəziyyətini, onlarda baş vermiş dəyişikliklər və patologiyaların müəyyən edilməsi üçün onlara baxış keçirilməlidir. Zəruri hallarda sümüklər mütəxəssisin

köməyi ilə qablaşdırılıb sonra tədqiqatlar üçün tibb müəssisəsinə və ya başqa ekspertiza müəssisəsinə göndərilə bilər;

d) gizli saxlanc yeri kimi istifadə edilən qəbirlərin açılması – təcrübədə insan qəbirlərindən müxtəlif predmetlərin (silah, oğurlanmış pullar və ya zinyət əşyaları, dövriyyəsi qadağan edilmiş maddələrin və s.) gizlədilməsi üçün istifadə edilməsi hallarına çox rast gəlinmişdir. Belə hallarda həmin predmetlərin aşkar edilərək götürülməsi zərurəti yaranır ki, bunun üçün də onların gizlədildiyi qəbrin açılmasının həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Prosesual baxımdan daha çox axtarış istintaq hərəkətinə uyğun gəlsə də, mənəvi-etik mülahizələrə görə, insan qəbirlərindən gizli saxlanc yeri kimi istifadə edildiyi hallarda məhz ekshumasiya istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi tövsiyə edilir. Gizli saxlanc yeri kimi istifadə edilən qəbirlər açılarkən axtarılan əşyalar tam həcmdə aşkar edilərsə, insan meyiti bilavasitə qəbirdən kənara çıxarılmaya da bilər. Lakin həmin əşyaların insan meyitinin altında, bir az dərində basdırılması hallarında meyit qəbirdən kənara çıxarılmalı, axtarılan əşyaların aşkar edilməsi üçün qəbir ağlabatan həcmdə dərinləşdirilməli və ya enləndirilməlidir. Aşkar edilmiş predmetlər götürülməli və ekshumasiya haqqında protokolda rəsilləşdirilməlidir. Müvafiq hazırlıq işlərindən sonra meyit əvvəlki yerində təkrar dəfn edilməlidir;

e) marginal dəfnlər zamanı ekshumasiya – marginal dəfnlər müxtəlif dinlərə və ya etnik qruplara aid olan şəxslər arasında ümumən qəbul edilmiş dəfn qaydalarından kənara çıxan formalarda həyata keçirilən dəfnlərdir. Azərbaycan Respublikasında dəfn qaydaları normativ qaydada tənzim edilmədiyi üçün təcrübədə tamamilə ağla gəlməz şəkildə dəfn olunmuş meyitlərə də rast gəlmək olar. Məsələn, son illərdə avtonəqliyyat hadisəsi zamanı vəfat etmiş gənc bir oğlanın qəza törətdiyi avtomobillə birlikdə basdırılması haqqında bütün respublikada söhbətlər getmişdir. Etik mülahizələrə görə, həmin hadisənin detallarını məqalədə əks etdirməyi məqsədəuyğun hesab etmirik. Doğrudur, həmin iş üzrə ekshumasiya istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi zərurəti yaranmamışdır, lakin reallıqda belə hadisələrin baş verməsi göstərir ki, təcrübədə hər hansı bir müs-

təntiq bunun kimi marginal dəfnlər zamanı da ekshumasiya istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi zərurəti ilə üzləşə bilər. Bu cür ekshumasiyalar zamanı əsas çətinliyi meyitin qəbirdən çıxarılmasından çox qəbrin əvvəlki vəziyyətinin bərpa edilməsi olur. Belə hallarda ən neqativ istintaq şəraiti müstəntiqin ümumiyyətlə dəfnin marginal şəkildə həyata keçirilməsindən xəbərdar olmamasıdır. Nəticədə hadisə yerinə kifayət qədər hazırlıqsız getmiş müstəntiq istintaq hərəkətinin sonra çatdırıla bilməməsi təhlükəsi ilə üzləşə bilər.

Bütün istintaq hərəkətləri kimi, ekshumasiyanın da gedişatı və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi protokollaşdırma vasitəsilə həyata keçirilir. Mürəkkəb istintaq hərəkəti olduğu üçün ekshumasiya protokolunun istintaq hərəkətinin əvvəlindən tərtib edilməsinə başlamaq tövsiyə edilir, əks halda ekshumasiya başa çatdıqdan sonra protokolda əks etdirilməli olan məlumatların çoxluğu müstəntiqi çaşdırma bilər. Ekshumasiyadan öncə qəbrin baxışı, ekshumasiya zamanı meyitə baxış, qəbirdən predmetlərin götürülməsi, tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsi və s. hərəkətlər üçün müstəqil protokolların tərtib edilməsinə ehtiyac duyulmur. Bütün bu hərəkətlərin vahid ekshumasiya protokolunda əks etdirilməsinə yol verilir. Protokolun tərtib edilməsi zamanı protokollaşdırmaya dair cinayət-prosesual qanunvericiliyin ümumi və xüsusi tələblərinə ciddi riayət edilməlidir. Ekshumasiyada iştirak edən şəxslərə onların hüquq və vəzifələrinin izah edilməsi barədə qeydlər və bu qeydlərin həmin şəxslərin imzası ilə təsdiq edilməsi istintaq hərəkətinin lap əvvəlində həyata keçirilməlidir. Ekshumasiyanın foto və ya video vasitələrlə çəkilməsi müstəntiqi protokolun tərtib edilməsindən azad etmir. Həmin çəkilişlər protokolun əlavələri kimi ona əlavə edilir.

Əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi və onların istintaqı aparılan iş üzrə əldə edilmiş sübutların sistemindəki yerinin müəyyən edilməsi etapu müstəntiqin daha çox əqli fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu etapın effektivliyi üçün müstəntiq əvvəlcədən üç nəticə variantına hazır olmalıdır:

1) ehtimal olunan nəticə – müstəntiq ekshumasiya istintaq hərəkətinə həyata keçirən zaman müəyyən ehtimallar, istintaq fərziyələri qurur. Məsələn, müstəntiq meyitin hər hansı ekspertiza növü

üçün yararlı olduğunu ehtimal edir və ekshumasiya nəticəsində çıxarılmış meyit həqiqətən də həmin espertizadan keçirilir və müstəntiq onu maraqlandıran suallara cavab alır;

2) ehtimal olunan nəticədən daha uğurlu nəticə – bu zaman qəbirdən çıxarılmış meyit müstəntiqin alınacaq nəticələr barədə ehtimal etdiyi vəziyyətdən daha yaxşı vəziyyətdə qalır, onun yanında aşkar edilməsi ehtimal olunmayan, lakin iş üçün

əhəmiyyət kəsb edən əşyalar aşkar edilir, qəbirə və meyitə əvvəllər ehtimal edilməyən kənar təsir izləri aşkar edilir və s.

3) ehtimal olunan nəticədən daha uğursuz nəticə – bu zaman işə açılan qəbirdən heç bir meyit çıxmaya, çıxan meyitin başqa şəxsə məxsus olduğu aşkarlanana, meyitin tələb olunan ekspert tədqiqatı üçün yararsız olduğu müəyyən edilə və s. neqativ hallar mövcud ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / Məs. red. K.Q. Sarıcalinskaya. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 716 s.
2. Будько Н.В. Совместное планирование следственных действий как одна из форм взаимодействия следователя и сотрудника экспертно-криминалистического подразделения / Международные юридические чтения. Материалы научно-практической конференции. Омск, 12 апреля 2006 г. ч.4, с. 208-210.
3. Жданов А.Ю. Уголовно-процессуальные и организационно-тактические аспекты производства эксгумации трупа / Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе. Сборник материалов XIII международной научно-практической конференции. Красноярск, 18-19 февраля 2010 г., в 3 ч., Ч. 3, с. 118-121.
4. Кригер А.Е. Проблемы производства эксгумации и использование ее результатов при расследовании уголовных дел. Дисс. ... канд. юрид. наук. Барнаул, 2006, 177 с.
5. Криминалистика: учебник для студентов вузов / под ред. А.Ф. Волынского, В.П. Лаврова. М.: Юнити-Дана, 2008, 943 с.
6. Лаврухина Ю.С. Структура следственного действия как объект криминалистического исследования // Вестник Саратовской Государственной Академии Права, 2007, № 1, с. 143-146.
7. Миликова А.В. К вопросу об этапах принятия решения о производстве следственных действий // Материалы научной сессии: Право. Волгоград, 21-30 апреля 2008 года. Выпуск № 1, с. 77-79.
8. Натура Д.А. Эксгумация на предварительном следствии и особенности тактики следственных действий, связанных с эксгумированным трупом. Дисс. ... к.ю.н. Краснодар, 2002. 221 с.
9. Никитин В.Н. Идентификация личности по корыстным останкам способствовала раскрытию преступления // Следственная практика, 2003, № 3 (160), с. 80-86.

Канан Аскеров

СУЖДЕНИЯ О ТАКТИКИ ЭКСГУМАЦИИ

Резюме

Криминалистическая тактика представляет собой систему научных положений и основанных на них практических рекомендаций по организации, планированию и проведению отдельных процессуальных действий и организационно-технических мероприятий, а также по организации и планированию следствия в целом, выполнение которых призвано обеспечить эффективное расследование преступлений при строжайшем соблюдении законности. Термин «эксгу-

мация» происходит от латинского «exhumare», что переводится как «выкопать из земли». В действующем уголовно-процессуальном законодательстве Азербайджана эксгумация предусмотрена в качестве следственного действия. Данная статья посвящена вопросам тактики осуществления эксгумации в уголовном процессе.

Kanan Asgerov

JUDGMENTS ON EXHUMATION TACTICS

Summary

Forensic tactics are a system of scientific provisions and practical recommendations based on them on the organization, planning and conduct of individual procedural actions and organizational and technical measures, as well as on the organization and planning of investigations in general, the implementation of which is designed to ensure the effective investigation of crimes with the strictest respect for the rule of law. The term "exhumation" comes from the Latin "exhumare," which translates as "dig out of the ground." The current criminal procedure legislation of Azerbaijan provides for exhumation as an investigative act. This article deals with the tactics of exhumation in criminal proceedings.

UOT 343.985

ФАРИДА МОВСУМОВА

докторант по специальности "Уголовный процесс, криминалистика
и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность"
Центра Судебной Экспертизы при Министерстве
Юстиции Азербайджанской Республики,
преподаватель кафедры "Право" Академии Государственного
Управления при Президенте Азербайджанской Республики
movsumova.farida94@gmail.com

СПОСОБЫ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С БЫТОВЫМ НАСИЛИЕМ

Ключевые слова: бытовое насилие, способ совершения преступления, подготовка, сокрытие

Açar sözlər: məişət zorakılığı, cinayət törətmə üsulu, hazırlıq, gizlətmə

Keywords: domestic violence, way of committing a crime, preparation, concealment.

Можно выделить следующую классификацию способов совершения преступлений, связанных с бытовым насилием, как наиболее оптимальную для последующего исследования [10, с. 37]:

1. по продолжительности совершения:

а) одновременные действия.

Чаще всего правоохранительные органы сталкиваются именно с одновременным фактом совершения насилия в семье. Это связано с тем, что бытовое насилие зачастую скрывается от всех, происходит в кругу семьи. За рамки семьи оно выходит тогда, когда применение насилия просто невозможно скрыть от чужих глаз – наступила смерть как преступника в результате того, что жертва защищалась, так и самой жертвы, или когда невозможно обойтись без медицинской помощи в результате полученных телесных повреждений различной степени тяжести.

б) систематические действия.

Систематическое насилие в семье – дело нередкое, однако в сферу уголовно-правового регулирования оно попадает реже. Обычно это выходит наружу, когда при убийстве или при умышленном нанесении тяжкого, менее тяжкого вреда здоровью необходимо доказать состояние внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта), при расследовании истязания. Профессор Самандаров Ф.Ю. под систематическом подразумевает совершение трех и более преступлений. При этом отдельные акты должны составлять единое целое и определенную последовательность поведения виновного лица [6, с.956].

2. по результатам нанесения бытового насилия:

а) преступление не выявлено, а жертва смирилась с насилием.

Основная причина того, что преступления, связанные с бытовым насилием, обладают высокой степенью латентности, заключается в том, что жертва просто привыкает к насилию по отношению к себе [9, с.97]. Например, лица, которые систематически подвергаются истязанию, просто прощают преступника, так как он член семьи, и уже не реагируют так остро как в первый раз на постоянно проявляющиеся вспышки насилия, восприимчи-

вость снижается. Виновный и члены его семьи расценивают бытовое насилие по факту в виде физического истязания как дело «семейное», «обыденное», как «меру воспитания».

б) жертва прибегает к самозащите и в результате совершает преступление против насильника.

Хотя жертвами чаще всего в данной категории преступлений выступают женщины, тем не менее, бывают случаи, когда мужчина является жертвой. Но в большинстве случаев, именно противоправные деяния мужчины сподвигают женщину на самооборону и как результат женщина превышает пределы самообороны и совершает преступление против насильника. Исходя из последних статистических данных, убийства, совершенные женщинами по отношению к мужчинам, на почве бытового насилия составляют 29%, причинение тяжкого вреда здоровью – 68%, менее тяжкого вреда здоровью – 21% [3]. Агрессия женщины – это ответная реакция на внутрисемейный конфликт и террор, потому что в первую очередь, женщины становятся жертвами этого абьюза.

Так, 23 июля 2019 г. работающий в одном из кафе Сабунчинского района 32-летний Керимов В. вернулся домой поздно, в пьяном состоянии. Между ним и его супругой Керимовой Н. возникла ссора. Во время ссоры Керимов В. начал угрожать ножом, который он носил в кармане. Жена испугалась, ловко увернувшись, первая выхватила нож из кармана мужа и с целью предотвращения дальнейшего проявления насилия к ней, нанесла первой ножевые удары по Керимову В. В результате полученных ножевых ранений, Керимову Н. были нанесены колото-резаные ранения в различных частях тела, опасные для жизни в момент причинения и повлекшие незамедлительно его смерть. 27-летняя Керимова Н. позже заявляла, что такие ссоры случались часто, муж поздно приходил домой после работы, пьяный и плохо смотрел за ней и за их совместной дочкой [1].

в) жертва насилия совершает заранее спланированное преступление против насильника.

Такие последствия применения бытового насилия встречаются редко, но, тем не менее, имеют место быть в правоохранительной практике. Так, 7 марта 2021 года примерно в 5 часов утра в Сураханинском районе был найден труп с телесными повреждениями на нем 45-летнего гражданина Шихалиева М., в доме, где он проживал. В результате проведенного расследования, следствие пришло к выводу, что супруга на почве систематических семейно-бытовых конфликтов потерпевшего, 41-летняя Шихалиева Г. воспользовалась спящим состоянием мужа и нанесла ему железным ломом множество повреждений в области головы, что повлекло смерть потерпевшего [1].

г) самоубийство.

Самоубийства – общесоциальное явление и проблема всего общества. За последние годы статистика суицидов только увеличивается. Если в 2016 году количество самоубийств составляло 498, то уже в 2020 году это число выросло до 597 (2017г.- 507, 2018г. -521, 2019 г. -585) [3].

Наиболее остро эта проблема стоит среди жертв бытового насилия. В частности, жертвами суицида становятся несовершеннолетние, так как, как бы тяжело не было испытывать на себе бытовое насилие, женщины как полностью сформированные личности, более эмоционально стабильны и чувствуют ответственность за детей, в отличие от подростков. Также важно отметить, что привлекать по ст. 125 УК АР «Доведение до самоубийства» представляет сложность на практике. Так как помимо угроз, жестокого обращения, систематического унижения достоинства сопряженных с зависимостью потерпевшего от виновного, важно доказать, что именно все вышесказанное явилось причиной самоубийства.

3. по способу подготовки к совершению преступления:

а) преступления, совершаемые с предварительной подготовкой.

Для большинства преступлений, связанных с бытовым насилием, не характера предварительная подготовка. Обычно это умышленное

убийство или нанесение тяжкого вреда здоровью, когда жертва не видит другого пути как избавиться от абьюзера. Это обуславливается тем, что, например, муж не разводится с женой, так как это может повлечь изменение социального статуса, раздел имущества и иные факторы. Или, например, жертва имеет возможность жить отдельно, переезжает к родителям, а насильник все равно ее преследует.

б) преступления, совершаемые без предварительной подготовки.

Большинство преступлений, связанных с бытовым насилием, совершаются без предварительного умысла. Поводы для совершения насилия могут быть различные, которые по мнению, насильника свидетельствуют об отсутствии уважения к нему от членов семьи: невкусный ужин, помятые брюки, отсутствие у жертвы желания исполнять «супружеские обязанности» и так далее.

Так, житель Бинагадинского района, 28-летний Мамедов А. в результате возникшего конфликта с супругой Мамедовой Г. избил ее и нанес тяжкие телесные повреждения, в результате которых Мамедова Г. скончалась в больнице. На допросе муж сказал: «Пришел домой, увидел, что ужин не готов, разозлился на жену, что она ничего не приготовила. Я счел это неуважением по отношению к себе и ударил ее головой об стенку» [1].

4. по способу сокрытия совершенного преступления:

а) преступления, совершаемые без сокрытия.

С психологической точки зрения при преступлениях, связанных с бытовым насилием, преступник не всегда готов, что могут наступить такие тяжкие последствия. Зачастую преступник бывает полностью растерян и сам заявляет в правоохранительные органы о случившемся. Также в случаях, когда жертву бытового насилия еще можно спасти, оказав своевременно срочную медицинскую помощь, преступник не совершает никаких действий, чтобы скрыть преступление, а сам же вызывает скорую помощь.

б) преступления, совершаемые с сокрытием.

Действия, совершаемые по сокрытию после совершения преступления, наиболее характерны для категории преступлений, связанных с бытовым насилием. Важно отметить, что такие действия по сокрытию после совершенного преступления на почве бытового насилия не всегда производятся преступником, а могут предприниматься и самой жертвой.

Действия по сокрытию совершенного преступления, предпринимаемые самой *жертвой*: 1) никому не рассказывает о случившемся насилии, скрывает это факт, 2) скрывание телесных повреждений, когда жертва маскирует синяки и иные повреждения макияжем, закрытой одеждой или иными способами; 3) просьбы иных членов семьи, в частности детей, молчать и никому не говорить о случившемся.

Действия по сокрытию совершенного преступления, предпринимаемые *преступником*:

1) запугивание членов семьи, угрозы в их адрес с целью запретить сообщать в правоохранительные органы;

2) скрывательство от правоохранительных органов.

Преступник или боится наказания, или использует это время с той целью, чтоб убедить жертву отказаться от ранее данных показаний. Так, проживающие в одном доме в Хатаинском районе брат и его незамужняя сестра поссорились. Во время ссоры Кочарли Б. 1966 года рождения получила тяжелые повреждения. Преступник думал, что вред здоровью не такой тяжкий, потому и скрылся в надежде, что правоохранительные органы даже не узнают о случившемся конфликте. Но жертва попала в больницу и медицинский персонал доложил о случившемся в органы внутренних дел [2];

3) избавление от трупа, его расчленение. Это делается с целью, чтоб впоследствии расчлененные части трупа перенести в разные, обычно удаленные места или же тщательно спрятать, чтоб никто не нашел. Ярким примером могут служить два громких дела, произошедших в 2021 году. Одно из них дело Бану, вызвавшее огромный общественный резонанс, в результате которого во всех социальных сетях набрал огромную популярность хештег «Не

молчи из-за Бану» (Banu üçün susma), ставший нарицательным для всех жертв бытового насилия. 27 января 2021 года в мусорном баке на территории Насиминского района города Баку был найден труп 31-летней женщины Бану Мамедовой. Как выяснилось, женщина, муж которой проживал за рубежом, проживала вместе со своим свекром Мамедовом И., который и совершил ее убийство. После убийства, преступник с целью сокрытия своего деяния, расчленил труп на мелкие части и, распределив по различным пяти пакетам для мусора, выбросил все в мусорный бак [1]. Другое дело произошло в городе Гяндже. 18 марта 2021 года в мусорном баке был найден труп 19 летней Мусаевой П. В результате проведенного расследования выяснилось, что девушку задушили, а потом с целью сокрытия преступления выбросили труп на мусорную свалку за городом [1].

4) наряду с вышесказанными способами преступники порой стараются уничтожить возникающие на месте преступления следы. К примеру, ремонтируют в доме что-то, меняют обои, перекрашивают стены и полы, очищают домашнюю мебель, ковры, избавляются от одежды, сжигают ее или отстирывают и так далее;

5) имитации со стороны преступника активных поисков жертвы, чтобы отвести от себя подозрения в совершенном, распространение ложных слухов об отъезде, отправление от имени потерпевшей сообщений, активности в социальных сетях;

6) заявление в правоохранительные органы

о том, что член семьи безвести пропал;

7) инсценировка будто совершено другое преступление. Например, если на трупе нет видимых телесных повреждений, преступник пытается инсценировать несчастный случай или самоубийство жертвы. Если же телесные повреждения явно видны и говорят о том, что смерть наступила в результате насилия, то преступник пытается инсценировать другое преступление, например, разбой, или убийство в состоянии аффекта, или убийство по неосторожности и так далее. Так, 6 января 2020 года в деревне Дондар Гушчу Товузского района был найден труп 10-летней девочки Гулиевой Нармин, которая числилась безвести пропавшей с 21 ноября 2019 года. Нижняя часть трупа была полностью сторевшей. Проведенная экспертиза пришла к выводу, что девочка была убита вследствие ударов тупым предметом в голову за 5 дней до обнаружения трупа [1]. Выводы о том, была ли девочка изнасилована, экспертиза сделать не смогла из-за того, что нижняя часть тела полностью обгорела. Однако у следствия возникли подозрения, что половое сношение также имело место быть. Например, ногти у девочки были аккуратно подстрижены, возможно, с той целью, чтоб жертва не оказывала сопротивления. Возможно, именно поэтому преступник прибегнул к сжиганию трупа.

Таким образом, выше были рассмотрены наиболее часто встречаемые способы совершения преступлений, совершаемых на почве бытового насилия.

Список использованной литературы

1. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğun rəsmi məlumatları. <https://genprosecutor.gov.az/az>
2. Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin rəsmi məlumatları. <https://mia.gov.az/>
3. Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpozmalər. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları. <https://www.stat.gov.az/source/crimes/>
4. Əhmədov C.S. Soyuq silahın kriminalistik ekspertizası üzrə terminlər sözlüyü. Bakı, Sabah, 2014, 84 s.
5. Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Kriminalistika: sxemlər, şərhlər, terminlər (tədris-metodik vəsait). Bakı: Qanun, 2003, 188 s.

6. Səməndərov F.Y. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. I hissə. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2016, 1120 s.
7. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2018, 620 s.
8. Кириллов М.А., Мешкова А.В., Панченко П.Н., Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых в состоянии наркотического опьянения в семейно-бытовых и досуговых отношениях. Н.Новгород - Чебоксары, 2010, 250с.
9. Кудрявцев В.Н. Криминология. М., Норма, 2009, 800 с.
10. Пащенко А.С. Особенности расследования преступлений, связанных с домашним насилием: дис. ... кандидата юридических наук. Волгогр. акад. МВД России, Волгоград, 2005, 183 с.
11. Харламов В.С. Теория и практика противодействия преступному насилию в семье (системное криминологическое и уголовно-правовое исследование): Дисс.. доктор. юрид. наук. Санкт- Петербург, 2019, 718 с.

Fəridə Mövsümova

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI İLƏ BAĞLI CİNAYƏTLƏRİN TÖRƏTMƏ ÜSULLARI

Xülasə

Məqalədə ümumi nəzəri müddəaların və qurulmuş təcrübənin araşdırılması və təhlili əsasında məişət zorakılığı ilə bağlı cinayətlərin törətmə üsulları açılır. Üsullar törəmə müddəti, məişət zorakılığının nəticəsi, cinayəti hazırlama və gizlətmə üsulu kimi meyarlara görə təsnif edilir.

Farida Movsumova

WAY OF COMMITTING CRIMES RELATED TO DOMESTIC VIOLENCE

Resume

The article reveals the ways of committing crimes related to domestic violence, based on research and analysis of general theoretical provisions and established practice. The ways are classified according to such criteria as the duration of the commission, the result of the infliction of domestic violence, the method of preparing and concealing the crime.

UOT 347.1

AYNURƏ MƏMMƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin “Mülki hüquq”
kafedrasının doktorantı

MÜLKI HÜQUQ

FİZİKİ ŞƏXSİN HƏYAT VƏ SAĞLAMLIĞINA VURULMUŞ ZƏRƏR DELİKT HÜQUQUNUN ƏSAS ANLAYŞLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: fiziki şəxs, zərər, ziyan, delikt, delikt öhdəliyi, insanın həyatı və sağlamlığı, müqavilə.

Ключевые слова: физическое лицо, вред, ущерб, деликт, деликтное обязательство, жизнь и здоровье человека, договор.

Key words: natural person, harm, damage, tort, tort obligation, human life and health, contract.

Hüquqi anlayış olaraq zərər istilahının tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, hələ Roma hüququnda əmlak zərərinin ödənilməsi mövzusunda xüsusi diqqət yetirilmiş, baxmayaraq ki, bu hüquq sisteminə qeyri-əmlak xarakterli zərərin ödənilməsi ilə də bağlı birmənalı mövqə olmamışdır. Zərərin ödənilməsinin əsası qismində isə hüquq pozuntusu və ya delikt çıxış etmişdir. Belə öhdəliklər hər hansı müqavilənin icra edilməməsi və ya lazımı qaydada icra olunmaması nəticəsində, yaxud da baş verən zərərin öz üzərinə götürülməsi üzrə xüsusi müqavilə münasibətlərindən yaranmışdır. Roma hüququna görə zərər anlayışı iki elementdən ibarət olmuşdur: a) damnun emergens – müsbət itgilər, yəni, şəxsin əmlakının tərkibinə daxil olandan məhrum olma; b) lucrum cessans - əldən çıxmış fayda, yəni, normal şəraitdə şəxsin əmlakına daxil ola biləcək sərvətlərin daxil olmaması (4, s. 175). Bununla belə, Roma hüququnda “zərər” anlayışı ilə yanaşı, “mənafe” anlayışından da istifadə edildiyini nəzərə almaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatında zərərin anlayışına dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Zərər dedikdə, adətən, əmlak və qeyri-əmlak nemətlərinin, şəxsi hüquqların qanuni, yaxud qeyri-qanuni surətdə zədələnməsi, itirilməsi, məhv edilməsi, onların hər hansı şəkildə azalmasında ifadə olunan itginin baş verməsi nəzərdə tutulmuşdur. Digər mövqeyə görə, mülki hüquqda zərər qanunla qorunan nemətlərdə (bunlar əmlak və qeyri-əmlak xarakterli ola bilər) baş verən xoşagəlməz dəyişikliklərdir. Ş.M.Yusifovun fikrincə, qeyri-qanuni zərər hüquq pozuntusunun nəticəsidir. Hüquq pozuntusu ictimai təhlükəli, zərər yetirən, təqsirli əməldir. Zərərin yetirildiyi obyektlər fiziki şəxslərin obyektiv və subyektiv hüquqları, hüquqi şəxslərin və dövlətin maraqlarıdır. Zərər həm sosial, həm də hüquqi aspektlərdən ibarətdir. Hüquq pozuntusu həmişə mənəvi (psixi, qeyri-maddi), əksər vaxt isə əmlak zərəri yetirir. Zərər hər bir halda məqsədi zərərçəkənin hüququnun müdafiəsi, zərər vuranın cəzalandırılması, hüquq pozuntusunun xəbərdar edilməsi olan hüquqi məsuliyyəti doğurur (5, s. 19-20). Müəllifin mövqeyi ilə, bir istisna ilə, razıyıq. Belə ki, ictimai təhlükəlilik bütün hüquq pozuntularına deyil, yalnız cinayətə xas olan əməldir. Cinayət əməlləri, əsasən, məhz bu əlamətə görə digər növ hüquq pozuntularından fərqlənir.

S.S.Allahverdiyevin fikrincə, mülki hüquqda zərər dedikdə, hüququ pozulmuş (zərər çəkmiş) şəxsin düşdüyü və düşər olduğu elə maddi itki başa düşülür ki, bunun nəticəsində onun əmlakı

və ya şəxsi qeyri-maddi nemətləri azalır. Zərər hüququ pozulmuş (zərər çəkmiş) şəxs üçün arzuolunmaz mənfi nəticədir və zərərə düşməklə şəxsin qanunla qorunan neməti əskilir. Zərər ya əmlaka, ya da fiziki şəxsin malik olduğu qeyri-maddi nemətlərə - şəxsiyyətin həyatı və sağlamlığına, şərəf və ləyaqətinə və s. vurulur. Bilavasitə zərər vasitəli zərərdən fərqləndirilir. Bilavasitə (birbaşa) zərər zədələnmiş obyektə əmələ gələn zərərdir. Vasitəli zərər isə bilavasitə zərərin nəticəsi kimi yaranır (2, s. 681).

Müasir qanunvericilikdə və nəzəriyyədə “zərər” termini ilə yanaşı, “ziyan”, “əldən çıxmış fayda”, “itgi” və s. sözlərdən də istifadə olunur. Vaxtı ilə Roma hüququnda “maraq” (“interesse”) ifadəsindən istifadəyə üstünlük verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə, o cümlədən Mülki Məcəlləsində “maraq” termininin müxtəlif şəkildə və sonluqlar ilə istifadəsinə rast gəlinir. Məsələn, Mülki Məcəllənin 262.6, 846.3-cü maddələrində “maraq”, 35.1, 40.1, 116.2, 150, 354.2, 416-1-ci maddələrində “maraqlı şəxslər”, 49, 49-1, 107-10-cu maddələrində “maraqlar” ifadələrindən mülki müdafiə mənasında istifadə olunmuşdur. Mülki Məcəllədə həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiəsindən bəhs olunur (məsələn, 19, 23.3, 180.3, 346.1-ci maddələrdə). Digər maddi hüquq normaları ilə yanaşı, həmçinin prosessual qanunvericilikdə “mənafe” və “maraq” ifadələri işlədilir. Bu baxımdan “zərər” “mənafe” və “maraq” anlayışlarını bir-biri ilə qarşılaşdırmaq məqsədəuyğundur.

Mülki Məcəllədə, ilk növbədə, “qanunla qorunan mənafe” ifadəsinin “mülki hüquqlar” ilə birlikdə istifadə olunması diqqəti cəlb edir. Şübhəsiz, hər bir elm sahəsində “maraq” ifadəsi onun predmeti, metodu, məqsədi və prinsiplərinə uyğun kontekstdə izah edilməlidir. Məsələn, fəlsəfədə “mənafe” və “maraq” cəmiyyətin, onun müəyyən qruplarının və ayrı-ayrı fərdlərin öz həyat şəraitlərinə, zəruri tələbatlarına obyektiv münasibətlərini və onlara sərfəli olan şəraitin saxlanılmasına cəhd etmələrini ifadə edir. Psixologiyada “mənafe” və “maraq” ifadələri insanların müəyyən həyat ehtiyaclarının ödənilməsinə yönələn iradə ifadəsi kimi şərh edilir. İqtisadçılar “mənafe” və

“maraq” sözlərinin izahını ictimai istehsal sisteminə insanların yerini müəyyən edən fəaliyyət motivlərində axtarırlar.

Hüquq elmində belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, hüquq normalarını tətbiq edən orqanlar və vəzifəli şəxslər “mənafe” və “maraq” anlayışları üzrə qeyri-hüquq sahələrində işləyib hazırlanmış müddəalardan istifadə edə bilərlər. B.H.Əsədov bu mövqə ilə razılaşmayaraq mənafe və maraqları hüquqi baxımdan iki qrupa bölmüşdür: subyektiv hüquqlarda əhatə olunan mənafe və maraqlar; subyektiv hüquqlardan kənar mövcud olan mənafe və maraqlar. O, “mənafe” və “maraq” ifadələrinin geniş sosial məzmun daşmasına əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, subyektiv mülki hüquqlar mənafe və maraqların mühafizəsinin yeganə forması deyildir. Mülki hüquqi mübahisəni həll edən məhkəmələr, bir qayda olaraq, iddiaçının subyektiv hüquqa malik olmasını müəyyən etdikdə həmin hüququn müdafiəsini təmin edir. Bu hallarda məlumdur ki, məhkəməyə müraciət edən şəxsin marağı pozulmuş və yaxud mübahisələndirilmiş hüquqlarının bərpa olunmasında özünü göstərir. Fiziki və hüquqi şəxslərin subyektiv hüquqları normativ hüquqi aktlarda ifadə olunmaqla hüquq münasibətlərində səlahiyyətə çevrilir. Subyektiv hüquqa malik olan şəxslər bu hüquqa qarşı vəzifə daşıyan şəxslərdən müəyyən hərəkətləri etməyi tələb etmək səlahiyyətinə malik olur.

Müəllifin haqlı mövqeyinə görə, subyektiv hüquqlarda əhatə olunmayan mənafe və maraqlar da mümkündür. Mülki qanunvericilik qanun və hüququn analogiyası qaydasında subyektiv mülki hüquqlarda ifadə olunmayan mənafe və maraqların müdafiəsinə imkan verir. Yəni, mülki hüquq münasibətləri mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin razılaşması ilə birbaşa tənzimlənmədikdə və onlara tətbiq edilə bilən işgüzar adətlər olmadıqda həmin münasibətlərə, əgər bu, onların mahiyyətinə zidd deyildirsə, oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki qanunvericilik normaları tətbiq edilir. Oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normaları olmadıqda isə münasibətlər qanunvericilik prinsipləri əsas götürülməklə tənzimlənilir. Mülki hüququn predmeti baxımından mülki hüquqi mahiyyət kəsb edən mənafe və maraqlar iki qrupa bölünür: əmlak maraqları və qeyri-əm-

lak maraqları. Əmlak maraqları iqtisadi vasitələrə, şəxsi qeyri-əmlak maraqları isə həm də mənəvi vasitələrlə təmin olunur. Mənafe və maraq kateqoriyaları fiziki və hüquqi şəxslərin tələblərinin ödənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir və mülki işlər üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir (3).

Nəzəriyyədə və məhkəmə təcrübəsində kreditörün məruz qaldığı əmlak itgisi bəzən “zərər”, bəzən isə “ziyan” kimi qeyd olunur. Mülki qanunvericilikdə “zərər” termini ilə yanaşı, “ziyan” ifadəsindən də istifadə olunması (MM-nin 7.3, 16.1, 26.7, 28.5, 30.3, 32.1, 49.4.6 172, 174, 650.1, 563, 564 və s. maddələrində “ziyan” sözündən istifadə olunmuşdur) hüquqtəbiiyyət fəaliyyətində bu cür mənzərənin yaranmasına şərait yaratmışdır. Yeri gəlmişkən, belə vəziyyət təkcə mülki qanunvericilikdə deyil, digər qanunvericilik aktlarında, hətta cinayət və cinayət-prosessual məəcəllələrində mövcuddur. Belə ki, əgər CM-nin 14.2, 20.2, 36-40, 64 və digər maddələrində mühafizə altına alınmış dəyərlərin ifadəsi üçün “zərər” sözündən istifadə olunmuşdursa, 44.2, 59.1.13, 59.1.14, 72, 73, 73-1, 73-2 və digər maddələrində “ziyan” sözündən istifadə olunmuşdur. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri respublikamızın qüvvədə olan cinayət prosesual qanunvericiliyində “zərər” sözünün “ziyan” sözü vasitəsi ilə izah olunmasıdır. Belə ki, CPM-in 7.0.36-cı maddəsində göstərilir ki, zərər - cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş mənəvi, fiziki və ya maddi ziyandır.

Bu cür mövqeyə xarici ölkə ədəbiyyatlarında da rast gəlinir. Məsələn, Almaniya mülki hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, zərər edilən kənar təsir nəticəsində şəxsin əmlakına və ya hüquqi cəhətdən qorunan digər nemətlərinə vurulan ziyandır və bu ziyanın vurulması şəxsin öz istəyi ilə bağlı olmur. Zərərin özü iki yerə ayrılır: maddi zərər və qeyri-maddi zərər. Maddi zərər dedikdə, əmlaka (əmlak qiyməti olan nemətə) vurulan və əvəzinin ödənilməsi mümkün olan itki başa düşülür. Maddi zərər ilə əmlakın faktiki real dəyəri azalır (11, s. 355).

Bu baxımdan “zərər” və “ziyan” anlayışlarının da müəyyən mənada bir-biri ilə qarşılaşdırmağımız lazım gəlir. Rus dilində bu terminlərin ifadəsi

üçün «ущерб» və «вред» sözlərindən istifadə olunmuşdur. S.S.Allahverdiyevin fikrincə, rusca «вред» və «ущерб» kimi sözlərin azərbaycanca qarşılığı olan «zərər» və «ziyan» kimi ifadələr eyni mənəvi, sinonim sözlərdir, mənəvi və məzmunca üst-üstə düşür. Bununla bərabər, Rusiya Federasiyası mülki hüququnda, hüquq ədəbiyyatında və qanunvericiliyində «убыток» kateqoriyası işlədilir ki, bu kateqoriya «вред» («zərər») və «ущерб» («ziyan») anlayışlarından fərqlənir. Bu anlayışlar üst-üstə düşür. Belə ki, Rusiya mülki hüququnda «убыток» dedikdə, zərərin pulla qiymətləndirilməsi başa düşülür. Bu ifadə Azərbaycan dilinə «ziyan», «zərər» kimi tərcümə edilir. Müəllif terminoloji baxımdan qarışıqlığa yol verilməməsi üçün rusca «убыток» sözünün azərbaycanca qarşılığı və ekvivalenti kimi «itki» ifadəsinin işlədilməsini məqsədmüvafiq hesab edərək göstərmişdir ki, mülki hüquqda itki dedikdə, pulla ifadə olunan zərər (ziyan) başa düşülür, daha doğrusu, itki əmlak zərərinin pulla qiymətləndirilməsidir (2, s. 683).

Bir başqa milli müəllifimiz M.N.Abbasova S.S.Allahverdiyevdən fərqli olaraq «ущерб» sözünü “zərər” kimi, «вред» sözünü isə «ziyan» kimi tərcümə edib göstərmişdir ki, «ущерб» («zərər») termini konkret dəyər-pul xarakterinə malik olduğu halda, «вред» («ziyan») termini daha dərin məzmunla malik olub, təkcə əmlak xarakterli hüquq və mənafeələrin deyil, həmçinin şəxsi mənəvi xarakterli hüquq və mənafeələrin azalmasını əks etdirir. Müəllif bu baxımdan Azərbaycan Respublikası CPM-in 7.0.36-cı maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif etmişdir: “Ziyan - cinayət nəticəsində zərərçəkmişin maddi, mənəvi və fiziki maraqlarında və hüquqlarında yaranan itkilərdir” (6, s. 13).

Azərbaycan Respublikasında mülki hüquqların və vəzifələrin əmələ gəlməsi əsaslarından biri məhz başqa şəxsə zərərin vurulması sayılır (Azərbaycan Respublikası MM-nin 14.2.6-cı maddəsi). Zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adı mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər

(əldən çıxmış fayda) başa düşülür (Azərbaycan Respublikası MM-nin 21.2-ci maddəsi). Zərər (zərər vurulması faktı) yoxdursa, deməli, mülki-hüquqi məsuliyyət yoxdur. Yəni, zərər olmadıqda mülki-hüquqi məsuliyyət yarana bilməz. Bu baxımdan zərər mülki-hüquqi məsuliyyətin zəruri və mütləq əsası hesab olunur (2, s. 682).

Hüquq ədəbiyyatında əməlin hüquqazidd olması ilə bağlı, əsasən, iki mövqe vardır. Bir mövqeyə görə, zərərin vurulması faktı başqasına zərər vurulmasını qadağan edən ümumi prinsipi pozduğundan, bu növ əməllər hüquqazidd sayılmalıdır. Digər mövqeyə görə isə, hüquqaziddlik zərərçəkmişin subyektiv olmayan hüququnun pozulması ilə deyil, zərərçəkmişin mənafeyinin mühafizəsini nəzərdə tutan obyektiv hüquq normasının pozulması ilə yaranır (9, s. 55). M.M.Aqarkov göstərmişdir ki, hüquqazidd əməl hər bir halda obyektiv hüququ pozur. Hər hansı şəxsə zərərin yetirilməsində ifadə olunan obyektiv hüququn pozulması eyni zamanda zərərçəkmişin subyektiv hüququnun pozulmasına və ya hüquq normaları ilə mühafizə olunan mənafeyə zərər yetirməyə səbəb olduqda həmin zərərin ödənilməsi öhdəliyini yarada bilər (7, s. 140).

Mülki qanunvericilik aktlarının tələblərinə zidd olan əməllər hüquqauyğun olmayan əməllər sayılır. Bu cür əməllər, eyni zamanda, hüquqazidd əməllər və ya hüquq pozuntuları adlandırılır. Hüquqazidd əməllər odur ki, həmin davranışın edilməsinə mülki qanunvericilik yol vermir, onu qadağan edir və yasaqlayır. Bu əməllər mülki qanunvericilik aktlarında ifadə olunan hüquqi göstərişləri pozur. Əgər mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsini, dəyişməsinə və ya xitam olunmasını hüquqazidd əməllərə bağlayırsa və bununla əlaqələndirirsə, onda həmin əməllər hüquqi fakt kimi çıxış edir. Hüquqi fakt qismində çıxış edən hüquqazidd əməllər isə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Zərər vurmaq hüquqazidd əməllərin əsas hissəsini təşkil edir. Bunlara deliktlər deyilir. Söhbət fiziki şəxsin şəxsiyyətinə, əmlakına, habelə hüquqi şəxsin əmlakına və işgüzar nüfuzuna zərər vurmaqdan gedir. Məsələn, sürücü minik avtomobilini yüksək sürətlə idarə edərkən səkidə dayanan vətəndaşı vurur və ona xəsarət yetirərək, hər iki

ayağını sındırır. Zərərçəkən vətəndaş işə çıxma bilmir və əmək haqqından məhrum olur. Bundan savayı, o, sağlamlığının pozulması ilə bağlı əlavə xərclərə, o cümlədən müalicəyə, əlavə qidalanmaya, dava-dərman alınmasına və s. xərclərə məruz qalır. Zərərçəkən vətəndaş ziyana məruz qaldığından, zərər vuran sürücü ona dəyən ziyanın əvəzini ödəməlidir. Bu zaman sürücü ilə vətəndaş arasında ziyan vurmaqla bağlı mülki hüquqi münasibət (delikt hüquq münasibəti və ya delikt öhdəliyi) əmələ gəlir (1, s. 313).

Ədəbiyyatlarda zərər vurmaqdan əmələ gələn öhdəliklər “delikt öhdəliyi”ndən başqa, “hüquq pozuntusundan irəli gələn öhdəliklər”, “müqavilədən kənar öhdəliklər”, “icazə verilməmiş əməllərdən yaranan öhdəliklər” kimi adlandırılsa da (9, s. 52), bu ifadələr mahiyyət etibarilə eyni hadisənin ayrı-ayrı əlamətləri sayılır və məcmu halında delikt öhdəliyinin özünü əks etdirir. Məsələn, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və ya lazımı qaydada yerinə yetirilməməsi ilə ziyan vurulur, bu zaman həmçinin müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və ya lazımı qaydada yerinə yetirilməməsi hüquq pozuntusunu təşkil edir. Hesab edirik ki, bu terminologiya müəyyən mənada şərti xarakter daşısa da, sabitdir və qeyri-müəyyən deyildir.

Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan 21 oktyabr 1994-cü il tarixli MM-nin 59-cu fəslə əsnəvi olaraq “Ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər” adlandırılsa da (Azərbaycan Respublikasında sovet hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş 1964-cü il 11 sentyabr tarixli Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan SSR MM-nin 42-ci fəslə də eyni cür adlandırılmışdır), respublikamızın müstəqillik dövründə qəbul olunmuş və hazırda qüvvədə olan MM-nin 59-cu fəslə “Mülki hüquq pozuntuları (deliktlər)” adlanır. MM-nin 1096-cı maddəsinə əsasən, mülki hüquq pozuntusu (delikt) hüquqla və ya qanunla müdafiə edilən başqa şəxsə (zərərçəkənə) birbaşa ziyan və ya zərər vurulmasına gətirib çıxaran təqsirli, hüquqa zidd (mülki qanunvericiliyin normalarını pozan) əməldir (hərəkət və ya hərəkətsizlikdir). Delikt törətmiş şəxs mülki hüquq məsuliyyəti daşıyır.

Delikt və onu törətmiş şəxsin məsuliyyəti hələ qədim Roma hüququna bəlli olmuşdur. Roma hü-

ququna görə, vurulmuş zərərin miqdarı çatdırılmamış, məhv edilmiş, zədələnmiş əşyaların bazar qiymətləri ilə (*vera rei aestimatio* - əşyanın əsl dəyəri), çox zaman isə konkret şərait üzrə dəyəri nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir (4, s. 175).

Vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinin, adətən, aşağıdakı sistemyaradıcı elementləri fərqləndirilir:

- predmet (pozulmuş əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının bərpası üzrə olan ictimai münasibətlər);

- metod (münasibətlərin subyektlərinin təşəbbüskarlığının, iradənin muxtariyyətinin mövcud olduğu dispozitiv elementli imperativ metod);

- institusional prinsiplər (müvafiq normaların realizəsi, zərərin tam həmdə ödənilməsi prinsipləri və s.);

- funksiyalar (kompensasiya, müdafiə və qabaqlayıcı).

MM-nin 1096-cı maddəsində deliktə verilmiş anlayışa əsasən, zərər delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə əsaslarından biridir. Roma hüququndan irəli gələn ənənələrə uyğun olaraq, mülki hüquqda öhdəliklərin müqavilə əsaslarından və qanunda nəzərdə tutulan əsaslardan əmələ gəldiyi qəbul olunmuşdur. Öhdəliklərin qanunda nəzərdə tutulan əsasları müqavilədən kənar öhdəliklər də adlandırılır. Əgər müqavilə öhdəlikləri üçün bazar, əmtəə dövriyyəsi, maddi nemətlərin birindən digərinə keçməsi ilə bağlı olan münasibətlər xarakterikdirsə, öhdəliklərin qanunda nəzərdə tutulan əsasları üçün mülki hüquq pozuntularından (deliktlər) irəli gələn münasibətlər xarakterikdir. Müqavilədən kənar öhdəliklərin başlıca növlərindən biri delikt öhdəliyi sayılır. Onu da qeyd etməliyik ki, delikt öhdəlikləri müqavilədən kənar öhdəliklərin əsas hissəsini təşkil etsə də, onu tam əhatə etmir. Belə ki, müqavilədən kənar öhdəliklərin delikt öhdəliyi sayılmayan, əsassız varlanma kimi digər növləri də vardır.

Mülki hüquq pozuntularından irəli gələn öhdəliklərin fərqləndirici əlamətləri ilə bu növ əməllərin fəaliyyət sferası müəyyən edilir. Bu növ öhdəliklər, ilk növbədə, zərərvuran ilə zərərcəkmişin bir-birləri ilə müqavilə münasibətləri şəklində bağlı olmadığı hallarda yaranır. Digər tərəfdən, öhdəliklərin yarandığı tərəflər bir-birləri ilə mü-

qavilə münasibətlərində də ola bilərlər, lakin zərər müqavilə öhdəliklərinin pozulması ilə əlaqədar olmayan hərəkətlər üzündən baş verə bilər. Üçüncü əlamət kimi qeyd edə bilərik ki, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda müqavilə öhdəliklərinin pozulması ilə baş vermiş zərərin də bu öhdəlikləri nizama salan normalar ilə ödənilməsi müəyyən edilə bilər. Məsələn, sərnişin daşınması müqaviləsi üzrə. Azərbaycan Respublikası MM-nin 849-cu maddəsinə əsasən, əgər daşıyıcının ayrı-ayrı və ya bütün nəqliyyat xidmətlərinə qanuni və ya rəsmi göstərişlər və ya beynəlxalq konvensiyalar tətbiq edilsə və bu göstərişlərə və konvensiyalara görə zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ yalnız müəyyən şərtlər və ya məhdudiyyətlər olduqda əmələ gəlsə və ya həyata keçirilə bilsə, yaxud müəyyən şərtlər olduqda istisna edilsə, daşıyıcı sərnişin qarşısında həmin göstərişlərə yalnız onları yerinə yetirdiyi halda istinad edə bilər. Bütün digər hallarda daşıyıcı sərnişinlə razılaşmaya əsasən öz məsuliyyətini daşımının dəyərinin üç misli ilə məhdudlaşdıra bilər, bu şərtlə ki, sərnişinə zərər qəsdən və ya kobud ehtiyatsızlıq üzündən vurulmasın və ya sərnişin üçün yaranmış zərəərə görə daşıyıcı yalnız onun xidmətində olmayan başqa şəxsin təqsiri nəticəsində məsuliyyət daşısın.

Ədəbiyyatlarda bəzən qanunların delikt öhdəliyinin yaranma əsası kimi qeyd edilməsinə rast gəlinir. Fikrimizcə, burada müəyyən yanlışlığa yol verilir. Bu mövzuda daha dəqiq fikrə gəlməyimiz üçün aşağıdakı suala birmənalı cavab verməliyik: Delikt mülki hüquq pozuntusudurmu? Çünki bəziləri hesab edir ki, delikt və mülki hüquq pozuntusu məzmunca heç də tam olaraq üst-üstə düşən anlayışlar deyildir. Qanunda onun yaranma əsası müəyyən edilə bilər, reallıqda yaranma əsası isə əslində deliktin özünün baş verməsidir. Fikrimizcə, deliktin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Bu, həm əmlak, həm də qeyri-əmlak xarakterli hüquqları əhatə edir. Başqa sözlə, şəxsiyyətin mülkiyyət hüququ ilə yanaşı, toxunulmazlığı, həyat və sağlamlığı, habelə şərəf və ləyaqəti ilə bağlı olan münasibətlər delikt sayılan əməllərin obyektidir.

MM-nin 1097.1-ci maddəsinin tələbinə əsasən, mülki hüquq pozuntusu (delikt) nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzi zərərvuran tərəfindən tam

həcmdə ödənilməlidir. Bu, adətən, zərərin natura qaydada ödənilməsini nəzərdə tutur. Yəni, zərərçəkmişə eyni növdə və keyfiyyətdə olan digər əşya verilir, yaxud əşyanın zədələnmiş və ya korlanmış hissəsi bərpa olunur. Fiziki şəxsin həyatı və ya sağlamlığına qarşı edilmiş deliktə münasibətdə isə zərərin ödənilməsi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, həyat itirildikdə onu heç nə ilə geri qaytarmaq mümkün olmur. Sağlamlığa vurulmuş zərərin də naturada geri qaytarılması mümkün olmur. Burada söhbət, adətən, zərərin kompensasiya edilməsindən gedir (10, s. 6).

Mülki qanunvericilikdə şəxsiyyətin həyat və sağlamlığına zərər vurmağın qarşısını almağa yönəlmiş norma yaradılmışdır. Belə ki, MM-nin “Zərər vurulmasının qarşısının alınması” adlanan 1098-ci maddəsinə əsasən, gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi bu cür təhlükəni yaradan fəaliyyətin qadağan edilməsi barədə iddiaya əsas verə bilər. Əgər vurulmuş zərər onu vurmaqda davam edən və ya yeni zərər vurulması təhlükəsi törədən

binanın, qurğunun istismarının və ya digər istehsal fəaliyyətinin nəticəsidirsə, məhkəmə cavabdehin üzərinə zərərin əvəzini ödəməkdən əlavə, müvafiq fəaliyyəti dayandırmaq və ona xitam vermək vəzifəsini də qoya bilər. Məhkəmə müvafiq fəaliyyətin dayandırılması və ya ona xitam verilməsi barədə iddiadan yalnız o halda imtina edə bilər ki, həmin fəaliyyətin dayandırılması və ya ona xitam verilməsi dövlət mənafehinə zidd olsun. Bu cür fəaliyyəti dayandırmadan və ya ona xitam verməkdən imtina edilməsi zərərçəkənləri həmin fəaliyyətlə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququndan məhrum etmir.

Beləliklə, mülki hüquqi məsuliyyətin mahiyyətində kreditorin hüquq pozuntusunun törədilməsində mövcud olmuş əvvəlki vəziyyətinin bərpası, pozulmuş hüquqların müdafiə olunması dayanır. Təqsirkarın cəzalandırılması və ya vəziyyətinin ağırlaşdırılması onun məzmununa və funksiyasına daxil deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. (II nəşr). «Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2008, 944 s.
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. II cild. (II nəşr). «Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2009, 736 s.
3. Əsədov B.H. Subyektiv hüquqlarda əhatə olunmayan maraqlar və onların məhkəmələrdə müdafiəsi / <http://supremecourt.gov.az/static/view/115>
4. Novitski İ.B. Roma hüququ (rus dilindən azərbaycan dilinə tərcümə). Bakı, “Biznes Xəbərləri”, 2012, 284 s.
5. Yusifov Ş.M. Zərərin bir növü kimi mənəvi zərərin hüquqi tənзимinin bəzi problemləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2014, № 2. S. 16-27.
6. Аббасова М.Н. Пути совершенствования применения законодательств при разрешении имущественных вопросов в уголовном судопроизводстве. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по праву. Баку, 2016, 34 с.
7. Агарков М.М. Гражданское право: учебник. Т. I / ред.: М.М.Агарков, Д.М.Генкин. - М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. - 419 с.
8. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940. – 192 с.
9. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – 152.
10. Хохлов В.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора: Автореф. дисс... д.ю.н. Саратов, 1998, 25 с.
11. Peter van Aubel. Anleiherating und bonitätsrisiko. Eine empirische Untersuchung der Renditespreads am deutschen Markt. Dresden, 2000, s. 357.

Айнур Мамедзаде

**ВРЕД, ПРИЧИНЕННЫЙ ЖИЗНИ ИЛИ ЗДОРОВЬЮ ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА
КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ ДЕЛИКТНОГО ПРАВА**

Резюме

Сфера деятельности по гражданским правонарушениям определяется особенностями деликтных обязательств. Такие обязательства возникают прежде всего в тех случаях, когда правонарушитель и потерпевший не связаны договорными отношениями друг с другом. С другой стороны, стороны обязательства могут находиться в договорных отношениях друг с другом, но ущерб может возникнуть из-за действий, не связанных с нарушением договора. В качестве третьего признака отмечается, что в случаях, предусмотренных законом, ущерб, причиненный нарушением договорных обязательств, также может определяться нормами, регулирующими эти обязательства.

Aynura Mammedzade

**HARM CAUSED TO THE LIFE OR HEALTH OF AN INDIVIDUAL
AS ONE OF THE BASIC CONCEPTS OF TORT LAW**

Summary

The scope of activities in civil offenses is determined by the specifics of tort obligations. Such obligations arise primarily in cases where the offender and the victim are not bound by contractual relations with each other. On the other hand, the parties to the obligation may be in a contractual relationship with each other, but damage can arise from actions that are not related to a breach of the contract. As a third feature, it is noted that in cases provided for by law, damage caused by violation of contractual obligations can also be determined by the rules governing these obligations.

AFAQ SADIQOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
“Əcnəbilərin hüquqları və miqrasiya”
şöbəsinin böyük elmi işçisi.
afaqsadiqova6@gmail.com

MİQRASIYANIN ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: miqrasiya, miqrasiyanın anlayışı, miqrasiyanın növləri, beynəlxalq (dövlətlərarası) miqrasiya, daxili (dövlətdaxili) miqrasiya, mütəşəkkil miqrasiya, qeyri -mütəşəkkil miqrasiya, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı.

Ключевые слова: миграция, концепция миграции, виды миграции, международная (межгосударственная) миграция, внутренняя миграция, организованная миграция, неорганизованная миграция, Государственная миграционная программа Азербайджанской Республики.

Keywords: migration, migration concept, types of migration, international (interstate) migration, internal migration, organized migration, unorganized migration, State migration program of the Republic of Azerbaijan.

Miqrasiya proseslərinin inkişafının müasir mərhələsi, bu və ya digər dərəcədə dünyanın bütün ölkələrinin miqrasiya axını ilə əhatə olunması ilə fərqlənir. Miqrasiyanın miqyası artıq hər il müxtəlif və fərqli məqsədlərlə dövlət sərhədlərini keçən yüz milyonlarla insanı əhatə etdiyi üçün bu sosial fenomenin global mahiyyətindən danışmağı zəruri edir.

Beynəlxalq Miqrasiya üzrə Qlobal Komissiyanın məlumatına görə, hazırda dünyada təxminən 10 milyon qaçqın da daxil olmaqla 250 milyondan çox miqrant var. Bu məlumatlara əsasən dünyada əhalinin miqrasiya dinamikasına görə ölkələr arasında ev sahibi kimi fəal iştirak edən ABŞ birinci, Rusiya Federasiyası ikinci, Azərbaycan

Respublikası isə bu siyahıda 87-ci yerdə qərarlaşmışdır. Demək olar ki, əhalinin miqrasiyası təkcə dünyanın əksər ölkələrinin sosial, iqtisadi və demografik inkişafında böyük rol oynamır, bu həm də bütün dünya iqtisadiyyatının fəaliyyətinin vacib amillərindən biri, beynəlxalq tənzimləmə obyekti kimi çıxış edir. Miqrasiyanın mövcud vəziyyətinin ehtiyaclarına uyğun olaraq əcnəbi işçilərin prioritet ixtisaslara cəlb edilməsi iqtisadi inkişaf üçün zəruridir. Ölkə əhalisinin artmasının əsas mənbələrindən biri də miqrantların daimi yaşamaları üçün yad ölkələrə getmələridir.

Dünyada gedən siyasi proseslər göstərir ki, hər bir ölkədə yaranan miqrasiya problemləri başlıca siyasi xarakter daşıyır. Çunki bu problemlərin yaranmasına səbəb çoxlu sayda başqa dövlətin vətəndaşlarının milli sərhədləri keçməsi ilə əlaqədardır. Nəticədə qeyri-qanun miqrasiya sonradan ölkə daxilində sosial gərginliyin artmasına, milli təhlükəsizliyin yaranmasına, habelə iqtisadi və sosial problemlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, bunu 2010-2012-ci illərdə Liviya, Suriya, Misir, İraqda gedən hərbi münaqişələr zamanı həmin dövlətlərin sərhədlərindən qanunsuz olaraq yüz minlərlə əcnəbi vətəndaşların Türkiyənin milli sərhədlərinə daxil olmasını və Türkiyənin ərazisində uzun müddət gərgin miqrasiya problemlərinin yaşandığını göstərmək olar.

Fikrimizcə, qəfil yaranan kütləvi məcburi miqrasiya axını ilə bağlı olan vəziyyətin tənzimlənməsi üçün, bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlərlə yanaşı, ölkədə yetkin miqrasiya qanunvericiliyinin hazırlanması məqsədə müvafiq hesab edilir. Bu işə beynəlxalq miqrasiyada təcrübəyə malik olan

peşəkar işçilərin, bütün dövlət orqanlarının, həm-karlar təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələ-rinin, habelə ictimaiyyətin nümayəndələrinin cəlb edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu tədbirlə-rin görülməsi iqtisadiyyatın və cəmiyyətin sabit inkişafının, milli mədəniyyətlərin zənginləşməsi-ni və ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətin yaxşılaş-masına zəmin yaratmış olar.

Miqrasiya prosesi bütün inkişaf etmiş ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası üçün də xarakte-rikdir. **Miqrasiya** (latın dilində: *migratio* - köç-mək) və ya **köçətmə** — insanların bir ölkədən di-gər ölkəyə həmişəlik və ya uzun müddətə köçmə-sidir (6).

Digər hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, miq-rasiya insanların kütləvi "köçürülməsi, yerdəyiş-məsi" kimi başa düşülür (5,s.234).

Miqrasiyaya verilən anlayışdan sonra miqrasi-yanın neçə növü olduğunu nəzərdən keçirək. Mi-qrasiyanın iki əsas növü vardır: beynəlxalq (döv-lətlərarası) və daxili (dövlətdaxili).

Beynəlxalq (dövlətlərarası) miqrasiya, ümu-miyyətlə miqrasiya kimi, uzun tarixə malik olan mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Miqrasiyanın beynəlxalq miqyasında əhəmiyyətli artımı, onun müəyyən dövlətlərə və ya bölgələrə təsirini artırır. Buna görə də, miqrasiya proseslərinin müasir inki-şafı nəzərə alınmaqla, müvəqqəti və ya daimi yaşa-yış yerin müəyyən edilməsi, vətəndaşlığın əldə edilməsi, ölkəyə gəlmək, ölkədən getmək, mövsü-mi və ya müvəqqəti işlə məşqul olmaq və s. miqra-siya sahəsində yaranan münasibətlər beynəlxalq miqrasiyasının ən dəqiq tərifini vermiş olur.

Daxili miqrasiya ilə müqayisədə beynəlxalq (dövlətlərarası) miqrasiyanın əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri yalnız ona xas olan bir sıra vacib əlamətlərlə xarakterizə edilir:

1) miqrantların dövlət sərhədləri üzərindəki miqrasiya hərəkətlərinə və sonradan ölkədə qal-malarına dövlət nəzarəti;

2) dövlətin digər xarici ölkələrə sığınışı, dövlə-tin inteqrasiya və ya təcrid olunma arzusu;

3) sığınacaq verilməsi, qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə məsələlərində və əmək bazarı ilə bağlı dövlət siyasəti.

Beynəlxalq (dövlətlərarası) miqrasiya prosesi-nin komponentlərini, sərhədlərini və miqyasını

müəyyən etmək üçün miqrasiya növlərinin təhlil etmək olar. Xarakterinə və təbiətinə görə beynəl-xalq (dövlətlərarası) miqrasiyanın aşağıdakı növ-ləri vardır:

- geri dönməmək (daimi yaşayış yerinə miq-rasiya etməmək);
- uzun müddətli miqrasiya;
- qısamüddətli miqrasiya;
- müvəqqəti (mövsümi);

Qeyd etmək lazımdır ki, qısamüddətli miqrasi-ya bir ildən az müddətdə baş verir. Müvəqqəti (mövsümi) miqrasiya həm daxili (dövlətdaxili), həm də beynəlxalq (dövlətlərarası) ola bilər. Mövsümi miqrasiyada əsasən əmək qabiliyyətli əhalinin daimi yaşayış yerlərinə məcburi qayıtmaq şərti ilə, bir neçə ay müddətinə mövsümi iş yerlərinə (məhsul yığımı, tikinti işləri və s.) miq-rasiya etməkdən ibarətdir.

Fikrimizcə, ölkə daxilində daimi yaşayış yer-i-nin dəyişmədən, yaşayış yeri ilə iş və ya təhsil ye-ri arasında əhalinin gündəlik təkrarlanan hərəkəti də miqrasiyanın növü kimi tanınmalıdır. Hüquq ədəbiyyatında bu tipli miqrasiya sarkaç miqrasi-yası adlanır. Kütləvi beynəlxalq sarkaç miqrasi-yası əsasən əmək xarakteri daşıyır və müvafiq müqavilə və hüquqi əsasların olduğu sərhəd böl-gələrinin sakinləri arasında daha çox özünü göstə-rir (4, s.128).

Yuxarıda göstərilən beynəlxalq (dövlətlərarası) miqrasiya növləri bugünkü reallıqlara çox uy-ğun gəlir. Bu miqrasiyanın növlərini düzgün mü-əyyən etmək, mövcud vəziyyətin səbəblərini və xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək, miqrantları qə-bul edən region və bölgələrin xüsusiyyətlərini, habelə miqrantların yeni həyat şəraitinə tez uy-ğunlaşması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi va-cib şərtlərdən biridir. Ancaq mahiyyət etibarilə bütün növ miqrasiya bu və ya digər dərəcədə məcburi xarakterə malikdir. Məcburi miqrasiya, əcnəbinin daimi və ya müvəqqəti yaşayış yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqəli ərazi hərəkətlər toplusu-dur. Belə ki, bu dəyişikliklər, ölkədəki daxili si-yasi vəziyyətdən, təbii fəlakətlərdən və yaxınları-nın və mümkün kataklizmlərin mərkəzində olmaq təhlükəsi ilə əlaqəli müxtəlif təqiblərə (sosial-iqti-sadi, siyasi, etnik, dini) məruz qalma səbəb və ya təhdidlərdən qaynaqlanır. Bu cür miqrasiya tipi

hər zaman məcburi xarakter daşıyır (1, s.134).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, miqrasiyanın digər növü daxili (dövlətdaxili) miqrasiyadır. Dünyanın əksər ölkələri kimi Azərbaycan Respublikası da ölkədə gedən miqrasiya proseslərini dövlətdaxili qanunlarla tənzimləyir. Ölkəmizdə miqrasiya proseslərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramıdır (2006-2008-ci illər). Bu sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 25 iyul tarixli 1575 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

Dövlət Proqramının əsas məqsədlərindən biri miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsidir. Proqramda düzgün olaraq qeyd edilir ki, miqrasiya sahəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin müəyyən edilməsi üçün ilk növbədə ölkədə miqrasiya proseslərinin mövcud vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan Proqram beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq ölkəmizdə miqrasiya proseslərinin təhlilini daxili miqrasiya və xarici miqrasiya axınlarını kimi müəyyən edir (2).

Bu Proqrama əsasən Azərbaycan Respublikasında daxili miqrasiya axınlarının məcburi miqrasiya və sosial-iqtisadi miqrasiya kimi formaları mövcuddur. Azərbaycan keçmiş SSRİ respublikaları arasında qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə üzləşən ilk ölkə olmuşdur. Belə ki, 1987-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağ ətrafında cərəyan edən hadisələrdən sonra Ermənistan SSR-in ərazisində azərbaycanlılara qarşı aparılan kütləvi etnik təmizləmə siyasəti və torpaqlarımızın 20 faizinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində bir milyondan artıq soydaşımız öz doğma ev-əşiyindən didərgin salınaraq respublikamızın müxtəlif bölgələrində sığınacaq tapmışdır.

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan qovulmuş, habelə Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəd rayonların həyat üçün təhlükəli yaşayış məntəqələrini tərk etmiş məcburi köçkünlər ölkə-daxili məcburi miqrasiyanın başlıca subyektləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili miqrasiya axınlarının tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nda təsbit edildiyindən, hazırkı Dövlət Proqramında əsas diqqət xarici miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərə yönəlmişdir (3).

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramında göstərilir ki, xarici miqrasiya immiqrasiya və emiqrasiya formalarında mövcuddur. Xarici miqrasiyanın subyektlərinə qaçqınlar, qaçqın statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslər, əməkçi miqrantlar, tranzit miqrantlar, qeyri-qanuni miqrantlar daxildir.

Məlum olduğu kimi Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) dağıldıqdan sonra yaranmış siyasi, sosial-iqtisadi tənəzzül, milli münafişələrin genişlənməsi bir sıra keçmiş sovet respublikalarında olduğu kimi, Gürcüstanda da ciddi siyasi, sosial, etnik problemlər yaratmış, milli azlıqların sosial-siyasi həyat şəraitinə mənfi təsir göstərmiş və orada yaşayan minlərlə azərbaycanlının Azərbaycan Respublikasına köçməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, əvvəllər Gürcüstandan deportasiya olunaraq Orta Asiya respublikalarında yerləşdirilmiş, 1989-cu ildə isə orada baş vermiş milli münafişə zəminində didərgin düşmüş məshəti türkləri də Azərbaycan Respublikasında qaçqın kimi məskunlaşmışlar.

Azərbaycan Respublikasında həmçinin müxtəlif xarici dövlətlərdən, xüsusilə də Əfqanıstandan, İran İslam Respublikasından, Rusiya Federasiyasından (əsasən, Çeçenistan Respublikasından) qaçqın statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslər də vardır (1, s. 201 s.).

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında xarici miqrasiyada əmək miqrasiyasının xüsusi çəkisi daha çoxdur. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, daxili əmək bazarında iştirak edən əcnəbilərin sayı artmaqdadır. Azərbaycan Respublikasının əlverişli geosiyasi mövqeyi, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, dünyanın aparıcı şirkətləri ilə imzalanmış müqavilələr, Ulu öndərimiz Heydər

Əliyevin adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin işə düşməsi, tarixi "İpək Yolu"nun bərpası və digər beynəlxalq kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi əmək miqrasiyası axınlarının artmasına səbəb olmuşdur. Ölkəmizin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ölkəmizin dünyada tanınmasını və Avropaya inteqrasiyasını tam təmin etmiş, dünya dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi sahədə əməkdaşlıq əlaqələrini qurmuşdur. Bütün bu müsbət nailiyyətlər ölkəmizdə daxili və xarici miqrasiya proseslərinin düzgün tənzimlənməsinə zəmin yaratmışdır.

Fikrimizcə, miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi üçün miqrantların dəqiq qeydiyyatının və statistikasının aparılması, ölkə ərazisindəki əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin barəsində rəsmi statistika orqanlarında olan məlumatların real vəziyyəti özündə tam əks etdirməli, habelə miqrasiya sahəsində qəbul edilmiş milli qanunvericilik bazası beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması təmin edilməlidir. Həmçinin, ölkəmizin ərazisində müvafiq qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmadan ölkəyə gələn, burada qalan və ya işləyən əcnəbilər - qeyri-qanuni miqrantlar barəsində qanunvericiliyin tələblərinə uyğun inzibati tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının bir sıra dövlətlərlə vizasız gediş-gəliş rejiminin mövcud olması, ölkəmizin ərazisindən tranzit qaydasında keçən və ya Azərbaycan Respublikasına qısa müddətə gələn əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə kifayət qədər nəzarət edilməməsi və aidiyyəti dövlət orqanları tərəfindən qanunların tətbiqində nöqsanlara yol verilməsi nəticəsində qanunsuz olaraq ölkəmizin ərazisindən üçüncü dövlətlərə getmək məqsədilə istifadə etməyə cəhd edən və ya Azərbaycan Respublikasında qanuni əsaslar olmadan daimi yaşayan əcnəbilərin sayı artmaqdadır.

Aparılmış təhlillər onu deməyə əsas verir ki, müstəqilliyinin ilk illərində ölkəmizdən emiqrant axını müəyyən dərəcədə siyasi, milli və etnik xarakter daşıyırdısa, sonrakı illərdə emiqrasiyanın başlıca səbəbini iqtisadi motivlər təşkil etmişdir. Belə ki, 90-cı illərin əvvəlində əmək miqrasiyası

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrə axını ilə xarakterizə olunurdusa, hazırkı dövrdə ölkədəki siyasi sabitlik və sosial iqtisadi inkişaf xaricə miqrasiya axınını kəskin surətdə azaltmış, əksinə, həmin şəxslərin ölkəyə qayıtması üçün şərait yaratmışdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 28 ildən artıq Ermənistan tərəfindən işğala məruz qalmış 20 faiz torpaqlarımız 2020-ci ilin sentyabr ayının 27-dən bağlayaraq 44-günlük müharibə nəticəsində müzəffər ordumuz tərəfindən azad edilmişdir. Bu ölkəmizdə ərazi bütövlüyünün və sabitliyin tam təmin edilməsi deməkdir. Aparılan müşaidələr onu deməyə əsas verir ki, bu tarixi qələbədən sonra ölkəmizi tərk etmiş soydaşlarımız yenidən öz vətənlərinə daimi yaşayış yerlərinə miqrasiya edirlər.

Qeyd edilməlidir ki, əhalinin miqrasiyası zamanı ərazi hərəkət növlərini nəzərə alaraq, bu istiqamətdə miqrasiya siyasətinin formalaşması üçün əhəmiyyətli olan miqrasiyanın əsas formalarını müəyyən etmək olur. Dünyada iki növ miqrasiya üstünlük təşkil edir: **mütəşəkkil və qeyri - mütəşəkkil**.

Mütəşəkkil miqrasiya, əhalinin bir ölkədən digərinə hərəkəti zamanı dövlətə köklü təsir göstərmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. Hər bir dövlət istəyir ki, insanların kütləvi miqrasiyası onun milli maraqlarına zidd olmasın. Bu baxımdan miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi üçün dövlət proqramları və konsepsiyaları hazırlanır, müvafiq qanunlar qəbul edilir, digər ölkələrlə müqavilələr bağlanılır, miqrasiya proseslərini təmin etmək üçün xidmətlər yaradılır, miqrasiya kvotaları tətbiq olunur. Mütəşəkkil miqrasiya, müxtəlif iqtisadi, ərazi və inzibati ölçülərdə miqrasiya axınlarını tənzimləmək, sıx iqtisadi inkişaf sahələrində əhalinin sayını və keyfiyyətini formalaşdırmaq üçün bir mexanizm kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bundan başqa, mütəşəkkil miqrasiya ümumi əmək artıqlığının səviyyəsini azaltmaq və lazımi işçi qüvvəsini təmin etmək ehtiyacından qaynaqlanan bu cür iqtisadi problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, demoqrafik problemlərin həlli ilə idarə oluna bilər.

Qeyri-mütəşəkkil miqrasiya, miqrantlar üçün əhəmiyyətli dərəcədə azadlıq deməkdir. Bu miq-

rasiyanın mənfi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, praktiki olaraq bir tərəfdən miqrantlara ilkin sosial müdafiə hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini təmin etməyən şəraitlə ifadə olunur, digər tərəfdən qeyri-qanuni miqrasiyanın yaranmasına kömək edir.

Dünyanın əksər ölkələri kimi Azərbaycan Respublikası da beynəlxalq miqrasiyanın əsas miqrasiya axınlarını müəyyən edən Miqrasiya Proqramını qəbul etmişdir. Belə ki, sürətli sosial-iqtisadi inkişaf, energetika və nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişlənməsi, eyni zamanda ölkəmizin geosiyasi mövqeyi Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da, öz növbəsində ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, onun əsasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini və inkişaf etdirilməsini, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı

zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqində yol verilən nöqsan və sui-istifadələrin aradan qaldırılması, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafının təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhalinin mütənasib yerləşdirilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsi, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 iyul 2006-cı il tarixli 1575 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci illər)” təsdiq edilmişdir (2).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağasiyev R.M. Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu. Monoqrafiya. Bakı: “Elm nəşriyyatı”, 2018, 362 s.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 25 iyul tarixli 1575 nömrəli Sərəncamı.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı.
4. Методология и методы изучения миграционных процессов : Междисциплинар. учеб. пособ. /Под ред. Ж. Зайончковской, И Молодиковой, В. Мукомеля. - М. : Центр миграционных исследований, 2012.- С.128.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд. - М., 1998. - С. 355
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Miqrasiya>.

Афаг Садыгова

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ МИГРАЦИИ

Резюме

В статье исследуются и анализируются понятие и виды миграции, а также взгляды ряда известных ученых и специалистов в этой области.

В статье также исследуются и анализируются виды международной (межгосударственной) и внутренней (внутренней) миграции, виды организованной и неорганизованной миграции, а также положения, вытекающие из Государственной миграционной программы Азербайджанской Республики, и выдвигается ряд идей.

Afag Sadigova

CONCEPT AND TYPES OF MIGRATION

Summary

The article examines and analyzes the concept and types of migration, as well as the views of a number of well-known scientists and specialists in this field.

The article also examines and analyzes the types of international (interstate) and internal (internal) migration, types of organized and unorganized migration, as well as provisions arising from the State Migration Program of the Republic of Azerbaijan, and puts forward a number of ideas.

TELMAN ŞAHBAZOV

Polkovnik

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının

Fakültə rəisi

shatelman@gmail.com

XÜSUSİ TƏYİNATLI TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ KURSANTLARIN PEŞƏ HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TƏSİRLƏRİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: pedaqoji təsir, kursant, optimallaşdırma, ümumi və xüsusi qabiliyyət, innovasiya, pedaqoji sistem, vəziyyət və şərait, bələdçi, tədqiqatçı.

Ключевые слова: педагогическое воздействие, слушатель, оптимизация, общие и специфические способности, инновация, педагогическая система, ситуация и обстановка, наставник, исследователь.

Keywords: pedagogical impact, cadet, optimization, general and specific abilities, innovation, pedagogical system, conditions and situation, mentor, researcher.

Müasir sosial-iqtisadi şəraitdə Respublikamızda keyfiyyətli zabıt kadr hazırlığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi və formalaşmasının elmi-nəzəri və praktik problemlərinin düzgün həll edilməsi aktualıq kəsb edir. İnsanın fiziki və mənəvi qüvvəsinin tətbiq sahəsi olan peşə, onun xüsusi hazırlıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcrübə vərdislərə yiyələnmiş əmək fəaliyyəti ilə səciyyələnir. Hər hansı bir peşə (ixtisas) müəyyən qabiliyyət tələb edir. Məsələn, yaradıcılıq qabiliyyətinin olması vacibdir. Hərbçi peşəsinə uyğun müvafiq ixtisası öyrənmək və həmin sahədə uğurla çalışmaq üçün kursant şəxsiyyət olaraq qarşıya qoyulan tələbləri dərk etməlidir. Peşə (ixtisas) seçən kursantlardan konkretlik, dəqiqlik, icra intizamı, səliqəlik prinsip kimi reallaşmalıdır. Bu keyfiyyətlər bəzən bir çox sahələrdə böyük əhəmiyyət

kəsb etməsədə, ancaq hərbçi olmaq istəyən şəxslər üçün həyati əhəmiyyətə malikdir.

İstənilən işdə müvəffəqiyyət ümumi və xüsusi qabiliyyətlərin qarşılıqlı sintezi zamanı mümkündür. İlk olaraq insanda qabiliyyətlərin müəyyən rüşeymləri olur. Fizioloji xüsusiyyətlər qabiliyyətin inkişafı üçün ilkin, təbii özü rolunu oynayır. Hər bir hərbçi məşğul olduğu fəaliyyət sahəsinin konkret tələblərindən asılı olaraq, fizioloji xüsusiyyətlər əsasında qabiliyyətini inkişaf etdirə bilər. Müəyyən məqsədyönlü fəaliyyət sahəsində kursantda qabiliyyət özünü göstərir, inkişaf edir və formalaşır. Bunun üçün istək, maraq və zəhmət lazımdır. Müdriklər demişkən, çayın sahilində dayanmaqla üzməyi öyrənmək olmaz. Səriştəli və peşəkar hərbçi olmaq üçün kursant pedaqoji təsir zamanı seçdiyi ixtisası üzrə zəruri bilik və bacarıqları qazanmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Hərbi təhsildə pedaqoji təsirdə gözlənilən müsbət nəticələr iki tərəfin (öyrədən və öyrənən) qabiliyyətlərinin qarşılıqlı olaraq bərabərhuquqlu subyektlərin funksiyalarından asılı olur.

Qabiliyyət dedikdə - şəxsiyyətin müəyyən fəaliyyət sahəsinə daha çox yararlı olduğunu göstərən, müəyyən işi müvəffəqiyyətlə icra etməsi üçün subyektiv şərt olan fərdi psixi xüsusiyyət başa düşülür.

Təcrübə göstərir ki, kursantların peşə hazırlığında pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılması onların malik olduqları qabiliyyətlərdən yüksək səviyyədə faydalanmağa təminat verir.

Pedaqoji təsir - müəllimin öyrənənlərin düşün-

cə, iradə, emosiyalarına təsiri, onlarda tələb olunan keyfiyyətlərin formalaşması və qoyulmuş məqsədlərə müvəffəqiyyətlə çatma bilmək kimi bacarıqların yaranmasını həyata keçirən prosesdir. Pedaqoji prosedə layihələndirilmiş metodun öz məqsədləri üzrə təsnif olunması vacibdir [1. 66]. Bu məqsədli əməliyyatlar yalnız pedaqoji prosedə həllini tapmış olur. Burada hər bir kursantın şəxsi qabiliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji təsirdə qabiliyyət kursantın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri kimi özünü peşə hazırlığı ilə bağlı zəruri bilik və bacarıqların qazanılmasında müəyyən fəaliyyətin icrasında göstərir.

Psixoloqlar hesab edir ki, qabiliyyətlərin inkişafının və formalaşmasının əsasını təşkil edən təbii imkanlar dedikdə, anatomik -fizioloji xüsusiyyətlər və psixoloji xassələr nəzərdə tutulur.

Qabiliyyət-ümumi; xüsusi; nəzəri; təlim; insanlarla birgə fəaliyyət və ünsiyyət qabiliyyətləri kimi ayırd edilir.

Ümumi qabiliyyətlər - bir sıra fəaliyyət sahələrində iştirak edən və hamının görə biləcəyi prosesləri icra etmək bacarığıdır;

Xüsusi qabiliyyət - müəyyən fəaliyyət növlərinin uğurla icra olunması bacarığıdır;

Nəzəri qabiliyyətlərə malik olan adamlarda məntiqi və praktik təfəkkür daha üstün olur;

Təlim qabiliyyətlərinə sahib olanlar pedaqoji fəaliyyətə, yeni ideyaların müvəffəqiyyət qazanmasına nail olurlar;

İnsanlarla birgə fəaliyyət və ünsiyyət qabiliyyətində olmağı bacaranlar, gözəl nitqi ilə başqalardan seçilir.

Müasir şəraitdə kursantların hərbi peşə hazırlığının pedaqoji təsirlərin texnoloji cəhətdən optimallaşdıraraq fəaliyyətlərini şərtləndirən qabiliyyətə görə keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi qarşıya qoyulan mühüm vəzifələrdəndir. Bu məqsədlə hərbi təhsildə kursantların peşə hazırlığında təlim texnologiyalarının səmərəliliyi optimallaşdırılmalıdır. Optimallaşdırılma pedaqoji innovasiyalara əsaslanır.

İnnovasiya (ingiliscə “innovation” - sözündən götürülüb, mənası “yenilik” deməkdir) dedikdə hərbi təhsil prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik başa düşülür. İnnovasiya, yeni

yenilik pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına (in - daxili deməkdir) baş verir.

İnnovasiya keyfiyyətə təkmilləşmiş pedaqoji sistemdə vəhdət halında götürülmüş ideyalar, proseslər, vasitələr və nəticələr olub, pedaqoji sistemin yeniləşməsi üçün çox vacib və aktual bir fəaliyyət olub, səriştəli təhlil, yaradıcı müəllim tələb edir. Qloballaşan dünyada son onillikdə bütün sahələrdə, o cümlədən təhsildə və pedaqoji prosedə çox şey dəyişmişdir. Yeni paradigmlər, konsepsiyalar, innovasiyalar və investisiyalar (sərmayələr), dövlət standartları və alternativ tədris planları, yeni tip məktəblər yaradılmışdır.

Pedaqoji sistemdə baş verən proseslər - şəxsiyyətin (kursantın) tərbiyəsi, təhsili, təlimi və inkişafı ilə bağlı aparılan bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlərlə bağlı təsirlərlə müşayiət olunan bütün əməliyyatların məcmusudur.

Pedaqoji sistem komponentlərin (hissələrin) sabit və möhkəm birliyidir. Əgər bu birlikdə baş verən dəyişikliklər (yeniliklər) müəyyən edilmiş həddi keçərsə, onda sistem dağılmış olur. Əvəzində başqa xassələri olan yeni sistem əmələ gəlməklə, cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində özünəməxsus pedaqoji təfəkkür formalaşır. Yeni pedaqoji təfəkkür kursantın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi sayır [2. 16].

Hər hansı pedaqoji sistemin strukturu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin cəmindən ibarətdir: Öyrənənlər (kursantlar); təlim və tərbiyənin ümumi və xüsusi məqsədləri; təlim və tərbiyənin məzmunu; təlim və tərbiyə prosesi; müəllimlər; texniki təlim vasitələri; təlim və tərbiyə işinin təşkili formaları; təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin idarə olunması; təlim və tərbiyə prosesinin texnologiyası; təlim və tərbiyə prosesinin nəticələri.

Bu sistemin komponentlərindən hər biri ən kiçik elementlərə parçalana bilər. Pedaqoji sistem texnologiyasız ola bilməz. Texnologiya prosesin keyfiyyətinə təminat verir. Keyfiyyət idarəetmədən asılı olub pedaqoji sistemin imkanlarını müəyyən edir. Hərbi təhsildə təlim və tərbiyə prosesinin məhsuldarlığı (keyfiyyəti) həmişə pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Dünya praktikasında pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsinin iki başlıca yolu müəyyən olun-

muşdur: intensiv (fransız sözü “intensif” sözündən götürülmüşdür, mənası “gücləndirmək”, “məhsuldarlığı artırmaq” deməkdir); ekstensiv (latın sözü “extensivus” sözündən götürülmüşdür, mənası “genişləndirmək”, “uzatmaq” deməkdir).

İntensiv yol -pedaqoji sistemin inkişafını daxili ehtiyatlar hesabına həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

Ekstensiv yol - pedaqoji sistemin inkişafı üçün əlavə qüvvələrin (investisiyaların), yeni vəsaitlərin, avadanlıqların, texnologiyaların, kapital qoyuluşlarının və s. cəlb edilməsinə əsaslanır.

Pedaqoji sistemin intensiv və ekstensiv inkişaf yollarını birləşdirmək (innovasiyaları inteqrasiya etmək) həmin sistemin istifadə olunmayan ehtiyatlarının diqqətlə tədqiq olunmasında səriştəlilik tələb edir. Səriştəlilik dedikdə peşə üzrə biliklərə, bacarıq və vərdislərə, öz fəaliyyətinin metodikasına yiyələnməyi nəzərdə tutulur [3. 175].

Innovasiyaların obyektinə aid olan aşağıdakı problemlərin tədqiqi pedaqoji təsir baxımından aktualıq kəsb edir: təlim və tərbiyə fəaliyyətinin motivasiyasını (öyrənməyə, oxumağa olan marağı) necə yüksəltmək; dərstdə öyrənilən materialın həcmi necə artırmaq; təlimin sürətini necə artırmaq; vaxt itkisini necə aradan qaldırmaq və s.

Pedaqoji nəzəriyyənin və onun ardınca məktəbin gedəcəyi yol təlimin, təhsil-tərbiyə prosesinin fundamental əsaslarını müəyyənləşdirməsindən, yeni elmin və təhsil-tərbiyənin praktikasının hansı metodoloji əsas üzərində qurulmasından asılıdır. Pedaqogika elmi nəzəriyyələr sisteminin obyektivlik, məqsədəuyğunluq, sabitlik, ziddiyyətsizlik kimi əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri pedaqoji təsirdə dəyərli nəticələri ilə qiymətləndirilir. Burada pedaqoji sistemin nəzəri və praktik cəhətdən optimallaşdırılmasına daim ehtiyac yaranır.

Optimallaşdırma (optimum - ən yaxşı) mümkün olan variantlardan ən yaxşısını seçib götürmək və düzgün tətbiq etmək prosesidir. Optimallaşdırma mövcud pedaqoji prosesin vəziyyətinə və şəraitinə uyğun aparılmalıdır [4. 115].

Təlim, təhsil, tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması bütünlükdə pedaqoji sistemə aid edilən innovasiyadır. Pedaqoji sistem kimi mürəkkəb, dinamik, çoxplanlı sistemdə təlim, təhsil, tərbiyə prosesinin qurulmasının və təşkilinin, orada məq-

sədlərə nail olmağın çoxsaylı mümkün variantları mövcuddur. Konkret şəraitdə onlardan ancaq biri ən yaxşısını axtarıb tapmaq optimallaşdırmanın başlıca vəzifəsidir.

Bu vəzifə yalnız mümkün variantları müqayisə etmək və alternativləri qiymətləndirmək yolu ilə həll edilir.

Mövzu ilə bağlı optimallaşdırma (kursantların peşə hazırlığında pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılması) pedaqoji sistemin qarşıya qoyulmuş məqsədinə uyğun olmalıdır. Bir şəraitdə əldə edilən optimallıq digər hallar üçün məqbul olmaya bilər. Optimallaşdırma anlayışı bu səbəbdən həmişə konkretidir. Optimallaşdırmanın nəzəri və praktik istiqamətləri ayırd edilməlidir.

Nəzəri olaraq - “optimallaşdırma” anlayışının sinonim variantları hesaba (uçota) alma, müqayisə, tutuşdurma kimi anlaşılır.

Praktik olaraq “optimallaşdırma” pedaqoji sistemin innovasiyası, yenidən təşkili və qurulması, qarşıya qoyulmuş vəzifələri (kursantların peşə hazırlığında pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılması) həll etmək üçün onun ən yaxşı vəziyyətə gətirilməsi kimi başa düşülür.

Optimallaşdırma qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli meyarlarının seçilməsindən başlayır. Optimallaşdırmanın meyarı əlamətdir, göstəricidir. Onun əsasında inkişaf prosesinin mümkün variantları qiymətləndirilir və onlardan ən yaxşısı seçilir. Bu tələb mütləq olaraq tədqiq etdiyimiz problem üçün mümkünsüzdür. Çünki, pedaqogikada o (meyar-əlamət və göstərici), kompleks halda olur. Pedaqoji sistemdə baş verən proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil.

Hərbi pedaqoji proses o zaman optimal hesab olunur ki, əməliyyat zamanı öyrənilən və müəllimlər yüklənmir. Maksimum nəticə əldə olunur. Təcrübə göstərir ki, hər iki tərəfin (öyrədən və öyrənən) həddindən artıq yüklənməsi onların faydalı iş qabiliyyətini azaldır və idrak fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılmasının başlıca meyarı kimi pedaqoji ədəbiyyatda iki göstərici əsas götürülür:

1. Müəyyən şəraitdə kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirdə- təlim, təhsil, tərbiyə və inkişafında

maksimum mümkün olan nəticələr əldə etmək;

2. Eyni kursda oxuyan dinləyicilərin sinif və sifidən xaric fəaliyyətlərinə ayrılan vaxt normalarını gözləmək.

Pedaqoji prosesə sistemli yanaşma optimallaşdırmanın metodoloji əsasını təşkil edir: Bunun üçün o, pedaqoji prosesin bütün komponentlərini, qarşılıqlı əlaqələrin qanunauyğunluqlarını vəhdətdə götürülməklə texnoloji səciyyə daşmalıdır. Pedaqoji texnologiyalar yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi və nəticəsi kimi xidmət göstərir [5.18].

Kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılması prosesi mövcud vəziyyətə və şəraitə uyğunlaşdırmağı nəzərdə tutur. Bununla belə, o, özü yeni şərait yaradır və pedaqoji prosesin ona tabe olmasını tələb edir. Burada heç bir ziddiyyət yoxdur. Belə ki, hər iki (vəziyyət və şərait) proses arasında qarşılıqlı əlaqə vardır.

Hərbi pedaqoji prosesdə kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılması o zaman mümkündür ki, müəllim zəruri bilik və bacarıqlara, müvafiq qanunauyğunluqlara və prinsiplərə, kollektiv, qrup və fərdi fəaliyyətin təşkili texnologiyasına yiyələnmiş olsun. O, pedaqoji prosesdə təlimin, təhsilin, tərbiyənin və inkişafın vəzifələrini düzgün başa düşsün. Müşahidələrdən aydın olur ki, səriştəli və peşəkar müəllim bütövlükdə sistemi və onun hər bir elementini bilməklə optimal variantı seçmiş olur.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, hərbi pedaqoji prosesdə kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirləri optimallaşdırmaq üçün müəllim təfəkkür, qabiliyyət və pedaqoji bacarıqla bağlı aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərə malik olduqda uğurlu nəticələr qazanır: yaradıcı təfəkkür üslubuna; təfəkkür çevikliyinə; təfəkkür konkretliyinə; təfəkkür sistemliliyinə; qərarlar qəbul edən və fəaliyyət göstərən zaman həddi gözləmək qabiliyyətinə; daha tez ünsiyyətə girmək və pedaqoji taktı gözləmək bacarığına.

Kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirlərin texnoloji yanaşmaların optimallaşdırılması müasir tələblərə (müəllim bələdçi, kursant tədqiqatçı) cavab verməlidir.

Müşahidələrdən aydın olur ki, ali hərbi tədris müəssisələrində kursantların (dinləyicilərin) təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə-

ləri ənənəvi texnologiyalara əsaslanır. Pedaqoji prosesdə müəllim fəallıq göstərir, kursant ancaq dinləyir, yaddaşı müxtəlif məlumatlarla yüklənir.

Hərbi pedaqoji prosesdə müasir yanaşmaların tətbiqinin optimallaşdırılması üçün fəal təlim texnologiyalarının tətbiqinə ciddi ehtiyac vardır.

60 kursantın ənənəvi olaraq təlim nəticələri fikrimizi bir daha əsaslandırılmış olur. Burada yuxarı kurslarda oxuyan kursantların təlim prosesində ənənəvi texnologiyaların tətbiqi zamanı 16% yüksək (hadisənin mahiyyətini düzgün şərh edir), 23% orta (hadisənin mahiyyətini qeyri dəqiqliyə yol verməklə şərh edir) və 61% isə aşağı səviyyə (hadisənin mahiyyətini qismən şərh edir) nümayiş etdirmişlər. Alınan nəticələr pedaqoji təsirdə kursantların idrak fəallığının qənaətləndirici olmadığını bildirir.

Kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirdə (təlim, təhsil, tərbiyə və psixoloji inkişaf) sistemli vasitə kimi günün nizam qaydalarından səmərəli istifadə mexanizminin texnoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi mövzu ilə bağlı qarşıya qoyulan məsələlərdəndir. Kursantın peşə hazırlığında və eləcə də hərbiçinin məqsədyönlü fəaliyyətində günün nizam qaydaları pedaqoji təsirdə sanki kompas rolunu oynayır. 24-saat ərzində kursantın günün nizam qaydaları daxilində məruz qaldığı pedaqoji təsirləri şərti olaraq dərsdə və dərsdən kənar vaxtlara uyğun tədqiq etməyi məqsədə uyğun sayırıq. Burada prosesin sistemli olaraq tənzimlənməsində günün nizam qaydalarının imkanlarından faydalanmaq və pedaqoji təsirin komponentləri üzrə tələblərinin integrativliyinin təmin olunması şəraitində texnoloji yanaşmaların optimallaşdırılmasına yönələn reallıqların mümkünlüyü elmi cəhətdən araşdırılmalıdır.

Bu məqsədlə ali hərbi məktəblərdə kursantların peşə hazırlığının formalaşdırılmasında günün nizam qaydalarından səmərəli vasitə kimi istifadənin texnoloji yanaşmalarının optimallaşdırılmasının funksional modelinin layihəsinin hazırlanması; kursantların öyrədilməsinin keyfiyyətinin mərhələli şəkildə diaqnostikasının təkmilləşdirilməsi; öyrədənlər heyətinin kursantlara pedaqoji təsirdə texnoloji yanaşmaların müasir metodla həlli aktualıq kəsb edir.

Hərbi təhsil müəssisələrində tədris edilən ümumi və ixtisas fənləri kursantları peşəyə istiqamət-

ləndirməyə, qazandıqları bilik və bacarıqlarını müvafiq sahə üzrə tətbiq etmək səriştəsi formalaşdırmağa şərait yaradır. Eyni zamanda onlar ixtisas fəaliyyətinə görə yüksək, orta, aşağı və peşəyə istiqamətlənmənin olmaması kimi səviyyələrlə fərqləndirilir [6. 418].

Problemin tədqiqat baxımından metodoloji əsaslarını kursantların pedaqoji təsirdə onların qarşılıqlı əlaqələndirmə, əməkdaşlıq və inkişaf etdirilməsində texnoloji yanaşmaların optimallaşdırılması mərhələlərinin mahiyyətini aşkar etməyə imkan verən dialektik; pedaqoji prosesin qarşılıqlı əlaqələndirilmə və şərtləndirilmə kimi elementlərinin baxılmasını tələb edən məntiqi təkamül; pedaqoji sistemlərin öz-özünə inkişaf etməsi kimi baxılmasına imkan yaradan sinergetik; texnoloji yanaşmaların optimallaşdırılması prosesinə birləşməsinə ehtimal edən aksioloji; pedaqoji prose-

sin sosial mühitlə əlaqəli tədris fenomenlərini nəzərdən keçirən kontekstli bir sıra kompleks yanaşmalar təşkil edir.

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılması aktual olduğundan onun texnoloji əsaslarının öyrənilməsi zəruridir. Pedaqoji təsirlərdə texnologiyaların tətbiqinə önəm veridiyi bir vaxtda bu problemin araşdırılması elmi-nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Problemin elmi yeniliyi: Kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılmasına müasir yanaşmalar ilk dəfə şərh olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Kursantların peşə hazırlığına pedaqoji təsirlərin optimallaşdırılması ilə bağlı vasitələrin müəyyənləşdirilməsində öyrədənlər məqalədən faydalana bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağayev. Ş, Həşimov.E, Talıbov.Ə Hərbi təhsildə müasir pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2017. 160 səh.
2. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004. 432 səh.
3. Abbasov A, Hacıyev A, Məmmədova B, Muradova N, Əmirəliyeva İ. və b. Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2012. 324 səh.
4. Qasımova L., Mahmudova R., Çayıoğlu, Bakı, 2012. 548 səh.
5. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006. 372 səh.
6. Rüstəmov F., Dadaşova. T. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Nurlan, 2007. 568 səh.

Тельман Шахбазов

ОПТИМИЗАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Резюме

В статье исследуются и уточняются факторы способствующие современным технологическим подходам к оптимизации педагогического воздействия на профессиональную подготовку слушателей, реализация конкретности, точности, исполнительской дисциплины, а также аккуратности как основные принципы слушателей избравших военную профессию (специальность). оптимизация педагогических воздействий, извлечение выгоды на высоком уровне у учащихся имеющих у них способностей; процесс создания навыков, таких как способность влияния на сознание, волю, эмоции и формирование требуемых качеств для успешного достижения поставленных целей как два основных способа совершенствования педагогической системы; важные задачи в теории и практике оптимизации.

Telman Shahbazov**OPTIMIZATION OF PEDAGOGICAL EFFECTS IN VOCATIONAL TRAINING
OF STUDENTS IN SPECIAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS****Summary**

The article explores and refines the factors contributing to modern technological approaches to optimizing the pedagogical impact on the professional training of cadets, the implementation of concreteness, accuracy, performing discipline, and accuracy as the basic principles of cadets who have chosen a military profession (specialty), optimization of pedagogical influences, high-level benefits for students in their existing abilities; the process of creating skills, such as the ability to influence consciousness, will, emotions and the formation of the required qualities for the successful achievement of goals as two main ways to improve the pedagogical system; important tasks in the theory and practice of optimization.

AYTƏKİN İBRAHİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti, “Konstitusiyə hüququ”

kafedrasının dosenti,

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

aytakin_ibrahimli@mail.ru

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ; TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İNFORMASIYA ANLAYIŞI

Açar sözlər: informasiya, informasiya təhlükəsizliyi anlayışı, informasiya təhlüksizliyinin əsas prinsipləri, informasiya təhlükəsizliyi və innovasiya

Ключевые слова: информация, концепция информационной безопасности, основные принципы информационной безопасности, информационная безопасность и инновации.

Keywords: information, concept of information security, basic principles of information security, information security and innovation

K eçmişdən bu günədək mübahisə edilən informasiyanın anlayışı çətindir, bundan başqa nəyin informasiya olduğu nəyin informasiya olaraq qəbul edilə bilməyəcəyi, inam və reallıq münasibətləri də hələ mübahisəlidir.

İnformasiya anlayışı, gizlilik bütünlük və əlçatanlıq prinsiplərinə əsaslanır. İnformasiyadan istifadə dərəcəsinə görə bu prinsiplər də öz aralarında fərqli əhəmiyyət dərəcələrinə bölünürlər. Çox əhəmiyyətli milli araşdırmaların aparıldığı bir təşkilatda öncelik gizlilik prinsipinə verilmişdir. Orada yaranan informasiyada əlçatanlıq və informasiyanın bütünlüyü daha az əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Media sahəsində öncelik isə əlçatanlıqdadır. İnternet üzərindən yayın edən bir qurum üçün öncelik informasiyanın qarşı tərəfə davamlı və ən sürətli şəkildə çatdırılmasıdır. Bəzən kiçik bir alt yazı digərlərindən fərqlənməyi bacara bilir. Verilən informasiyada gizlilik axtarılmaz, bütünlük gözlənilmədən qarşı tərəfə ötürülə bilər. Bir məhkəmə prosesində

hakim üçün öncelik bütünlük prinsipidir. Bəzən bu proses illərlə davam edir. Bəzi məsələlər ifadələr alınarkən gizliliyini itirə bilər. Məqsəd doğru məlumatlara əsaslanaraq həyati qərarlar vermək olduqda əldə ediləcək informasiyaları daha da əhəmiyyətli hala gətirir. İnformasiya fərqli mühitdə işlənərək baza formalaşıdır. Əvvəllər ancaq danışaraq fərqlər arasında yaranan informasiya, yazının kəşfi ilə daha təsirli bir şəkildə əks olunmağa başladı. Arxiv anlayışı da bu formada tarixdə bir yer tutdu. Bu gün informasiyanı kağız üzərində yazılı olaraq, danışaraq, elektron informasiya yığım cihazlarında (cd/dvd, usb və b.) internet üzərində virtual mühitdə və internet şəbəkəsi mühitində saxlaya bilərik. İnformasiya əldə etməkdə isə ilk növbədə mobil cihazlar, mətbuat, mesajlardan istifadə edilməkdədir. Fərqli mühitdə saxlanılan informasiyaları qorumaq üçün fərqli mütəxəssislər tələb olunursa, hamısı üçün ortaq informasiya təhlükəsizliyi standartlarını müəyyənləşdirmək isə yetərli olacaqdır. Bu informasiyanı saxlamaq qədər, səlahiyyətli olana, şəxslərin xidmətinə təqdim edə bilmək də olduqca əhəmiyyətlidir.

Müasir dövrümüzdə dövlət və qeyri/dövlət orqanları öz işlərini həyat keçirə bilmək üçün ciddi bir şəkildə informasiyadan istifadə edirlər. Zaman keçdikcə informasiyanın əhəmiyyəti artmış, sadəcə etibarlı bir şəkildə saxlanması və əldə olunması ilə deyil, eyni zamanda bir yerdən başqa bir yerə ötürülməsi də qaçınılmaz bir ehtiyac halına gəlmişdir. İnformasiyaya olan bu bağlılıq informasiyanın mühafizəsi ehtiyacını da gündəmə gətirmişdir. Bu mə-

nada informasiya hər hansı bir orqanın sahib olduqları arasında çox əhəmiyyətli bir yerə sahibdir.

İnformasiya, təşkilatdakı digər varlıqlar kimi təşkilat üçün əhəmiyyət daşıyan və bu səbəblə də ən yaxşı bir şəkildə mühafizəyə ehtiyac duyan bir varlıqdır. İnformasiyaya yönələn hücumlar (təxribat edilməsi, silinməsi, bütünlüyünün və ya gizliliyinin zərər görməsi), informasiya infrastrukturunun pozulmasına və bu da özü ilə birlikdə işlərin axşammasına səbəb olmaqdadır. Bu baxımdan ilk növbədə əsas olaraq informasiya təhlükəsizliyi anlayışı və informasiya təhlükəsizliyi idarəetmə sistemləri üzərində dayanmaqla informasiya təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin tarixçəsi, yaranma müddəti və əsas komponentləri izah edilməlidir.

İnformasiya təhlükəsizliyi- dövlət və qeyri dövlət sektorunda işlərin davamlılığının təmin olunması, iş vaxtı yarana biləcək çatışmazlıqların aradan qaldırılması və gələcəkdə investisiyalardan faydanın artırılması üçün informasiyanın daha çox təhlükələrdən müdafiəsini təmin edir.

İnformasiya bir çox formada əldə oluna bilər. İnformasiya kağız sənədlər üzərində yazılı ola bilər, elektron formada saxlanıla bilər, poçt və ya elektron poçt formasında bir yerdən başqa bir yerə göndərilə bilər, ya da şəxslər arasında adi sözlərlə ifadə edilə bilər. İnformasiya hansı formada olursa olsun mütləq uyğun bir şəkildə müdafiə olunmalıdır. Bu səbəblə İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemi tətbiq olunmalıdır.

Hər bir dövlət və qeyri dövlət orqanları öz funksiyalarına uyğun fəaliyyətlə məşğul olmalıdır, amma bu fəaliyyət zamanı da bir-birlərindən təcrid olunmadan birgə informasiya mübadiləsi çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidirlər ki, daha effektiv nəticə əldə edə bilsinlər. Unutmamaq lazımdır ki, hər biri bir-birinin informasiyasına bağlıdırlar. Təşkilat daxilində hər kəs bir müştəri, bir idarəedici və bir tədarükçü yəni 3 fərqli rola malikdir.

İnformasiya təhlükəsizliyindən danışmaq üçün ilk növbədə informasiyanın nə olduğunu, əhəmiyyətini və hansı səbəblə görə təhlükəsizliyin təmin olunmasının vacibliyi məsələsi kimi əsas anlayışları izah etmək lazımdır.

İnformasiya sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindəki mənası belədir: müəyyən sahəyə dair məlumatlar, hər hansı xüsusi biliklər. İnformasiya,

ya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində isə informasiyaya belə bir anlayış verilmişdir: informasiya-yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlar başa düşülür. [15] Türk dil təşkilatı informasiyaya belə bir anlayış vermişdir ki, informasiya insan zəkasının fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn fikir məhsulu, məlumatdır. Buna görə də informasiyaya bir məhsul olaraq baxıldıqda, həm insan, həm dövlət, həm də qeyri-dövlət qurumları üçün necə bir əhəmiyyətə sahib olduğu ehtimal edilə bilər.

İnformasiyaya eyni zamanda bəlli bir məqsəd daxilində təşkilatı, əsaslı bir məzmunu malik olan məlumatlar kimi də anlayış vermək olar.

İnformasiyanın olduğu mühit müxtəlifdir. Dövlət və qeyri-dövlət orqanlarında, təşkilatlarda bu məlumatlar daha çox kompyuterin yaddaşında olur. Ancaq bununla yanaşı informasiya insan yaddaşında, sosial mühitdə, yazılı kağız üzərində də mövcuddur. Bu səbəblə də bu cür mühitdə informasiyanın müdafiə olunması, onun təhlükəsizliyi məsələsi çox böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. [16]

İnformasiyanı mühafizə edən bir qurum, informasiyanın mövcud olduğu yerləri təsnifləndirməli və necə bir müdafiə vasitəsindən istifadə edəcəyinə dair özündə plan hazırlamalıdır. Hansı cəbhədən baxılırsa baxılsın informasiya hər bir orqanın, təşkilatın əsas sərmayələrindən biridir. Fərdlər nöqtəyi nəzərindən yanaşsaq isə informasiya, əsasən gizli qalması vacib olan və ya əlçatan olması hədəflənən və bir bütün daxilində istifadəliliyi vacib olan bir vasitədir. [5, s.7]

İnformasiya təhlükəsizliyinin əsas prinsipləri:

İnformasiya təhlükəsizliyində tətbiq olunan əsas nəzarət (prinsiplər), bir çox riskə qarşı tətbiq olunan nəzarətlərdən belə əvvəl qoruya bilmə qabiliyyətinə malikdir. Hər fəaliyyətə yanaşmada açar rolunu oynayan bu prinsiplərdən ən çox istifadə olunanı bunlardır: ən az səlahiyyətli, icazə verilmədikcə hər şey qadağa olunan, vəzifələrin fərqləndiyi, istifadə olunmayan elementlərin kənardan tutulması və istifadə oluna bilən təhlükəsizliyin tarazlığı prinsipləridir. [9,s.173]

1. Ən az səlahiyyət

Bir şəxsə, bir sistemə, bir təşkilata səlahiyyət verilməyə o səlahiyyətin reallaşdırılması planlanan işi görmək üçün ən az əhatəyə sahib olduğundan əmin olunmalıdır. Misal üçün bir sistem daxilində sadəcə bir sənədi oxumaq üçün səlahiyyətə ehtiyacı olan bir şəxsə eyni zamanda o sənədi hazırlamaq haqqı da verilmədir. Oxşar formada şəxsin bütün sistemdə idarəedici hüququna sahib olmaması olduqca vacibdir.[8, s.257]

2. İcazə verilməyən hər şey qadağandır

Bir sistemin səlahiyyətləri müəyyənləşdirilərkən “hər şey qadağandır” yanaşması ilə əhatəli olması vacibdir. Bunun sayəsində nəzərdən qaçan səlahiyyətlərin önünə keçilərkən sadəcə ehtiyac duyulan səlahiyyətlər verilmiş olar. Buna ən bariz nümunə Firewall (“təhlükəsizlik divarı”) üzərində edilən Port filtirləmə və IP filtirləmə vasitələri göstərilə bilər. Bir çox təhlükəsizlik divarı bu prinsipə bağlı olaraq fəaliyyət göstərməkdədir. Beləcə də nəzərdən qaçabiləcək Port protokol və IP adresləri daha əvvəldən qadağan olunur.

3. Vəzifələrin fərdiliyi

Bir işi həyata keçirərkən işi görən və bu işin görülməsinə icazə verən mexanizm ayrı olmalıdır. İş görən eyni zamanda edəcəyi iş üçün bir icazə gözləmirsə, ya da bir başqa deyimlə icazəni özü verir, bu vəziyyət səhvin yaranmasına və ya işdə sui istifadə hallarına səbəb olacaqdır.

4. İstifadə olunmayan elementlərin kənarında tutulması

İcazə verilməyən hər şey qadağandır prinsipinin bir hissəsi sayıla biləcək bu prinsip “İstifadə olunmayan elementlərin kənarında tutulması” prinsipidir. Bu prinsipin məqsədi hücumu açıq olan sahələrin sayının azaldılmasıdır. İstifadə olunmayan bir sistem və ya bir məlumat, içində mövcud olan zəiflik səbəbilə istifadə olunan və əhəmiyyətə sahib olan başqa bir sistem və ya məlumata təsir edəcəkdir. Bu prinsipə verilə biləcək ən geniş yayılmış nümunələrin başında istifadə olunmayan vasitələrin aradan qaldırılması və Portların ötürülməsi gəlməkdədir. [9, s.227]

5. İstifadəlilik və təhlükəsizlik tarazlığı

İnformasiya təhlükəsizliyinin əsas anlayışları arasında yer tutan mövzulardan biri də istifadəlilik-təhlükəsizlik tarazlığıdır. Bu tarazlıq tərəzinin

iki tərəfinə qoyulmuş ağırlıqlara və ya riyaziyyatdakı tərs mütənəsibliyə bənzədilir. İstifadəliliyin artdığı hər ssenaridə təhlükəsizliyin bir təhlükə altında olması vəziyyəti ortaya çıxara bilər. İstifadəlilik və təhlükəsizlik tarazlığının anlaşılması üçün bir nümunə göstərsək daha yaxşı olardı:

Müasir dövrimizdə internet bankçılıq üçün bir çox mərhələlərdən keçilməli olan formalar doldurulmalıdır. Bu təsdiqedic addımlardan bir də çoxmərhələli təsdiqləmə (Multi Factor Authentication) ilə reallaşmaqdadır. Bu təsdiq istifadəçinin bildiyi bir şeyə, özünə və ya sahib olduğu bir fakta əsaslanmaqdadır. Bir sıra digər təsdiqlər isə sadəcə istifadəçinin bildiyi faktlara əsaslanmaqdadır. (PİN, parol, gizli suala cavab və s.) Sadəcə bir istifadəçi adı və paroldan istifadə edərək giriş edilən İnternet Bank xidməti günümüzdə demək olar ki, yoxdur. Ən azı 2 parol və ya əl telefonuna gələn bir PİN (Personal Identification Number) kodunun soruşulduğu suallardan ibarətdir. Bu vəziyyət İnternet Banka giriş edə bilmək üçün sərf edilən səyi artırmaqla, bu xidməti açmaq üçün vacib olan tələblərdəndir. . [10, s.189]

İnformasiya təhlükəsizliyinin innovasiya ilə əlaqəsi.

İnformasiya, günümüzdəki təşkilat sərmayələrindən birini yaratmaqdadır. İnnovasiya isə təşkilatın sahib olduğu sərmayənin və mənfəətin artırılması və beləcə də rəqabətdə bir addım önə çıxılması nəticələrini hədəfləməkdədir. İnnovasiya təhlükəsizliyi informasiyanın müdafiəsini hədəfləməkdədir, dolayısı ilə informasiya təhlükəsizliyi hər hansı bir müəssisəyə aid bir sərmayənin müdafiəsini qarşısına məqsəd qoymaqdadır. İnnovasiyanın məqsədi sərmayənin müdafiəsi və artırılması ilə mənfəətin müdafiəsi və artırılmasıdır, informasiya təhlükəsizliyi də əslində bu məqsədlərə xidmət etməkdədir. [6, s.11]

İnformasiya təhlükəsizliyi müəssisənin bir sərmayəsi olan informasiyanın gizliliyinin, əlçatanlığının və bütünlüyünün müdafiəsi məqsədini hədəfləməkdədir. İnnovasiyanın bir sərmayə olması səbəbilə müdafiə altına alınmış olması, müəssisələr üçün əldə ediləcək maddi gəlirlərdən biridir. İnnovasiya mövcud quruluşun davam etdirilməsi və ya daha da yaxşıya çatdırılması məqsədini da

şılır. Bir təşkilatda informasiya təhlükəsizliyinə aid bir idarəetmə sisteminin həyata keçirilməsi elə öz-özlüyündə innovasiyadır. Bu nümunədə innovasiya informasiya təhlükəsizliyini yaradır. İnformasiya təhlükəsizliyi isə sərmayenin qorunmasını və karlılığının artırılmasına yardım etməyi hədəfləyir. İnnovasiyanın təsirlərinin ən rahat görülə bilən sektorlarının başında texnologiya sektoru gəlməkdədir. Texnologiya sektoru digər sektorlarla müqayisə edildikdə dəyişikliyə, innovasiyaya daha açıq olan sektordur. Hər yeniliyin bir dəyişiklik gətirməsi vəziyyəti hər dəyişikliyin də yeniliyə açıq olması vəziyyətini özü ilə birlikdə gətirməkdədir. Bu səbəbdən texnologiya sektorları üçün innovasiya bir vasitədən çox bir məqsəd halına gəlmişdir. İnnovasiya məsələsində geridə qalan təşkilat, bazarda yerini çox sürətlə itirmək təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalır. Onu da qeyd edək ki, texnologiya sektorunda bu itkilər saniyələr içərisində olur. Sürətin və yeniliyin daha çox olduğu sektorda innovasiya ən vacib faktorlardan biri olaraq rol oynamaqdadır. Bunun bir nümunəsi Sony firması üçün göstərilə bilər.

Sony şirkəti istehsal etdiyi Playstation adlı oyunların pirat olaraq istifadəsinin qarşısını almaq üçün təhlükəsizlik tədbirlərini təkmilləşdirmişdir. Bu təhlükəsizlik tədbirləri sayəsində sadəcə orijinal olaraq satın alınmış oyunlar Playstationla oynanıla bilər və bu oyunların kopyaları edilməməkdədir. İnformasiya təhlükəsizliyinin texniki olaraq reallaşdığı bu vəziyyətdə Sony birgə çalışdığı oyun firmalarının kar əldə etməsi ilə bərabər ticari qazanc əldə etməkdədir. Bu günədək Sony istehsal etdiyi Playstation oyunlarının hər birində kopyalamaya qarşı təhlükəsizlik tədbirləri yer almışdır. Ancaq Playstation 1 və Playstation 2 adlı məhsullarda bu kopyalama müdafiəsi sürətli bir şəkildə piratçılar tərəfindən oğurlanmış və kopya oyunlar bazara piratçılar tərəfindən təqdim olunmuşdur. Sony bu vəziyyətdə həll yolu olaraq texniki təhlükəsizlik üzərində işləyərək bazara təqdim etdiyi Playstation 3 oyununda bu yenilikləri tətbiq etmişdir. [17]

Tətbiq etdiyi yeniliklərə görə rəqiblərinin əksinə Sony öz məhsulunu 4 il boyunca piratların hücumundan qoruya bilmişdir. Lakin 4 ilin sonunda digər məhsulları kimi yeni oyun da pirat hücumu-

na məruz qalmışdır. Bu müddət Sony-nin rəqiblərinə nisbətən informasiya təhlükəsizliyi təmin edən bir şirkət kimi uğur əldə etməsi idi. İnformasiya təhlükəsizliyində zaman ən vacib meyardır. Belə ki, informasiya təhlükəsizliyi zamanın tələblərinə və dəyişən şərtlərə cavab verməyi hər zaman hədəfləyir. Günümüzdə informasiya təhlükəsizliyinə əhəmiyyət verən dövlətlər informasiya təhlükəsizliyinin istifadə sahələrində innovasiyaya gedərək ölkələrinin milli maraqlarını qorumağı hədəfləməkdədir. 27 may 2011-ci ildə Türkiyənin Sabah qəzeti belə bir məqalə yayımladı: Çin dövləti tarixi bir çıxışla ilk dəfə “super elit kiber hücumçu birliyinə” sahib olduğunu bildirdi. Kiber hücumçulardan olan heyətin Çin Xalq Qurtuluş Ordusunun (PLA) internet brauzerlərini xarici hücumlardan qorumaq məqsədini daşdığını ifadə etdi. Çin 30 nəfərdən ibarət olan birliyin adını “Mavi Ordu” olduğunu bildirdi. İngiltərənin Times qəzetinə müsahibə verən sabiq bir Çin Xalq Qurtuluş Ordusunun generalı “Mavi Ordu”nu təşkil edən şəxslərin xüsusi olaraq seçildiyini və “xüsusi bir bacarığa” malik olduğunu dedilər. Dövlət tərəfindən dəstəklənən Çin Silah Nəzarəti və Silahsızlanma Dərnəyinin yuxarı səviyyədə tədqiqatçılarından olan Xu Guangyu, “İnternet sərhəd tanımır. Bu səbəbdən hansı qruplaşmanın və ya ölkənin düşmənimiz olacağını və bizə hücum edə biləcəyini bilmirik. Mavi Ordunun əsil hədəfi özünü müdafiə xarakteri daşıyır. Heç bir dövlətə hücum etmək niyyətində deyilik.”

İnformasiya təhlükəsizliyi təşkilatlar üçün bir kapital olan informasiyanı hədəfləməkdədir. İnnovasiya idarəetməsi isə təşkilatın maraqlarını qorumaq və artırmaq məqsədilə ediləcək yenilikləri əhatə edir. Əgər informasiyanın qorunması üçün idarəetmə həyata keçirilirsə bu innovasiyadır. Eyni şəkildə innovasiya informasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin özlərinə tətbiq oluna biləcək yeniliklərdən də formalaşa bilər. Bu vəziyyət onu göstərir ki, innovasiya etmək istəyən bir təşkilat bunu özündə informasiya təhlükəsizliyini həyata keçirərək edə bilər. Eyni şəkildə informasiya təhlükəsizliyi məsələsində ediləcək yeniliklər də həm təşkilatlara, həm də dövlətlərə yeni qapılar açmaqda fürsət verə bilər.

İnformasiya hər bir qurum üçün əhəmiyyət da-

şıyan və bu səbəblə də ən yaxşı şəkildə qorunması gərəkən bir varlıqdır. İnformasiya təhlükəsizliyi qurumdakı işlərin davamlılığının təmin olunması, işlərdə meydana gələn biləcək çatışmazlıqların azaldılması və kapitallardan gələcək üçün faydanın artırılması üçün informasiyanın geniş əhatəli təhdidlərdən müdafiəsini təmin edər. İnformasiya anlayışını izah etmədən əvvəl aşağıdakı anlayış və informasiya anlayışlarını izah edək:

Verilənlər mənası olan və yazılan reallıqlar. (bir şəxsin adı, adresi, telefon nömrəsi və s.) Verilənlər faktların, anlayışların və ya təlimatların insan tərəfindən və ya avtomatik yolla, əlaqə yaratma, şərh etmə və fəaliyyət məqsədinə uyğun bir şəkildə ifadəsidir. Verilənlər həm işlənmiş, tənzimlənmiş, əlaqələndirilməmiş tez mənə verilməyən simvol, hərf, rəqəm, işarə və təəssüratlardır. Verilənlər informasiyanın əsas xam maddəsidir. [7, s.123]

İnformasiya bir bildirişdir, əsasən sənəd şəklində ya da şəkil və vizual münasibətdir. Hər bir bildirişdə olduğu kimi informasiyada da bir göndərən və bir də bildirişi alan tərəf mövcuddur. İnformasiyanın məqsədi, bildirişi alanın informasiyanı əldə etmə şəklini dəyişdirmək, qərar ya da davranışı üzərində bir təsir yaratmaqdır. İnformasiya alıcısını formalaşdırmaq məcburiyyətindədir və onun baxışında ya da anlayışında bir fərq yaratmaqdadır. Bu mənada informasiya fərq yaradan veriləndir. Verilənlər müxtəlif yollarla (bağlama yerləşdirmək (məqsədə yönəltmək) təsnifləndirmək, hesablamaq, düzəltmək, yekunlaşmaq) anlamaq və dəyərlər əlavə olunub əlaqələndirməklə informasiyaya çevrilir. [12, s.175]

İnformasiya təşkil edilmiş, tənzimlənmiş veriləndir.

Məlumat: İnformasiya verilənlərdən yarandığı kimi məlumat da informasiyadan yararır. Bu 4 C hərfi (comparison, consequences, connection, conversation) ilə başlayan sözlərin vasitəsilə meydana gəlir. İnformasiya təcrübə, dəyərlər, yeni təcrübə və informasiyanı dəyərləndirmək və birləşdirmək üçün bir sklet formalaşdırıcı anlayışdır. Məlumat şərh olunaraq işlək vəziyyətə gətirilmiş və mənə kəsb edilən informasiyadır.

İnformasiya təhlükəsizliyi anlayışı işçilər arasında fəaliyyət göstərən bir sistemi yavaşlatma ki-

mi başa düşülə bilər. Ona görə də İnformasiya təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemi yaradılarkən işçilərə bunun mahiyyəti izah edilməli onlar məarifləndirilməlidirlər ki, daim dinamik qala bilsinlər. Görülən bütün işlərin mərkəzində insan dayandığını hər zaman diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, bilmədən edilən bir xətanın nəinki hər hansısa bir quruma zərər verməyəcəyi, eyni zamanda insana zərər vuracağı daim xatırlansın. Bir idarəetmə sistemi yaxşı təşkil olunarsa getdikcə işçilərdə qaydalar davranışa dönüşməyə başlayacaqdır.

İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemi risk əsaslı bir idarəetmə sistemidir. Sistemin əsasında subyektlərin təsbit olunması, subyektlərə yönələn təhlükələrin və risklərin müəyyən olunması, müəyyən edilən bu risk və təhlükələrin aradan qaldırılmasına yönələn nəzarətin təyin edilməsi və nəhayət bu nəzarətlərin dövlət tərəfindən təsbit edilmiş siyasətlə dəstəklənməsinə əsaslanmaqdadır. Qeyd edilən bu addımlar daim nəzarətdə saxlanılmalıdır.

İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemində informasiya təhlükəsizliyinin yaradılması, tətbiqi, izlənməsi, davam etdirilməsi, yaxşılaşdırılması və eyni zamanda iş risklərinin həll olunması üçün bəzi standartlar müəyyən olunur. İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sisteminin faydalı ola bilməsi üçün təsirli bir şəkildə tətbiq olunması vacibdir. İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemi bir dəfədə tamamlanacaq bir tətbiq deyildir. Davamlı yaxşılaşdırma üçün davam edəcək bir fəaliyyət görülməlidir. Bunun üçün də istənilən fəaliyyət istiqamətində informasiya mədəniyyəti olmalıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi üçün nəzarəti yaxşı seçilmiş, uyğun olaraq tətbiq olunmuş və istifadə olunmuş bir idarəetmə sistemi, günün sonunda bir itirilmiş xərc deyil, əksinə idarəetmənin daha yaxşı işləməsi üçün töhvə olacaqdır. [11, s.2091]

İnformasiya təhlükəsizliyi anlayışı olduqca dinamikdir. Bu gün bizim üçün normal qəbul edilən bir davranış sabah çalışdığımız bir qurum üçün təhlükə ola bilər. İnkişaf edən texnologiya özü ilə birlikdə davamlı yenilik də gətirir. Hər bir şəxs texnologiyanın inkişafından istifadə edərkən və ya xidmət təqdim edərkən şəxsi informasiyalardan istifadə edir. Bura fəaliyyət göstərdiyi qu-

rumlarla yanaşı, bank fəaliyyəti və sairə kimi fəaliyyətlər də daxildir. Belə olduqda unutmamalıyıq ki, hər bir təşkilatın daxilində təhlükəsizlik təmin olunmazsa şəxsi təhlükəsizlik də təmin oluna bilməz. Təşkilatın informasiya təhlükəsizliyi dedikdə, informasiyalı şəxslərin təsbit edilməsi, zəif nöqtələrin müəyyənlişməsi, istənilməyən hədə-qorxulardan təhlükələrin müdafiəsi məqsədi ilə lazımı təhlükəsizlik analizlərinin aparılaraq qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsidir.[1, 233]

İnformasiya təhlükəsizliyi ən əsas mənada informasiyanın müdafiə olunduğu informasiya sistemlərinin və sistemin əhatə etdiyi informasiyanın icazəsiz əldə edilməsinə, istifadə edilməsinə, ifşa edilməsinə, dəyişdirilməsinə, tətbiq edilməsinə, zərər verilməsinə qarşı müdafiəsi və buna bağlı tədbirlərin cəmidir. Burada diqqət edilməli məqam informasiya təhlükəsizliyi anlayışının əsasında istifadə edilən texnologiyadan asılı olmayan şəkildə nəzərdən keçirilməsidir. İstər kağız üzərində olsun, istərsə də elektron formada olsun informasiya özünə yönələn təhlükələrə qarşı bu informasiyaları daşıyanlar və istifadə edənlər tərəfindən hər zaman müdafiəyə möhtacdır. Onsuz da informasiya təhlükəsizliyinin ilk istifadə sahəsi gizlilik və sirr anlayışının olduqca əhəmiyyətli olduğu diplomatik və hərbi mövzulardır. İlk vaxtlar informasiya təhlükəsizliyi sadəcə milli təhlükəsizliyin qorunmasına xidmət edən tədbirlər bütünü olaraq nəzərdən keçirilirdi. Ancaq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə informasiyanın rəqəmsallaşaraq sistemdə yerləşdirilməsi və saxlanması nəticəsində informasiyanın təhlükəsiz bir formada saxlanması, müdafiəsi və lazım olduqda istifadə edilməsi problemi artıq informasiya sistemlərinə sahib hər kəsin ortaq məsələsi halına gəlmişdir. İnformasiya cəmiyyətinə keçid dövrü ilə bərabər şəxsi kompyuterdən ən qarışıq informasiya texnologiyalarından bütünlü informasiya sistemləri informasiyanı özündə saxlamış və bu səbəblə də informasiya təhlükəsizliyi anlayışı rəqəmsallaşma ilə birlikdə əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır.

Tarixi inkişafından da göründüyü kimi informasiya təhlükəsizliyi yeni anlayış deyildir. İnformasiyanın yazılı bir formada saxlanılmağa başladığı ilk vaxtlardan etibarən informasiya müdafiə

oluna bilən və oğurlana bilən, yox edilə bilinən bir məlumatdır. Tarix boyunca insanlar özləri belə dərk etmədən saxladıkları əhəmiyyətli informasiyaların təhlükəsizliyini təmin edə bilmək üçün tədbirlər görmək məcburiyyətində qalmışlar.

İnformasiya anlayışı.

İnformasiya təhlükəsizliyi anlayışını daha yaxşı başa düşmək üçün ilk öncə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının əsas təməli olan informasiyaya anlayış verilməlidir. İngiliscə informasiyaya aid istifadə edilən (data, information, knowledge) anlayışların azərbaycanca qarşılığı olaraq informasiya anlayışından istifadə edilir. Ancaq bu terminlərin dilimizdə qarşılığı olaraq verilənlər, informasiya, məlumat anlayışlarının istifadəsi daha uyğun olacaqdır. Bu terminlərin aşağıdakı anlayışları, aralarındakı fərqi ortaya çıxarmaqdadır.

Verilənlər (data): Verilənlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan rəqəmsal şəbəkələrə verilən addır. Bu informasiya sistemində mövcud olan verilənlər rəqəmlərdən təşkil olunur və təkbaşına hər hansı bir mənə daşımır. (misal üçün: 1.400; 6.3 və ya 29000 AZN) Digər bir tərəfdən informasiya texnologiyası baxımından verilən, bir məsələ haqqında bir-biri ilə əlaqəsi hələ yaranmamış informasiyalar və ya qısaca desək rəqəmsal mühitdə mövcud olan və daşıyan siqnallar olaraq izah edilə bilər.

İnformasiya (information): verilənlərin quruluşca tənzimlənmiş və ya mənalı bir formaya salınmış şəklində deyilir. Bir verilənin istifadə edilə bilməsi üçün informasiya formasına çevrilmiş olması lazımdır. İnformasiya sistemində mövcud olan verilənlər mesaj xüsusiyyəti daşıyan halda mənalı bir formaya gətirilərək istifadə edənə təqdim edilir.

Məlumat: Məlumat (knowledge) təcrübə qazanmaq, öyrənmək və ya daxili müşahidə qaydasında əldə edilən reallıqların, həqiqətlərin, ya da informasiyaların əldə edilməsi və ya anlaşılması olaraq izah edilməlidir. Məlumat bir şeyin nə olduğunu, nə üçün olduğunu, necə olduğunu və kim olduğunu bilmək şəklində dörd sinifdən ibarətdir. Bu dörd ana sualın cavabı ümumilikdə məlumatın əhatəsini formalaşdırmaqdadır.

Yuxarıda qeyd edilən verilənlər, informasiya, məlumat kimi anlayışlar nəzəri anlayışlar olmaq-

dan əlavə praktik bir sıra nəticələrə də səbəb olmaqdadır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin əhatə dairəsi

İnformasiya təhlükəsizliyi, şəxsi kompyuterlərdən korporativ və milli səviyyədəki bütün informasiya sistemlərinə əsaslanan geniş bir çərçivədə informasiya sistemlərini əhatə edən bir təhlükəsizlik idarəetmə anlayışdır.[18] Korporativ səviyyədə informasiya sistemi, üçüncü tərəf olaraq informasiya sistemlərindən istifadə edən istifadəçiləri və informasiya sistemlərinə texniki dəstək verməkdə olan xidmət, proqram təminatını əhatə etməkdədir. İnformasiya təhlükəsizliyi rəqəmsal mühitdəki informasiyanın saxlanması və daşınması əsasında informasiyanın bütünlüyü pozulmadan, icazəsiz əldə etməkdən çəkinməsi, təhlükəsiz bir informasiya saxlama və emalından ibarət bütündür. Bunun təmin olunması üçün uyğun təhlükəsizlik siyasətləri müəyyən olunmalı və tətbiq olunmalıdır. Bu siyasətlər, fəaliyyətlərin müzakirə olunması, əldə etmənin izlənilməsi, dəyişikliklərin qeydiyyatının qiymətləndirilməsi, verilənlərin silinməsi qaydasında məhdudiyətlər kimi bəzi istifadə qaydalarına toxunmaqdadır. İnformasiya təhlükəsizliyi daha ümumi mənada təhlükəsizlik mövzularını ətraflı olaraq nəzərdən keçirən “təhlükəsizlik mühəndisliyi”nin bir sahəsi olaraq görülməkdədir.[2, s.171] Digər bir tərəfdən informasiya təhlükəsizliyi geniş mənada kriptoloji, risk idarəetməsi, təhlükəsizlik mədəniyyəti kimi intizam ilə əlaqədar olub informasiya təhlükəsizliyinin anlayışında təbii olaraq əhatə olunan sahələr olaraq sayılmaqdadır. İngiliscə “Information security” anlayışı informasiya təhlükəsizliyi

olaraq dilimizə çevrilməkdədir. “Information assurance” anlayışının azərbaycanca qarşılığı olaraq informasiya təminatı anlayışının istifadəsi daha uyğun olacaqdır. İnformasiya təminatında informasiya sistemində informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vacib olan texniki və müddətli ehtiyaclar daha strateji səviyyədə nəzərdən keçirilərək informasiya təhlükəsizliyi anlayışı isə daha taktiki səviyyədə bir məna daşımaqdadır.

Bundan başqa informasiya təhlükəsizliyinin əsas anlayışları çərçivəsində tez-tez sözü keçən informasiya sistemləri kimi anlayışlara da toxunmaq lazımdır.

İnformasiya sistemləri: informasiya texnologiyaları və istifadəçinin qarşılıqlı təsiri daxilində olduqları və taktiki, idarəedici və dəstək sistemi olaraq istifadə edilən sistemlərdir. [14] Bu mənada informasiya sistemi, sadəcə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının problemlərini deyil, eyni zamanda insanların iş müddətlərini dəstəkləyən bu texnologiyalar ilə qarşılıqlı təsir məqsədilə istifadə etdikləri yolları da əhatə etməkdədir. Bu gün informasiya sistemləri daha çox kompyuter əsasında fəaliyyət göstərməkdədir. Ancaq kompyuterlərlə yanaşı proqram, internet və dünya miqyasında şəbəkə (www-world wide web), avadanlıq, rabitə sistemləri kimi işi asanlaşdırırlar da rəqəmsal əsaslı bir informasiya sisteminin işləməsi üçün vacibdir. Digər bir tərəfdən şəxsi kompyuterlərdən başqa ən mürəkkəb səviyyədə super kompyuterlərə qədər geniş bir ölçüdə təyin olunan informasiya sistemləri informasiyanı əldə etmə, saxlama və əlçatan kimi xüsusiyyətlərə sahibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Baykara, M., Daş, R. ve İ. Kardoğan., Bilgi Güvenliği Sistemlerinde Kullanılan Araçların İncelenmesi, 1st International Symposium on Digital Forensics and Security, Elazığ, s:231-239.
2. Canbek G., Sağıroğlu Ş. “Bilgi, Bilgi Güvenliği ve Süreçleri Üzerine Bir İnceleme”, Gazi Üniversitesi Politeknik Dergisi, 2006, Cilt: 9 Sayı: 3 ss. 165-174,
3. Daniel M. White, “The Federal Information Security Management Act of 2002: A Potemkin Village” Fordham L. Rev. (2011) p.370-405,
4. Öztürk, G., Bilgi Güvenliği Politikası Oluşturma Kılavuzu. Kocaeli: TÜBİTAK Ulusal Bilgi Güvenliği Kapısı.2008, 13 s.
5. Önel, D., Dinçkan, A. Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi Kurulumu. Kocaeli: TÜBİTAK Ulusal Bilgi Güvenliği Kapısı. 2007, 16 s.
6. Önel, D., Erişim Kontrol Politikası Oluşturma Kılavuzu. Kocaeli: TÜBİTAK Ulusal Bilgi Güven-

- liği Kapısı.2007 16 s.
7. Ögüt Adem, Bilgi çağında yönetim. Nobel akademik yayıncılık 2016, 336 s.
 8. Clarke, G., CompTIA Security+ Certification Study Guide (Exam SY0-301). s.l.:McGraw Osborne Media (2011) 806 p.
 9. Dulaney, E. Chuck, E., . CompTIA Security+Study Guide: Exam SY0-201. Fourth Edition dü. s.l.:John Wiley & Sons, 2017, 528 p.
 10. Graves, K.,. CEH Certified Ethical Hacker Study Guide. s.l.:John Wiley & Sons. Grutzmacher, 2010, .393 p
- <https://pdfs.semanticscholar.org/ecbd/a49848fec7a69ac5cc102f0c5051566cebca.pdf> 2019
11. Kajava J., Anttila J., Varonen R., Savola R, Roning J.,(2006), "Information Security Standards and Global Business", IEEE, p.2091-2097
 12. Thomas H. Davenport., Big Data at Work : Dispelling the Myths, Uncovering the Opportunities, Harvard Business Review Press, 2014, 240 p.
 13. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.897.6228&rep=rep1&type=pdf>
 14. <<http://web.archive.org/web/20070903115947/http://www.sei.cmu.edu/publications/documents/03-reports/03tr002/03tr002glossary.html>>. 13.11.2019
 15. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjkd-FiOfIAhXIGVwKHfpECuQQFjAAegQIAhAB&url=http%3A%2F%2Fqanun.gov.az%2Fframework%2F3525&usg=AOvVaw08TQrDpBC2ggoO0TmYe5hc> 11.10.2020
 16. <http://www.businessdictionary.com/definition/information.html> 11.10.2020
 17. https://en.wikipedia.org/wiki/PlayStation_3 15.10.2020
 18. <http://ina.bnu.edu.cn/docs/20140520102905252150.pdf> 17.10.2019

Aytakin İbrahimova

INFORMATION SECURITY; CONCEPT OF SECURITY AND INFORMATION

Summary

The concept of information has gained more meaning with the experience gained from the past to the present. When we look at the definition of information in a dictionary, we mean the information that a person acquires using reality, information, or rules obtained through learning, research, or observation. Every field of science, every author has given different concepts to information in his books. However, it should be noted that information is a concept that changes not only in the field of science, but also in time and conditions. In the past, information was shaped by people, but today it is a factor of production and has the characteristics of buying and selling.

Айтекин Ибрагимова

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ; КОНЦЕПЦИЯ БЕЗОПАСНОСТИ И ИНФОРМАЦИЯ

Резюме

Концепция информации приобрела большее значение с опытом, накопленным из прошлого в настоящее. Когда мы смотрим на определение информации в словаре, мы имеем в виду информацию, которую человек получает, используя реальность, информацию или правила, полученные в результате обучения, исследования или наблюдения. В каждой области науки каждый автор дал разные концепции информации в своих книгах. Однако следует отметить, что информация - это понятие, которое изменяется не только в области науки, но также во времени и условиях. В прошлом информация формировалась людьми, но сегодня она является фактором производства и имеет характеристики покупки и продажи.

DAVID NƏSİBOV, RAFAEL ƏHMƏDOV
Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan
david.nasib@mail.ru(0502240785),
ahmedovrafael1927@gmail.com(0503285876)

STOXASTİK OBYEKT LƏRİN REQRƏSSİYA MODELİNİN QURULMASI

Açar sözlər: model, reqressiya, orta kvadratik, meyllənmə, natural miqyas, korrelyasiya

Ключевые слова: модель, регрессия, средне квадратическое, отклонения, натуральный масштаб, корреляция

Key words: model, regression, root-mean-square, deviation, natural scale, correlation

Passiv təcrübə üsulunun ən üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, təcrübəyə heç bir xərc çəkilmir, verilənlər “öz- özünə” alınır. Lakin, əksər hallarda bu usula ümudlər özünü doğrultmur.

Passiv təcrübənin uğursuzluğunun təhlili bir neçə səbəb ortaya çıxardı. Birincisi, normal istismar şəraitində təcrübə nöqtələri bir- birinə çox yaxın olur ki, bu da təsadüfi səhvlərə çox güclü təsir göstərir. Nəticədə reqressiya əmsalları böyük xətalara hesablanır. İkincisi, passiv təcrübədə amillər bir-birilə güclü korrelyasiya əlaqəli olur, bu isə hansı amilin daha çox təsir etməsini aşkar etməyə imkan vermir. Üçüncüsü, istehsalat şəraitində amillərin özlərinin qiymətlərini nəzərə cərpacaq xətalara ölçülür. Bütün bu və digər səbəblərdən passiv təcrübəyə qarşı aktiv təcrübə üsulları qoyulur. Aktiv təcrübənin əsasını təcrübənin planlaşdırılması təşkil edir. Təcrübənin planlaşdırılması ideyasını ilk dəfə ingilis riyaziyyatçısı Fişer vermişdir. Aktiv təcrübə üsulunda tədqiqatçı təcrübə prosesini idarə etmək üçün aktiv optimal plan qurur. Belə təcrübənin nəticələrini riyazi model qurmaq məqsədi ilə optimal alqoritm üzrə emal edirlər.

Fərz edək ki, stoxastik obyekt üzərində aparılmış müşahidələr nəticəsində əldə edilmiş eksperimental verilənlər cədvəl 1- də olduğu kimidir.

Cədvəl 1.

Təct. №	Amillər		Y_i	\hat{Y}_i	$(Y_i - \hat{Y}_i)^2$
	X_1	X_2			
1	1	3	5	5,27915	0,07792
2	4	2	13	10,86500	4,55822
3	1	5	9	7,67549	1,75433
4	2	1	4	5,14415	1,30908
5	3	4	11	11	0,00000
6	4	5	12	14,45915	6,04919
7	6	8	23	22,57670	0,17918
Σ	21	28	77		13,92792

Nəzərdə tutulur ki, paralel təcrübələr aparılmamışdır, yəni $m=1$ - dir. Obyektin reqressiya modelini

$$\hat{Y} = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 \quad (1)$$

şəklində quraq. Hər bir dəyişənin orta qiymətini (2) düsturları ilə, orta kvadratik meylini isə (3) düsturları ilə hesablayaq:

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i, \quad \bar{y} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N y_i \quad (2)$$

$$S_x = \sqrt{\frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2},$$

$$S_y = \sqrt{\frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2} \quad (3)$$

$$\bar{X}_1 = \frac{1+4+1+2+3+4+6}{7} = \frac{21}{7} = 3;$$

$$\bar{X}_2 = \frac{28}{7} = 4; \quad \bar{Y} = \frac{77}{7} = 11$$

$$S_{x_1} = \sqrt{\frac{1}{6}(4+1+4+1+0+1+9)} =$$

$$\sqrt{\frac{1}{6} \cdot 20} = 1,8257;$$

$$S_{x_2} = 2,3094; \quad S_y = 6,2982.$$

Bütün dəyişənlərin qiymətlərini normallaşdıraraq və nəticələri Cədvəl 2- yə yazaraq:

$$X_1^0 = \frac{X_{11} - \bar{X}_1}{S_{x_1}} = \frac{1-3}{1,8257} = -1,09544;$$

$$X_7^0 = \frac{X_{17} - \bar{X}_1}{S_{x_1}} = \frac{6-3}{1,8257} = 1,64320.$$

$$Y_1^0 = \frac{Y_1 - \bar{Y}}{S_y} = \frac{5-11}{6,2982} = -0,95265;$$

$$Y_7^0 = \frac{Y_7 - \bar{Y}}{S_y} = \frac{23-11}{6,2982} = 1,90531.$$

Cədvəl 2

№	X_1^0	X_2^0	Y^0	$Y^0 X_1^0$	$Y^0 X_2^0$	$X_1^0 X_2^0$
1	-1,095	-0,433	-0,953	1,044	0,413	0,474
2	0,548	-0,866	0,318	0,174	-0,275	-0,474
3	-1,095	0,433	0,318	0,348	-0,138	-0,474
4	-0,548	-1,299	1,111	0,609	1,444	0,712
5	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
6	0,548	0,433	0,158	0,087	0,069	0,237
7	1,643	1,732	1,905	3,131	3,300	2,846
Σ				5,392	4,813	3,320

(5) düsturları ilə cüt korrelyasiya əmsallarını hesablayaq. Bunun üçün $y^0 x_1^0$, $y^0 x_2^0$ və $x_1^0 x_2^0$ hasillərini hesablayıb cədvəl 2- yə yazaraq.

$$\left. \begin{aligned} r_{y_0 x_j^0}^* &= \frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^N y_i^0 x_{ji}^0 \\ r_{x_l^0 x_m^0}^* &= \frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^N x_{li}^0 x_{mi}^0 \\ l > m, l, m &= 1, 2, \dots, k \end{aligned} \right\} \quad (5)$$

$$r_{y^0 x_1^0} = \frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^N y_i^0 x_{1i}^0 =$$

$$= \frac{1}{6} \cdot 5,39183 = 0,89864$$

$$r_{y_0 x_2^0} = \frac{1}{6} \cdot 4,81261 = 0,80210$$

$$r_{x_1^0 x_2^0} = \frac{1}{6} \cdot 3,32037 = 0,55340;$$

$$r_{x_2^0 x_1^0} = 0,55340$$

$$r_{x_1^0 x_1^0} = 1; \quad r_{x_2^0 x_2^0} = 1.$$

Onda (6) xətti tənliklər sisteminə müvafiq olaraq aşağıdakı 2 məchullu tənliklər sistemini alırıq:

$$\begin{aligned} a_1 + a_2 r_{x_1 x_2}^* + a_3 r_{x_1 x_3}^* + \dots + a_k r_{x_1 x_k}^* &= r_{y x_1}^* \\ a_1 r_{x_2 x_1}^* + a_2 + a_3 r_{x_2 x_3}^* + \dots + a_k r_{x_2 x_k}^* &= r_{y x_2}^* \\ a_1 r_{x_k x_1}^* + a_2 r_{x_k x_2}^* + a_3 r_{x_k x_3}^* + \dots + a_k &= r_{y x_k}^* \end{aligned} \quad (6)$$

$$\begin{cases} 0,89864 = a_1 \cdot 1 + a_2 \cdot 0,55340 \\ 0,80210 = a_1 \cdot 0,55340 + a_2 \cdot 1 \end{cases}$$

Buradan

$$a_1 = 0,65551;$$

$$a_2 = 0,43934.$$

tapırıq. (7) düsturu ilə cəm korrelyasiya əmsalını taparaq:

$$R = \sqrt{a_1 r_{y x_1}^* + a_2 r_{y x_2}^* + \dots + a_k r_{y x_k}^*} \quad (7)$$

$$R = \sqrt{0,65551 \cdot 0,89864 + 0,43934 \cdot 0,80210} = \sqrt{0,58907 + 0,35239} = \sqrt{0,94146} = 0,97029$$

(8) düsturlarından istifadə edərək natural miqyasda keçək:

$$\begin{cases} b_j = a_j \frac{S_y}{S_{x_j}} \\ b_0 = \bar{y} - \sum_{j=1}^k b_j \bar{x}_j, j = 1, 2, \dots, k, j \neq 0 \end{cases} \quad (8)$$

$$b_1 = a_1 \cdot \frac{S_y}{S_x} = 0,65551 \cdot \frac{6,2982}{1,8257} = 2,26134$$

$$b_2 = a_2 \cdot \frac{S_y}{S_x} = 0,43934 \cdot \frac{6,2982}{2,3094} = 1,19817$$

$$b_0 = \bar{y} - (b_1 \bar{x}_1 + b_2 \bar{x}_2) = 11 - (2,26134 \cdot 3 + 1,19817 \cdot 4) = 11 - (6,78402 + 4,79268) = -0,57670.$$

Beləliklə, riyazi model

$$\hat{y} = -0,57670 + 2,26134x_1 + 1,19817x_2$$

şəklində olacaqdır. İndi isə məsələni Matlab sistemində həll etməyə çalışaq. M-fayl yaradaq və M-fayla aşağıdakı proqram kodunu yazaq.

$$x1 = [1 \ 4 \ 1 \ 2 \ 3 \ 4 \ 6]';$$

$$x2 = [3 \ 2 \ 5 \ 1 \ 4 \ 5 \ 8]';$$

$$y = [5 \ 13 \ 9 \ 4 \ 11 \ 12 \ 23]';$$

$$X = [\text{ones}(\text{size}(x1)) \ x1 \ x2];$$

$$a = X \setminus y$$

M-faylı yerinə yetirdikdən sonra aşağıdakı nəticəni alırıq:

$$a = -0.5766$$

$$2.2613$$

$$1.1982$$

Bu model üzrə hesablanmış qiymətlər müqayisə üçün Cədvəl 1-də yazılmışdır.

Fişer kriteriyası ilə modelin adekvatlığını yoxlayaq. Bu məqsədlə (10) düsturu ilə qalıq dispersiyanı tapaq:

$$S^2_{qalıq} = \frac{m}{f} \sum_{i=1}^N (\bar{y}_i - \hat{y}_i)^2 \quad (10)$$

Bu misal üçün $m=1$, $f=Nm-1$; $l=2+1=3$

$f = 7-3=4$ olduğundan

$$S^2_{qalıq} = \frac{1}{4} \cdot 13,92792 = 3,48198.$$

Fişer kriteriyasının qiymətini (11) düsturu ilə hesablayaq:

$$F = \frac{S^2_y}{S^2_{qalıq}} > 1 \quad (11)$$

$$F = \frac{S^2_y}{S^2_{qalıq}} = \frac{(6,2982)^2}{3,48198} = 11,39217 > 1.$$

(12) şərtini də yoxlayaq:

$$F > F_{c(f_1, f_2)} \quad (12)$$

F_c -Fişer kriteriyasının cədvəl qiymətidir. $f_1=N-1$ və $f_2=N-l=N-n-1$.

$$F > F_{c(f_1, f_2)}$$

$$f_1=N-1=7-1=6; \quad f_2=N-l=N-n-1=4;$$

Mənalıq səviyyəsini $p=5\%$ ($p=0,05$) qəbul edərək cədvəldən $F_{c(6,4)}=6,16$. Göründüyü kimi $11,39217 > 6,16$ və deməli (12) şərti ödəndiyi üçün tərtib edilmiş riyazi model adekvatdır.

Misal.Fərz edək ki, kütləvi xidmət müəssisəsinə daxil olmaq üçün hər bir müştəri 50 qəpik, 1-

6 yaş müştəri 1 manat, 7-17 yaş müştəri 1,5 manat, 18-29 yaş müştəri 2 manat, 30-45 yaş müştəri 2,5 manat, 46 yaşdan yuxarı müştəri 2 manat, ödəməlidir.

Nəzərdə tutulur ki, paralel təcrübələr aparılmamışdır, yəni $m=1$ -dir. Obyektin reqressiya modelini

$$\hat{Y} = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4 + b_5x_5 + b_6x_6 \quad \text{şək}$$

lində quraq.

Məsələni Matlab sistemində həll edək.

Təct. №	Amillər						Y_i
	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	
1	1	2	1	1	3	2	17.5
2	2	1	3	2	1	3	19
3	2	3	1	2	3	1	19
4	4	2	3	1	4	2	24.5
5	3	2	4	2	2	1	20.5
6	2	4	3	1	4	2	25.5
7	1	2	3	1	2	3	20
Σ							

M-fayla aşağıdakı proqram kodunu əlavə edirik:

$$x1=[1 \ 2 \ 2 \ 4 \ 3 \ 2 \ 1]'$$

$$x2=[2 \ 1 \ 3 \ 2 \ 2 \ 4 \ 2]'$$

$$x3=[1 \ 3 \ 1 \ 3 \ 4 \ 3 \ 3]'$$

$$x4=[1 \ 2 \ 2 \ 1 \ 2 \ 1 \ 1]'$$

$$x5=[3 \ 1 \ 3 \ 4 \ 2 \ 4 \ 2]'$$

$$x6=[2 \ 3 \ 1 \ 2 \ 1 \ 2 \ 3]'$$

$$y=[17.5 \ 19 \ 19 \ 24.5 \ 20.5 \ 25.5 \ 20]'$$

$$X=[\text{ones}(\text{size}(x1)) \ x1 \ x2 \ x3 \ x4 \ x5 \ x6]$$

$$a = X \setminus y$$

$$a =$$

$$0.0000$$

$$0.5000$$

$$1.0000$$

$$1.5000$$

$$2.0000$$

$$2.5000$$

$$2.0000$$

Məsələnin riyazi modeli

$$\hat{Y} = 0.5x_1 + x_2 + 1.5x_3 + 2x_4 + 2.5x_5 + 2x_6$$

şəklində olar.

Ədəbiyyat

1. Корнюшко В.Ф, Морозова О.А., Стохастическиематематическиемодели, Москва, 2006

Давид Насибов, Рафаэль Ахмедов

СТРУКТУРНАЯ МОДЕЛЬ СТОХАСТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

Резюме

В некоторых случаях функционирование системы не определяется полностью ее параметрами, начальным состоянием и внешними воздействиями, а зависит от каких-то случайных факторов. Такие системы называются стохастическими. Для их изучения используется метод статистического моделирования, который состоит в многократном проведении испытаний с последующей статистической обработкой получающихся результатов.

David Nasibov, Rafael Ahmadov

STRUCTURAL MODEL OF STOCHASTIC OBJECTS

Summary

In some cases, the functioning of the system is not completely determined by its parameters, initial state and external influences, but depends on some random factors. Such systems are called stochastic. To study them, the method of statistical modeling is used, which consists of repeated tests with subsequent statistical processing of the results.

ELNUR HÜMBƏTOV

**Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi,
İnsan hüquqları və informasiya
hüququ üzrə YUNESCO kafedrası**

**Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi
Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyası,
Əməliyyat işçilərinin hazırlanması fakültəsi
Mülki hüquq kafedrası,
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim,
Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı
Mübarizə Baş İdarəsi, Baş İdarənin böyük prokuroru
elnur_88@inbox.ru**

HÜQUQ VƏ HÜQUQ ELMLƏRİ SİSTEMLƏRİNDƏ INTERNET HÜQUQUNUN YERİ

Açar sözlər: İnternet hüququ, virtual məkan, kiberməkan, kibernetika, kibercinayət, beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq xüsusi hüquq, beynəlxalq publik hüquq, internet münasibətləri, hüquq-pozmalar, dövlət, qanunvericilik.

Internet davamlı olaraq bizim gündəlik həyatımıza daxil olmuş, onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu gün təsəvvür etmək çətindir ki, hələ yaxınlara qədər o olmamışdır. Onun istənilən sahədə bizə verdiyi fantastik imkanların olmasına inanmaq çətindir.

Lakin internetlə bərabər yeni tip ictimai münasibətlər – internet münasibətləri də yaranmışdır. Şəbəkədə fəaliyyət çoxlu problemlər – etik, iqtisadi, sosial və hüquqi problemlər doğurur. Onların hamısını tədqiq etmək və nizama salmaq lazımdır.

İnternet hüququ öz xüsusiyyətini saxlamaqla, mahiyyətcə kompleks hüquq institutu kimi, eləcə də spesifik internet münasibətlərində, normalarında, tədqiqat metodu və vasitələrində ifadə olunan hüquq kimi hüququn digər sahələri və digər hüquq elmləri ilə qarışılıqlı əlaqəlidir və müvafiq olaraq, onların arasında müəyyən yer tutur.

İnternet hüququnun digər hüquq elmləri ilə

qarşılıqlı əlaqəsi barədə danışmadan əvvəl onun həmin elmlər arasında yerini müəyyən edək.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, digər hüquq elmləri və formalaşan informasiya hüququ üzrə ədəbiyyat məlumatlarının təhlili göstərir ki, hüquq baxımından cəmiyyətdə informasiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi əsaslarının xarakteristikası zamanı dörd elm qrupu ayrılır: 1) ümumnəzəri (dövlət və hüquq nəzəriyyəsi); 2) sahəvi (mülki, cinayət, inzibati və başqaları); 3) kompleks (kriminalistika, kriminologiya və başqaları); 4) tətbiqi (məhkəmə statistikas, hüquqi kibernetika, hüquqi informatika, kompyuter hüququ və başqaları);). Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ümumnəzəri elm bütün hüquq elmləri, sahələri və institutları üçün zəruri olan dövlət və hüququn nəzəri problemlərini işləyib hazırlayır. Sahəvi hüquq elmlərindən hər biri konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları məcmusunu tədqiq edir. Kompleks hüquq elmləri hüquqi hadisələri və prosesləri həm hüquqi, həm də qeyri – hüquqi metod və vasitələrlə öyrənir. Tətbiqi elmlər hüquqi fəaliyyətin müxtəlif sferalarına və müvafiq olaraq, müəyyən hüquq elmlərinə xidmət edir.

Göstərilən təsnifat ideal deyildir, hüquq elmlərinin yerləşməsinin digər sxemlərini də yaratmaq

olar (o cümlədən kompleks və tətbiqi elmlərin). Amma onun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, hüquq elmləri və fənlərinin ümumi sistemindən internet hüququnun yerini kifayət qədər asan təyin etməyə və kompleks hüquq institutu və müasir dövrdə hüquqsünaslığın yeni istiqaməti kimi internet hüququ ilə göstərilən hüquqi biliklər sahəsinin qarşılıqlı əlaqə və təsirini səciyyələndirməyə imkan verir.

İnternet hüququ, onun müddəa və normalarının hüququn digər sahələrində tətbiq edilməsinə baxmayaraq, həmçinin, sahəvi elmlərin ilkin nəzəri müddəalarından geniş istifadə edir və eyni zamanda, yalnız kompleks hüquq institutu hesab olunmaqla, virtual məkanda subyektlərin davranışının hüquqi tənzimlənməsinin gedişində digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqədə olur.

İnternet hüququ, ilk növbədə, özünün elmi-nəzəri və tətbiqi arsenalında dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin ümumi konseptual müddəalarından geniş istifadə edir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi aparıcı fundamental elmdir, digər hüquq elmlərindən fərqli olaraq, o, hüquq və dövləti bütövlükdə öyrənir, bütün hüquq elmləri və fənləri üçün ilkin anlayışlar, konstruksiyalar və müddəalar hazırlayır.

İnternet hüququ, əsasən, virtual məkanın hüquqi tənzimlənməsi problemlərini tədqiq etməklə, bu zaman dövlətin anlayışı və funksiyasından, hüquq mənbələrindən geniş istifadə edir; İnternetdə hadisələri təhlil edərkən hüquq normalarını, hüquqi münasibətləri, hüquqi tənzimləmə mexanizmini, hüquqpozmalarını, hüquq düşüncəsini və bir çox digərlərini tətbiq edir. Beləliklə, internet hüququnda bu kompleks institutun problemlərinin xarakteristikası zamanı “cüt” kateqoriyaları seçmək və tədqiq etmək olar: internet münasibətlərinin subyektini kimi dövlət və onun təşkilatları; internet hüququ normalarının mahiyyəti və onun mənbələri, internet münasibətləri və onların hüquqi tənzimləmə mexanizmləri; kompyuter cənayətləri və məsuliyyət, provayderlərin hüquq düşüncələri, informasiya istehlakçıları və digərləri.

Lakin internet hüququ bu zaman dövlət və hüquq nəzəriyyəsinə daxil olmur, yalnız onunla qarşılıqlı əlaqədə olur, öz elmi aparatını səlisləşdirir, hüququn kompleks institutu kimi zənginləşir və inkişaf edir.

Sahəvi hüquq elmləri və fənləri arasında internet hüququ beynəlxalq xüsusi və publik hüquqla, formalaşan informasiya hüququ ilə, eləcə də demək olar ki, bütün digər hüquq elmləri ilə sıx əlaqədədir.

Məsələn, beynəlxalq xüsusi hüquq internet hüququnu, ilk növbədə, ona görə maraqlandırır ki, o, dövlətlərin hüquq sistemlərində fərqlərin saxlanması zamanı virtual məkanda kollizion normaların köməyi ilə müxtəlif ölkələrin təşkilat və firmalarının işgüzar əlaqələrini tənzimləməyə imkan verir. Beynəlxalq xüsusi hüququn bütün elmi potensialına əsaslanaraq, internet hüququ biliklərin bu sahəsinin mənbələri (beynəlxalq müqavilələr, daxili qanunvericilik, adətlər və başqaları), beynəlxalq xüsusi hüququn normaları (kollizion normaların növləri, onların tətbiqi, şərh, publik qaydada qeyd – şərtlər və s.), əcnəbilərin mülki-hüquqi vəziyyəti anlayışları, internetdə hüquqi şəxslər və dövlətlər, xarici-iqtisadi əqdlərin xarakteri, beynəlxalq yük daşımaları, kredit və hesablama münasibətləri, müəllif, patent hüquqları, arbitrajda mübahisələrə baxılması və digər normalarla silahlənir və onlardan istifadə edir.

İnternet hüququ həm də sülhü qoruma, beynəlxalq təhlükəsizliyi möhkəmləndirmə və müxtəlif ölkələrin əməkdaşlığı üçün dövlətlərin və digər subyektlərin yaratdığı adi normalar və beynəlxalq müqavilələr sistemini tədqiq edən beynəlxalq publik hüquqla qarşılıqlı əlaqəlidir. İnternet üçün burada Ümumdünya informasiya hörümçək toruna daxil olan suveren dövlətlər, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar və dövlətəbənzər qurumlar, eləcə də onların informasiya qarşılıqlı münasibətləri (əlaqələr kontaktlar, müqavilələr və başqaları) də maraq kəsb edir.

İnternet hüququ ilə, xüsusən hazırda aktiv şəkildə formalaşmaqda olan informasiya hüququ sahəsi də sıx bağlıdır. Hüququn bu sahəsi dinamik inkişaf edir və hətta onun predmetinə internetin bütün hüquqi problemlərini (yəni internet hüququnu) daxil etmək təklif olunur. Bu, hələlik, bir sıra səbəblərə görə əsaslı görünür. Birincisi, informasiya hüququ cəmiyyətdə informasiya münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaların məcmusunu öyrənir. Kiberməkanda informasiya problemlərinin belə tədqiqi ilə həm də internet

hüququ məşğul olur. İncisi, informasiya hüququ bütövlükdə informasiya fəaliyyətinə aid olan göstərişlər (təlimatlar) hazırlayır. Təxminən eyni bir vəzifəni öz sahəsində internet hüququ həyata keçirir. Üçüncüsü, informasiya hüququ artıq internet fəaliyyətinin hüquqi aspektləri ilə birləşmədə çoxları tərəfindən tanınır.

Ona görə də hazırda internet hüququ daha məhsuldar şəkildə məhz informasiya hüququ ilə qarşılıqlı əlaqədədir və onun elmi kateqoriya aparatından və praktiki tədqiqatlarından bacarıqla istifadə edir. Onlardan aşağıdakıların adını çəkmək olar: virtual məkanda informasiya anlayışından və onun xarakteristikasından istifadə, internetin təhlili zamanı informasiya sistemlərinin öyrənilməsi, internet münasibətləri subyektləri tərəfindən informasiya qanunvericiliyinin müddəalarından istifadə, virtual mühitdə informasiya hüququ normalarının xarakteristikası, onların tətbiqi prosesi, informasiya hüquq münasibətlərinin təhlili, informasiya mühitində hüquqpozmalara görə məsuliyyət və başqaları.

Eyni zamanda, internet hüququnu bütövlükdə informasiya hüququna daxil etmək, onu formalaşan bu hüquq sahəsinin problemlərindən birinə çevirmək hər halda tam əsaslı deyildir. İnternet hüququ, həmçinin, beynəlxalq xüsusi hüququn tərkib hissəsidir. Bu, konkret səbəblərlə şərtlənir: birincisi, internet hüququ hansısa bir cəmiyyətdə sadəcə informasiya münasibətlərini tənzimləyən normalar məcmusunu öyrənmir, həm də Ümumdünya virtual məkanındakı münasibətləri (yəni hansısa bir insan birliyi çərçivəsi ilə bağlı olmayan planet miqyaslı internet münasibətləri) də tədqiq edir, halbuki informasiya hüququnun predmeti ona nisbətən dardır; ikincisi, internet hüququ özünün formalaşması gedişində dünya miqyaslı göstəriş və tövsiyələr hazırlaya bilər və hazırlayır; üçüncüsü, internet hüququnda xüsusi hüquq, xüsusi maraq dominantlıq (üstünlük) təşkil edir; dördüncüsü, güc, sürət toplayır və onun tək cəmiyyətə kompleks hüquq institutu kimi yox, həm də müstəqil tədris fənni kimi tanınması günü uzaqda deyildir. Tədris fənni kimi bu istiqamət artıq Fransada, Kanadada, Belçikada, Yeni Zelandiyada və digər ölkələrdə tanınmışdır. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, “internet hüququ” mənasını itirmə-

dən çoxlu dillərə tərcümə olunur, çoxlu ölkələr üçün bərabər dəyərli kateqoriya hesab olunur.

Digər tərəfdən, internet hüququ hazırda informasiya hüququ çərçivəsində nəzərdən keçirilir, öyrənilir və tədqiq edilir və bu, hələlik ədalətlidir, çünki bu bilik sahələrinin predmetlərinin vahidliyi ilə əlaqədar öz səbəbləri vardır.

Bununla bərabər, internet hüququ virtual məkanın hüquqi tənzimlənməsi problemlərini tədqiq etməklə, digər hüquq elmləri sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, onların kateqoriya aparatlarından və işləmələrindən istifadə edir. O cümlədən, internet münasibətlərinin subyektləri şəbəkə vasitəsilə tərəfdaşlarla mülki-hüquqi münasibətlərə daxil olmaqla, mülki hüququn subyekt və obyekt, mülkiyyət, iddia müddəti, alqı-satqı müqaviləsi, icarə, kirayə, kommersiya konsessiyası, öhdəliklərin icrası və s. anlayışlarından (mülki hüquq) istifadə edir; bu subyektlərsə internetdə elektron maliyyə xidmətləri göstərməklə, vəkil edilmiş şəxs (müvəkkil), müştəri, əqd üzrə sənəd, maliyyə xidməti, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, kredit, istiqraz, elektron rəqəmsal imza və s. anlayışlardan istifadə edirlər; internet münasibətlərinin subyektləri virtual məkanda müəyyən hərəkətlərin edilməsi üçün lisenziya almaqla, dövlət idarəetməsi, rabitə və informasiyalaşdırma orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir, bu zaman göstərilən orqanların təşkilati – sərəncamverici fəaliyyətini tənzimləyən normalardan istifadə edirlər; cinayətlərlə və digər neqativ təzahürlərlə mübarizə prosesində İnternetdə subyektlər cinayət, cəza anlayışlarından istifadə edir, lazım gəldikdə, bu və ya digər kompüter cinayətlərinin, o cümlədən şəbəkədəki informasiyaya qanunsuz giriş, məlumatların qanunsuz ələ keçirilməsi, bu və ya digər sistemin fəaliyyətinə qanunsuz təsir, qurğulardan istifadə, dəlduzluq, böhtan (cinayət hüququ) və sairənin tərkiblərini analiz edir.

İnternet hüququ, təbiidir ki, bilavasitə informasiyalaşdırma ilə əlaqədardır. İnfomasiyalaşdırma isə “informasiya texnologiyalarından, informasiya sistemlərindən və şəbəkələrindən geniş istifadə əsasında reallaşır” [1]. Buradan isə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, internet hüququ informatika, kibernetika və kompüter hüquqları ilə əlaqəlidir, lakin onlarla birləşmir. Fikrimizcə, bunlar elmi

biliklərin və tədqiqatların müxtəlif sahələridir. Lakin internet hüququ öz maraqları üçün onların müddəaları və işləmələrindən geniş istifadə edir.

Belə ki, zəruri hallarda (o cümlədən, hüquq sahəsində internetin nəzəri və tətbiqi problemlərinin tədqiqi zamanı) alimlər hüquqi fəaliyyət sferasında informasiya proseslərinin qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri, onların kompyuterləşdirilməsi, hüquqi informasiya sistemlərinin qurulması və istifadəsi prinsipləri, müasir informasiya texnologiyalarının əsasında ekspert və konsultasiya sistemlərinin yaradılması, rəsmiləşdirmə və idarəetmə metodları haqqında hüquqi informatikanın (Hüquqi informatika – hüquqi informasiyanın toplanması, qeydiyyatı, saxlanması, dərk edilməsi, işlənməsi və istifadəsi ilə məşğul olan tətbiqi elm və tədris fənni) nəticələrindən istifadə edirlər. Hüquqi informatika burada virtual mühitdə informasiya proseslərinin təhlilində, həmçinin, mühüm dayaq kimi çıxış edir.

Ümumdünya kibernetik məkanı öyrənən internet hüququnu, şübhəsiz, hüquqi kibernetikanın ideyaları, anlayışları, vasitə və işləmələri maraqlandırır (məsələn, internet də daxil olmaqla, sistem, riyazi və digər metod və vasitələrdən istifadəyə əsaslanan hüquqi sferada mürəkkəb dinamik sistemlərin optimal idarə edilməsi probleminə dair hüquqi kibernetika (Hüquqi kibernetika – müxtəlif təbiətli dövlət – hüquq sistemlərinin qurulması və optimal fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edən müasir elmi istiqamət; hüquq fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması ilə bağlı vəzifələri həm bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı növlərini həll edir) yanaşmaları). Ümumdünya informasiya hörümçək torunda (informasiya xidmətlərinin göstərilməsi, elektron əqdlərin bağlanması, rəqəmsal informasiya mübadiləsi və digərləri) konkret vəzifələrin həlli prosesində internet münasibətlərinin subyektlərinə idarəetmədə optimalıq, müxtəliflik, entropiya (Entropiya – sistemin fəaliyyətinin təşkili səviyyəsinin və effektivliyinin azalmasında kənara çıxma meydana çıxan vaxtı etalon vəziyyətindən kənara çıxma ölçüsü), informasiyanın struktur və semantik tədbirləri, məlumatların kodlaşdırılması, rabitə kanallarının buraxma qabiliyyəti və s. anlayışlardan istifadə etmək lazım gəlir. Bütün bunlar isə hüquqda isti-

fadə edilən kibernetika (Kibernetika (qədim yunanca – idarəetmə incəsənəti) – informasiyanı qəbul etməyə, saxlamağa, yenidən işləməyə və idarə etmə üçün ondan istifadə etməyə qabil olan hər cür təbiətli sistemlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan biliklər sahəsi. Kibernetikanın mahiyyəti N.Binerin “Kibernetika və ya heyvan və maşında idarəetmə və əlaqə” kitabında xülasə edilmişdir (1948). Bu kitabda o, kibernetikaya tərif vermiş və kommunikasiyaya, bir dam altında idarəetməyə aid olan müxtəlif elmləri birləşdirməyə cəhd göstərmişdir) və optimal idarəetmə nəzəriyyəsinin anlayışlarıdır.

Nəhayət, internet münasibətlərinin subyektləri ayrı-ayrı vəzifələri həll edərkən həm də kompyuter hüququ (Kompyuter hüququ bizim tərəfimizdən EHM (elektron hesablama maşınları), EHM sistemlərindən və onların şəbəkəsindən istifadə prosesində yaranan müxtəlif münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusunu özünə daxil edən Rusiya qanunvericiliyinin kompleks sahəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. İnformasiya hüququn müasir doktrinasına görə, o, kompyuter hüququna nisbətən ən iri törəmə hesab olunur, belə ki, informasiya hüququna bütövlükdə informasiya sahəsindəki ictimai münasibətləri tənzimləyir, onun üçün informasiyanın işləndiyi texniki vasitələrin növü və onun təsbit edildiyi daşıyıcının xarakteri heç bir əhəmiyyət kəsb etmir) adlandırılan sahənin nəticələrindən istifadə edirlər. Biliklərin bu sahəsi informasiya hüququ ilə kəşifir, ona görə də virtual məkanda bu gün “kəşifən” vəzifələr – həqiqi kompyuter sistemlərindən, şəbəkələrindən, məlumat bazalarından istifadə, kompyuter informasiyalarının toplanması, işlənməsi və istifadəsinin hüquqi tənzimlənməsi və s. – qoyulur və həll edilir.

Əlbəttə, etiraf etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda informasiya hüququnun və internetin meydana gəlməsi ilə əlaqədar hüquqi informatikanı, hüquqi kibernetikanı və kompyuter hüququnu tədricən unutmağa başlamışlar.

Hüquqi informatika, hüquqi kibernetika və informasiya hüququnun çoxlu ümumi cəhətləri var, onların ayrılması hüquq elmi nəzəriyyəsinin və hüquq sahəsində informasiya haqqında təlimin inkişafının ümumi işinin xeyrinə deyil. Aydın ki,

informasiya hüququ bu bilik sahələrini özündə birləşdirir və bununla öz şəxsi predmetinin tezliklə formalaşmasına köməklik göstərə bilər. Eləcə də internet hüququ da hüquqşünaslığın yeni nəzəri-tətbiqi istiqaməti kimi bunu etməyə qadirdir.

Lakin bütün deyilənlər internet hüququnun spesifik kompleks hüquq institutu olması nəticəsini çıxarmağa mane olmur (beynəlxalq xüsusi, publik hüquqları komponentləri ilə informasiya hüququ). Hüquqi biliklərin yeni sahəsi kimi o, virtual məkanda internet münasibətlərini tənzimləyən norma, akt və qanunların məcmusunu özünə birləşdirir və onları öyrənir. İnternet hüququ informasiya hüququ çərçivəsində mövcuddur, beynəlxalq xüsusi hüquq və digər hüquq sahələri ilə sıx əlaqədə virtual məkanda münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə köməklik edir.

Çıxarılan (yaradılan) internet hüququ anlayışı baxımından onda İnternetdə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi ilə birbaşa bağlı olan dörd sinif vəzifələri ayırmaq olar.

Birinci sinif – bunlar əhəmiyyətli dərəcədə ümumnəzəri problemlərdir: internet hüququnun anlayışı, mahiyyəti və ümumi xarakteristikasının öyrənilməsi, onun norma və mənbələrinin analizi, virtual məkanda internet münasibətlərinin tədqiqi, onun öyrənilmə metod və vasitələri, İnternetdə əxlaq, etika və digər normaların tətbiqinin dərk edilməsi, internet münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin xarakteristikası, onun təsirləri, virtual məkanda həqiqi tənzimləmə və özünü-tənzimləmənin analizi və digərləri.

İkinci sinif vəzifələr – bunlar virtual məkən və internet hüququ konsepsiyalarının analizidir. Onlara, ilk növbədə, hüquq nəzəriyyəsi və praktikasının bu yeni istiqamətinin anlayışları və əsas əlamətlərinin öyrənilməsi üzrə vəzifələr aiddir (yəni kompyuter şəbəkəsindəki fəaliyyətin ədalətli tənzimlənməsi həyata keçirilən qaydalar və normativlər məcmusunun tədqiqi, həmin qayda və normativlərin digər sosial normalarla qarşılıqlı əlaqəsinin analizi, bu hüquq subyektlərinin davranışının öyrənilməsi, obyektlərin, təsir üsullarının analizi və digərləri). Bura həmçinin, hüquq nəzəriyyəsi və informasiya hüququ baxımından Ümumdünya informasiya hörümçək toru kimi internetin

özünün tədqiqini, onun məqsəd və vəzifələrinin xarakteristikasının, sosial-hüquqi gerçəklikdə məkan sərhədlərini və təzahür formalarını da aid etmək olar.

Üçüncü sinif vəzifələr internet hüququ üzrə çoxaspektli məsuliyyət problemlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Onların arasında bu gün birinci yerə internet münasibətləri sahəsində məsuliyyət anlayışı problemi, onun digər məsuliyyət növləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, informasiyanın keyfiyyətinə görə məsuliyyətin hüquqi tənzimlənməsi, Ümumdünya informasiya hörümçək torunda müxtəlif informasiyaların yayılmasına görə bu məsuliyyətin hüquqi aspektləri, İnternetdə müxtəlif məsuliyyət növlərinin tətbiqi effektinin tədqiqi çıxmışdır. Kibercinayətlərlə mübarizə sahəsində məsuliyyət haqqında qanunvericiliyin öyrənilməsinə də xeyli yer ayrılır (yəni İnternetdə dələduzluqla, qiymətli informasiyaların ələ keçirilməsi, şəbəkələrin sındırılması, virtual məkanda pornoqrafiyaların, vətəndaşlar haqqında böhtan məlumatları viruslarının yayılması və s. ilə mübarizə sahəsində).

Dördüncü sinif vəzifələr – bunlar, əsasən, internet münasibətləri subyektlərinin (və ya iştirakçılarının) hüquq düşüncələri, hüquq mədəniyyəti və hüquqi tərbiyə problemləridir (İnternetdə həmin hadisələrin anlayışının, mahiyyətinin və xüsusiyyətlərinin internet münasibətləri subyektlərinin fəaliyyətinə nəzərən xarakteristikası, hüququn, onun sahələrinin, institut və normalarının göstərilən subyektlər tərəfindən dərk edilməsi və başa düşülməsinin analizi, internet münasibətləri subyektlərinin hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyətinin Şəbəkədə əxlaqla, davranış etikasına ilə qarşılıqlı əlaqəsi də daxil olmaqla, sonuncuların (yəni subyektlərin) hüquqi davranışının öyrənilməsi, eləcə də İnternetdə hüquqi düşüncə funksiyalarının, onların cəmiyyətdə təzahürlərinin xarakteristikası və digərləri).

Aydın olur ki, internet hüququ hüquq nəzəriyyəsi üzrə, informasiya, beynəlxalq hüquq və digər sahələrdən irəli gəlməklə, internet fəaliyyətinin hüquqi aspektlərinin tədqiqinə yeni, müstəqil mövqeylərdən yanaşır. İnternet hüququ, mahiyyətə, virtual məkənin nəzəri və tətbiqi hüquq problemlərini və bununla əlaqədar bu məkana və internet münasibətləri subyektlərinin davranışına

hüquqi təsiri nəzərdən keçirir. O, bu aləmdə, hüquq elminin digər istiqamətlərdən fərqli olaraq, sözün geniş və global mənasında virtual məkan hüququdur, dar dərk edilmədən isə internet hüququ hüquqi, real (bu və ya digər dövlət çərçivəsində) məkanda internet münasibətlərini tənzimləyən

müxtəlif sahəvi istiqamətli müxtəlif hüquqi normalara toxunur.

Bununla əlaqədar ümumi hüquq nəzəriyyəsi və informasiya hüququ baxımından virtual məkanın və internetin hüquqi xarakteristikası hədsiz aktual və əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş mənbələr və qeydlər:

1. Насиров Э., Асланов Р. Основы информационного права. Баку: Qanun, 2010, с. 147 – 156.

HÜSEYN ƏLİZADƏ

Baku Dövlət Universitetinin Hüquq Fakültəsinin

İnsan hüquqları və informasiya

UNESCO kafedrasının doktorantı

huseyn.alizade.95@bk.ru

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN İNFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ELEKTRON İDARƏETMƏNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT İNSTİTUTUNA YENİ YANAŞMA

Açar sözlər: informasiya-hüquqi məsuliyyət, informasiya hüquq pozuntusu, sanksiya, inzibati xəta, cinayət, delikt.

Ключевые слова: информационно-правовая ответственность, информационное нарушение, санкция, административное правонарушение, преступление, деликты.

Keywords: information-legal responsibility, information violation, sanction, administrative violation, crime, delict.

İKT-nin inkişafı nəticəsində meydana gələn kiberpozuntuların səbəb olduğu və ya ola biləcəyi ziyanın aşkar edə bilməməsi, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından hesablanmayan məlumatların miqdarı kimi səbəblər informasiya hüquq pozuntularının artmasına səbəb olur. Lakin bunu statistik rəqəmlərdə görmək də çox çətindir. Çünki bir çox pozuntular hələ də kriminallaşdırılmadığı və yaxud aşkar edilməməsi səbəbindən latent qalır və rəsmi statistikada öz əksini tapmır.

Mövcud qanunvericilikdə informasiya texnologiyaları sahəsindəki pozuntuların qiymətləndirilməsinə vahid yanaşmanın olmaması, istifadə olunan konseptual aparatda birlik və nəticədə gözlənilən nəticəni verməyən uyğunsuz və sistemsiz dəyişikliklərin tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə, elmi və texnoloji tərəqqinin

nailiyyətlərinin tətbiqi və istifadəsini tənzimləyən qanunvericiliyin mükəmməl olmaması, texnoloji tərəqqinin müxtəlif aspektlərinin hüquqi tənzimlənməsinə yanaşmalarda tənzimləyici bazanın bölünməsi ümumi hüquqi problem olaraq qalmaqda davam edir. Məqalədə bu kimi problemlər təhlil olunmuş, təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

İnformasiya-hüquq pozuntularının araşdırılması üzrə ən vacib məsələ pozuntunun həqiqətən də törədildiyini müəyyən etmək və məsuliyyəti tətbiq etməkdir. Hamımız “bir qanun olmalıdır” ifadəsini eşitmişik, lakin törədilmiş hərəkəti xüsusi olaraq təsvir edən bir qanun olmadıqda, bu hərəkət nə qədər “səhv” görünərsə də, hüquqi məsuliyyət məsələsi açıq qalır. Kibercinayətlər üzrə hüquqi tənzimləmədə elementlər o qədər də dəqiq müəyyən edilməmişdir. Həyatımızı idarə edən kompleks qanunlar sistemini və bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu başa düşmək bu cinayətlərin aşkar edilməsi üçün vacibdir.

Ümumi anlamda, hüquqi məsuliyyət hüquq pozuntusunun törədilməsinə görə yaranır və dövlət məcburiyyəti xarakteri daşıyır, hüquqi qayda müəyyən olunmuş sanksiyada ifadə olunur. Ənənəvi olaraq, hüquq pozuntularının xarakterindən asılı olaraq dörd növ – cinayət, inzibati, mülki və intizam məsuliyyəti fərqləndirilir. Lakin müasir dövrdə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət, konstitusiyahüquqi məsuliyyət kimi anlayışlara

da rast gəlinir. Tədqiqat mövzusu çərçivəsində birinci təsnifata əsasən təhlil aparılcaqdır.

Ümumiyyətlə, informasiya hüquq pozuntularına dair təcrübədə kibercinayətlərə daha az diqqət yetirilir. Cinayət təqibləri və məhkumluqların artması ilə müqayisədə mülki məhkəmə proseslərində görünən artım demək olar ki, az müşahidə edilir. Məhz bundan çıxış edərək, bəzi müəlliflər (Jonatan Mayer) informasiya hüquq pozuntularının tənzimlənməsi üzrə gərəksizlik məsələsini gündəmə gətirirlər. Onların şərhinə görə, birincisi, bir kiber hüquq pozuntusu eyni qanuni sxem çərçivəsində digər kibercinayət əməlləri ilə üst-üstə düşərək daxili baxımdan artıq ola bilər. İkincisi, kiber hüquq pozuntular, həmçinin xaricdən artıq ola bilər və mülki iddialarla və ya cinayət ittihamları ilə üst-üstə düşə bilər [7, s. 1485-1486]. Deməli, J.Mayer daxili və xarici gərəksizlik problemini ayırır və öz mövqeyini ABŞ qanunvericiliyi (Kompüter dələduzluğu və sui-istifadəsi haqqında Akt) əsasında şərh edir: Məlumatların əldə olunması və dələduzluq cinayətləri tez-tez üst-üstə düşür, çünki məhkəmələr Kompüter dələduzluğu və sui-istifadəsi haqqında Aktın dələduzluq cinayətinin əsas elementlərini ön plana çəkirlər. Eyni zamanda, müxtəlif “zərər” iddiaları bir məlumat alma və ya bir dələduzluq iddiası ilə birləşdirilir. Bu, “zərər” anlayışının geniş şərh olunmaqla məlumatların sürətinin çıxarılması və məzmununun dəyişdirilməsi əməliyyatlarını birlikdə əhatə etməsi təcrübəsi ilə bağlıdır. Həm də onu nəzərə almalıyıq ki, bu tip şikayətlər əksər hallarda dələduzluqla bağlı verilir, mobil telefonlarda kilidin açılması ilə məlumatların əldə olunması hallarına çox az rast gəlinir (13.65 %). Məsələnin mahiyyəti onunla bağlıdır ki, başqasının şifrəsinin əldə olunması və istifadəsi dələduzluq sayılır. Belə olduğu halda, şifrə ticarəti kimi cinayət dələduzluqla müqayisədə gərəksiz kimi görünür [7, s. 1485-1486]. Həqiqətən də bir çox hallarda informasiya hüquq pozuntuları digər cinayətlərin və ya mülki deliktərin “kölgəsində” nəzərdən qaçırılmış olur.

İnformasiya-hüquq pozuntularına görə mülki-hüquqi məsuliyyət əksər hallarda hüquqi şəxslər arasında yaranmış mübahisələrdən doğur. Çünki fiziki şəxslər adətən, bir-birinə qarşı İKT-dən ist-

fadə etməklə təhqir və böhtan əməllərinə yol verirlər və bu da kriminallaşdırılmışdır. Məsələn, 2021-ci il aprel ayının məlumatına görə, Google şirkəti Chrome-a qarşı 5 milyard dollar həcmində mülki iddia qaldırılmışdır. İddiaya görə, Google İncognito Rejimi gizli axtarış sessiyası zamanı istifadəçiləri izləmiş, yəni onların məlumatlarının toplanılması, müdaxiləsi kimi əməliyyatlarla konfidensiallıq qaydalarını pozmuşdur [3].

İnformasiya hüquqi məsuliyyətin fiziki və hüquqi şəxslər üzrə bölünməsi xüsusi praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, tətbiq olunacaq müvafiq inzibati və ya cinayət sanksiyasının müəyyən olunmasında, eləcə də mülki mübahisənin həllində mühüm rol oynayır. İnformasiya cəmiyyətinin ilkin dövrlərində daha çox fiziki şəxslər informasiya hüquq pozuntularına meyli idilərsə, tədricən kriminal təşkilatlar İKT-nin təqdim etdiyi “rahat və münasib” imkanlardan istifadə etməyə başladılar. Nəticə etibarilə mütəşəkkil cinayətkarlığın bir növü olaraq kibercinayətkarlıq inkişafa başladı ki, bu da məsuliyyətin müəyyən olunmasına öz təsirini göstərir.

Hüquqi şəxslərin informasiya-hüquqi məsuliyyətinə dair beynəlxalq normalardan olan Avropa Parlamenti və Şurasının “İnformasiya sistemlərinə qarşı hücumlar və 2005/222/JHA Şurasının Çərçivə Qərarının dəyişdirilməsi haqqında” 12 avqust 2013-cü il Direktivində göstərilir ki, hüquqi şəxsin nümayəndəlik, hüquqi şəxs adından qərar qəbul etmək və hüquqi şəxs daxilində nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyəti daşıyan şəxslər tərəfindən onların xeyrinə törədilmiş 3-8-ci maddələrdə göstərilən cinayətlərə (informasiya sistemlərinə qeyri-qanuni daxil olma, qeyri-qanuni müdaxilə, verilənləri qeyri-qanuni ələ keçirmə, cinayət törətmək üçün istifadə olunan vasitələr, təhrik, kömək və razılıq və cəhd) görə məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirləri görürlər. Burada hüquqi şəxs – qüvvədə olan qanuna görə hüquqi şəxs statusu daşıyan, lakin dövlət səlahiyyətini həyata keçirən orqanları və ya ictimai qurumları və ya ictimai beynəlxalq təşkilatları əhatə etməyən bir təşkilat deməkdir. Qeyd olunan məsuliyyət 3-8-ci maddələrdə göstərilən cinayətlərin hər hansı birini törədən və ya onlara köməkçi olan fiziki şəxslərə qarşı cinayət işini is-

tisna etmir. Direktivə uyğun olaraq, üzv dövlətlər məsuliyyət daşıyan hüquqi şəxsin effektiv, mütənasib və cəkindirici sanksiyalarla və ya digər tədbirlərlə cəzalandırılmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirləri görməlidirlər [6].

Budapeşt Konvensiyası da bununla bağlı özünəməxsus tənzimləmə nəzərdə tutur. Birincisi, Konvensiya hər hansı hüquqi şəxsin adından qərarlar vermək, nəzarət funksiyalarını həyata keçirmək, hüquqi şəxsin təmsil etmək kimi səlahiyyətlərə malik olan şəxsin hüquqi şəxsin xeyrinə törətdiyi pozuntulara görə həm fiziki şəxsin özünün, həm də müvafiq hüquqi şəxsin məsuliyyətinin müəyyən olunmasını dövlətlərdən tələb edir. İkincisi, burada yalnız cinayət-hüquqi deyil, digər məsuliyyət növlərindən də söhbət gedir. Üçüncü-

sü, hüquqi şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən olunmasını Konvensiya yüngülləşdirici vəziyyət kimi qiymətləndirməyərək, bunun şəxsin fiziki şəxs kimi məsuliyyətini istisna etmədiyini xüsusi vurğulayır (12-ci maddə).

Respublikamızda hüquqi şəxslərin məsuliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri burada cəzaların iştirakçı fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxsin özünə də cinayət-hüquqi tədbir kimi tətbiq olunmasıdır. Lakin bu, informasiya hüququnun tədqiqat obyektı olmadığı üçün bununla bağlı məqamlara toxunmamağı məqsədəuğun sayırıq.

Ümumilikdə, informasiya hüquq pozuntuları üzrə hüquqi şəxslərin məsuliyyəti aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil olunmalıdır:

Mütəşəkkil cinayətkarlıqla məşğul olan hüquqi şəxslərin informasiya-hüquqi məsuliyyəti

İnternet provayderlərin informasiya-hüquqi məsuliyyəti

İnformasiya sahiblərinin informasiya-hüquqi məsuliyyəti

Sxem 1.1. Hüquqi şəxslərin informasiya-hüquqi məsuliyyəti

Məlum olduğu kimi, transmilli xarakter daşıyan kiberməkanda mütəşəkkil cinayətkar qrupların fəaliyyəti asanlıqla idarə oluna bilər. Belə olduğu halda, kibercinayətlərin mütəşəkkil cinayətlərə aid olub-olmaması mübahisə doğurur. McCusker bu problemi məntiq və pragmatizm arasındakı ziddiyyət kimi xarakterizə edir. Burada məntiq ənənəvi mütəşəkkil cinayətkarlığın kiberməkanda hər hansı bir az riskli və yüksək gəlirli qanunsuz biznesdə olduğu kimi cinayətkar fəaliyyətə girəcəyini təsdiqləyirsə, pragmatizm ənənəvi cinayətkarlığın bu sahəyə qədəm qoymasının zəruriliyini və investisiyaların geri qaytarılmasını təmin etmək və istənilən maddi sərəmə əldə etmək qabiliyyətini sual altına alır [9, s. 257].

Tarixən XXI əsrin əvvəllərində, yəni İKT-nin inkişafının ilkin dövrlərində əksər tədqiqatçılar

kibercinayətlərin mütəşəkkil cinayət olmadığını israrla vurğulayırdılar. Səbəb qismində isə mütəşəkkil cinayətkarlığın oflayn rejimdə fəaliyyət göstərməyə davam etmə imkanının şəbəkədən heç bir asılılığının olmaması göstərilirdi [11, s. 49].

Lakin hal-hazırda kiberməkan artıq uşaq istismarı, qanunsuz narkotik və odlu silah ticarəti, insan alveri, qeyri-qanuni miqrasiya, çirkli pulların yuyulması, müxtəlif dələduzluq formaları və s. bu kimi cinayətlərin törədilməsi geniş imkanlar yaratmışdır. Ona görə də sanki mütəşəkkillik və transmillilik kibercinayətlərin iki növünü formalaşdırır: kiberməkanda törədilməyə meyli edən ənənəvi mütəşəkkil cinayətkarlıq və mütəşəkkil cinayətkarlığın yeni bir forması, yəni kiberməkanda təşkilati formada törədilən kibercinayətlər.

Mütəşəkkil cinayətkar qrupların başlıca xüsusiyyəti onların peşəkar, ixtisaslaşmış virtual cinayətkarlar tərəfindən qurulmasıdır. Əslində, İnternet, cinayətkarlığın yeni və köhnə təşkilati formalarının bir-birlərini narahat etmədən yanaşı yaşaya biləcəyi platformanı təmsil edir. Ənənəvi mütəşəkkil cinayətkar qrupların qara bazarda bəzi az və ya qeyri-qanuni mallara nəzarət etmək üçün şiddətlə aktivləri və əraziləri üzərində inhisarçılığı qoruduğu məlumdur. Rəqəmsal kölgə iqtisadiyyat üçün bir məhsulu təmsil edən oğurlanmış, qeyri-maddi məlumatlarla, kibercinayətkarlar coğrafi ərazilər üzərində nəzarət tələb etmirlər. Burada cinayətkarlar arasında daha az şəxsi təmasa və daha az intizam tətbiq edilməsinə və nəticədə rəsmi bir təşkilatın yaradılmasına daha az ehtiyac vardır [11, s. 53]. Eyni zamanda, mütəşəkkil cinayət qruplarının ənənəvi funksional bölgüsü mütəşəkkil kibercinayətlər üçün yararsız da ola bilər.

Ənənəvi mütəşəkkil cinayətkar qruplarla kibercinayətkarlıq qrupları arasındakı digər böyük fərq yenə də avtomatlaşdırma üsuludur. Başqa sözlə, qrupun gücü fərdlərin sayında deyil, proqram təminatının gücündə ifadə olunur. Kiberməkanda fəaliyyət göstərən cinayətkar qrupların ənənəvi mütəşəkkil cinayətkar qruplarla müqayisədə daha çevik olduqlarını qəbul etmək olar və bu da qrupun üzvlərinin çevikliyi səbəbi ilə məhdud müddətə üzv olmağa imkan verir.

İKT-nin inkişafı nəticəsində kiberməkanda qeyri-qanuni məqsədlərlə gəlir əldə olunması o qədər sürətlə arıb ki, artıq hal-hazırda kiberməkanda “qara bazar”lar fəaliyyət göstərir. Məlum olduğu kimi, qara bazarlar Nyu-Cersidən Nigeriyaya, Çinə və Cənub-Şərqi Asiyaya qədər bütün dünyada fəaliyyət göstərən fəaliyyətlər toplusudur. Bazar dedikdə, rəqəmsal əsasda cinayətləri əhatə edən mal və ya xidmətlər üçün ixtisaslaşmış və qeyri-ixtisaslaşmış təchizatçıların, satıcıların, potensial alıcıların və vasitəçilərin toplanması nəzərdə tutulur. Haker bazarları zamanla inkişaf etmişdir və indi bir çox formalarda mövcuddur. Onlar 2000-ci illərin əvvəlindən ortalarına qədər kredit kartı məlumatlarını əhatə edən mal və xidmətlərə diqqət yetirdilər. Sonra e-ticarət hesabları, sosial media və digər sahələr üçün vasitəçiyə qədər genişləndilər. Bu günlərdə bəziləri hələ bir

məhsula və ya xüsusi bir xidmətə həsr olunur, bəziləri isə hücumun tam dövrü üçün bir sıra mal və xidmətlər təklif edir, bəziləri bir çox məhsul təklif edən, lakin birpəncərəli alış-verişi tamamlamayan “vitrinlər” dir. Bəzi satıcılar çoxsaylı bazarlarda reklam verirlər, digərləri yalnız bir neçə onlayn forumda qalırlar. Tək forumlarda və ya mağazalarda olsa da, müxtəlif məhsullara müxtəlif səviyələrdə giriş vardır [8, s. 4-5].

Bəs kiberməkanda qara bazar necə işləyir? Troyan yaradıldıqdan sonra nə baş verir? Pul necə əldə edilir və yuyulur? Federal Təhqiqatlar Bürosu bu yaxınlarda onlayn talama və dələduzluq yolu ilə qazanc gətirən ən çox yayılmış rəqəmləri təsvir etmək üçün kibercinayətkarlıq biznesində aktiv olan fərqli “peşəkar mövqeləri” təsnifləşdirmişdir [12]:

- **Proqramçılar** – kibercinayətlər törətmək üçün istifadə olunan zərərli proqramı işləyib hazırlayırlar;
- **Distribyutorlar** – oğurlanmış verilənləri (məlumatları) satır və digər mütəxəssislər tərəfindən təqdim olunan mallar üçün vauçer rolunu oynayırlar;
- **Texniki mütəxəssislər** – serverlər, şifrələmə texnologiyaları, verilənlər bazaları və s. daxil olmaqla cinayətkar təşkilatın İKT infrastrukturunu qoruyurlar;
- **Hakerlər** – tətbiqlərin, sistemlərin və şəbəkənin zəifliklərini axtarır və bundan istifadə edirlər;
- **Dələduzlar** – fişinq və spam kimi müxtəlif sosial mühəndislik sxemləri yaradır və tətbiq edirlər;
- **Host sistem təminatçıları** – qanunsuz məzmun serverlərinin və saytlarının təhlükəsiz yerləşdirilməsini təklif edirlər;
- **Kassirlər** – silinən hesablara nəzarət edir və digər cinayətkarlara ödənişlə ad və hesab təqdim edirlər;
- **Pul qatırları** – bank hesabları arasında pul köçürmələrini həyata keçirirlər;
- **Tellerlər** – rəqəmsal valyuta xidmətləri və fərqli dünya valyutaları vasitəsilə qanunsuz qazanılmış gəlirlərin köçürülməsi və yuyulmasını həyata keçirirlər;

- **Təşkilat rəhbərləri** – əksər hallarda texniki bacarığı olmayan şəxslərdir ki, komandanı toplayır və hədəfləri seçirlər.

Kiberməkanda qara bazarın işləməsi və burada pozuntuların törədilməsi müəyyən texniki mərhələlər üzrə icra olunur. Birinci növbədə, istifadəçilərin internet təhlükəsizliyini pozmaq üçün zərərli proqram yaradılır. Unutmamalıyıq ki hər Troyan, virus, bot və başqa digər zərərli proqramların arxasında qanunsuz məqsədlər dayanır. Zərərli proqramın yaradılmasının əsas məqsədi “qurbanlar”ın cəlb edilməsidir. Bu da müxtəlif üsullarla edilir. Məsələn, qanunsuz onlayn malların reklamı.

Növbəti mərhələ verilənlərin satışı və çirkli pulların yuyulmasıdır. Sual yaranır? Niyə cinayətkarlar bank məlumatları əsasında pulları birbaşa əldə etmirlər və onun yuyulmasına davam edirlər? – Çünki verilənlər trafiki birbaşa oğurlamaqdan daha təhlükəlidir. Əksər hallarda kibercinayətlər bir neçə dövlətin sərhədini aşı bilər. Yəni cinayətkar ABŞ-da kompüter arxasında əyləşib, Azərbaycanda hər hansı bir şəxsin bank məlumatları əsasında pul vəsaitlərini talaya bilər. Əgər talama birbaşa olarsa, onun izinə düşmək və aşkar etmək çox asanlıqla mümkün olar. Amma arada vasitəçilər olduğu halda əsl cinayətkarın tapılması çətin olur. Məhz qara bazarlar da bunun üçün fəaliyyət göstərir.

Son zamanlar terrorçuluq kimi təhlükəli əməllərin törədilməsində kiberməkanda istifadə bütün dünya ictimaiyyətinin diqqətini hüquqi şəxslərin kibercinayətkarlığına qarşı mübarizəyə yönəlmişdir. Hətta, bəzi tədqiqatçılar “Kibercinayətkarlıqla Mübarizə Qanunu”nun hazırlanmasını təklif edirlər: Bu qanunla zəruri çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalı və kiberterrorçuluqla mübarizə ilə bağlı qaydalar daxil edilməlidir. Bundan əlavə, ədliyyə binalarında xüsusi “İnformasiya Prokurorluqları” və “İnformasiya Məhkəmələri”nin yaradılması bu cinayətlərlə mübarizə sahəsində təcrübə gətirəcəyi üçün əhəmiyyətli bir inkişaf olacaq [1, s. 135].

Hüquqi şəxslərin informasiya-hüquqi məsuliyyətinin növbəti istiqaməti kimi *internet provayderlərin məsuliyyətini* qeyd etdik. “Bilməmək xoşbəxtlikdir” deyiminə istinad edən əksər internet provayderlər məsuliyyətini inkar etməyə çalı-

şırlar. Ümumilikdə, qəbul olunur ki, provayderlər müştərinin fəaliyyətinin məzmununa daxil olan informasiyaya görə heç bir məsuliyyət daşımamalıdırlar. Çünki onların əsas məqsədi internetə çıxış imkanlarının təmin olunmasıdır. Lakin burada həmin provayderin fəaliyyətinin sırf texniki xarakterdə olması mütləq şərtidir. Məsələn, bir neçə il əvvəl internetlə bağlı Prodigy ilə əlaqəli məhkəmə işində Prodigy müştərilərindən birinin Prodigy müzakirə qrupunda (və ya bülleten lövhəsində) verdiyi ifadələrə əsaslanaraq böhtan ittihamı ilə məhkəməyə verildi. Bu işdə müştərisinin böhtan atan ifadələrinə görə Prodigy -nin məsuliyyət daşıyıb-daşmadığını müəyyən edərkən, New York ştatının hakimi Prodigy-nin kitab mağazası və ya kitabxana kimi bir məlumatın “paylayıcısı” olub-olmadığını və ya Prodigy-nin “naşir” olub-olmadığını müəyyən edərkən, ikincinin üzərində mövqeyini bildirir. Sadəcə bir distribyutor olaraq, Prodigy bəyanata görə məsuliyyət daşımır. Bunun əksinə olaraq, Prodigy naşir sayılsa (məlumatın məzmununa daha çox nəzarət etməklə), Prodigy məsuliyyət daşıyacaq. Ən çox onlayn xidmət təminatçıları şoka salan bir qərarda, hakim Prodigy-nin forumlarını izləmək və senzura etmək üçün çox yaxşı təbliğat aparmasının nəticəsi olaraq, Prodigy-nin bir nəşriyyat olduğunu və böhtan atan ifadəyə görə məsuliyyət daşdığını qəbul etdi. Prodigy hakimin qərarını geri götürmək üçün hərəkət etsə də, hakim bunu rədd etdi [10]. Çünki onlayn olsa belə, əgər hər hansı bir forumdan söhbət gedirsə, deməli məsuliyyət yaranacaqdır.

Məzmunundan asılı olmayaraq İnternet vasitəsilə ünsiyyət aktları, hər biri bir operator tərəfindən idarə olunan çox fərqli fiziki və məntiqi elementlərdən ibarət kompleks bir texnoloji infrastrukturdan keçir. Bu operatorların iştirakı, ümumi rabitə xidmətləri ilə bağlı qaydalar və ya İnternetlə əlaqəli xidmətlərin göstərilməsi hər bir müvafiq ərazinin qaydalarına tabedir. Eyni şəkildə, iş birləşmələrini tənzimləyən milli qaydalara və onların bazar payına uyğun olaraq tənzimləyici fərqlər var. Bu cür fərqlərin aktuallığı ondadır ki, hər bir əməliyyat metodu fərqli bir məsuliyyət formasına səbəb ola bilər. Hər bir operatorun mövcud texniki mərhələlərdən birinə nəzarət etməsi və nəticədə üçüncü şəxslərin hüquqlarını pozan iddia

edilən cinayət məzmununun və ya məzmunun dövryyəsinə icazə vermək üçün texniki imkanlara malik olduğu halda, vasitəçi ünsiyyəti asanlaşdıracaq. Məntiqlə bu vasitəçinin bu cür ünsiyyətin dövryyəsinin qarşısını almaq üçün lazımi texniki imkanları da olacaq. Bu baxımdan, İnternet xidmətlərini funksional xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olar [5, s. 2-3]:

1) son istifadəçinin kompüterini İnternetə qoşan, kabellərdən və ya simsiz texnologiyadan istifadə edən və ya avadanlığın İnternetə çıxışını asanlaşdıran bir giriş provayderi;

2) kompüterlə giriş provayderi ilə hosting provayderləri arasında qarşılıqlı əlaqəyə imkan verən tranzit provayder (onun funksiyası yalnız məlumatların ötürülməsidir);

3) öz məqsədləri üçün və ya üçüncü şəxslərin istifadəsi üçün nəzərdə tutulan, tranzit provayderlərə çıxışı olan, boş yer və ya “serverləri” olan hosting provayder;

4) veb səhifələr, xidmətlər, e-poçt, fərqli son istifadəçilər arasındakı əlaqə və zehnin təsəvvür edə biləcəyi digər imkanlar daxil olmaqla son istifadəçilərə ən müxtəlif məlumatları təqdim etmək üçün yuxarıdakı infrastrukturdan istifadə edən məzmun provayderi.

Bölgünün müəyyən çatışmazlıqları vardır. İlk öncə qeyd edək ki, Azərbaycanda iki termindən – internet və host provayderindən istifadə edilir. Tranzit provayderinə gəldikdə isə, dünya təcrübəsində internet şəbəkələrinin internet üzərindən birbaşa və dolaylı olaraq əlaqələndirilməsinə və tranzit adlandırılmasına imkan verən iki növ qarşılıqlı əlaqə var. Bu iki termin bəzən bir-birini əvəz edir, amma eyni deyil. Bu baxımdan, tranzit provayderinə də hüquqi anlayış verilməsi daha yaxşı olardı.

Respublikamızda internet xidməti telekommunikasiya xidmətinin bir növü sayılır (“Telekommunikasiya haqqında” Qanunun 23-cü maddəsi). Belə olduğu halda, internet provayderlərin məsuliyyəti qeyd olunan normativ hüquqi aktla tənzimlənir. Provayderlərin məsuliyyəti birinci növbədə uçota alınma üzrə qaydaların pozulması ilə bağlıdır. Lakin bu, informasiya-hüquqi məsuliyyət hesab oluna bilməz. Çünki bilavasitə predmetini inzibati-idarəetmə qaydalarının pozulması

təşkil edir. Lakin internet provayderi tərəfindən yayılan informasiya ilə bağlı pozuntular bilavasitə informasiya-hüquqi aspektə daxildir. Milli qanunvericiliyimizə əsasən, başqa qayda nəzərdə tutulmadığı təqdirdə, ötürülən məlumatların məzmununa görə operatorlar və provayderlər məsuliyyət daşımır (43-cü maddə).

Bəs internet informasiya ehtiyatında informasiya ilə bağlı pozuntulara görə məsuliyyət kimin üzərinə düşəcəkdir? – Bununla bağlı, qanunverici yetərinə ətraflı tənzimləmə etmişdir. Əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə normalar müəyyən olunmuşdur:

✚ *İnformasiya qanunvericiliyində internet informasiya ehtiyatında informasiyanın yayılması ilə bağlı qaydaların müəyyən olunması və həmin qaydaların pozulmasına görə məsuliyyət.* Bu məsuliyyətin subyektlərinə yalnız informasiya ehtiyatının sahibi deyil, həmçinin host və internet provayderlər də daxildir. Lakin onların məsuliyyət formaları fərqlidir. Belə ki, sırf texniki məsələlər üzrə məsuliyyət provayderlərin üzərinə düşsə, qalan məzmun məsələləri üzrə məsuliyyət internet ehtiyatının sahibi üçün nəzərdə tutulur.

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun 13-2-ci maddəsinə uyğun olaraq, yayılması qanunla qadağan edilən informasiyanın yerləşdirilməsinə yol verilməməlidir. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yayılması qadağan edilən informasiyanın internet informasiya ehtiyatında yerləşdirilməsi hallarını bilavasitə aşkar etdikdə və ya fiziki, hüquqi şəxslərdən, yaxud dövlət qurumlarından daxil olmuş əsaslandırılmış məlumatlar əsasında müəyyən etdikdə, bu barədə internet informasiya ehtiyatının və onun domen adının sahibinə və host provayderə yazılı xəbərdarlıq edir. Xəbərdarlıq edildiyi vaxtdan 8 saat ərzində yayılması qadağan edilən informasiya internet informasiya ehtiyatından götürülməlidir. Əks halda, Nazirlik həmin orqanın yerləşdiyi yer üzrə rayon (şəhər) məhkəməsinə internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması barədə müraciət edir. Məhkəmə internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması barədə müraciətə 5 günədək müddətdə baxır və qərar qəbul edir. Qərar

qəbul edildikdən dərhal sonra qüvvəyə minir və qərardan şikayətin verilməsi onun icrasını dayandırmır. Məhkəmə internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması haqqında qərar qəbul etdikdə, Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi həmin informasiya ehtiyatını “Yayılməsi qadağan edilən informasiyanın yerləşdirildiyi informasiya ehtiyatlarının Siyahısı”na daxil edir. İnternet informasiya ehtiyatı “Yayılməsi qadağan edilən informasiyanın yerləşdirildiyi informasiya ehtiyatlarının Siyahısı”na daxil edildikdən dərhal sonra host provayder və internet provayderlər internet informasiya ehtiyatına müraciəti məhdudlaşdırmalı və bu barədə internet informasiya ehtiyatının sahibinə məlumat verməlidirlər.

Qanunverici host provayder üçün də birbaşa qayda təyin etmişdir ki, yayılması qadağan olunan informasiya aşkar etdikdə, bu cür pozuntuların qarşısını alsın.

Beləliklə, respublikamızda internet və host provayderlərin də yayılan informasiyanın məzmununa görə müəyyən mənada informasiya-hüquqi məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Müasir dövrdə müxtəlif süzgeçlər vasitəsilə “təhlükəli kontent”in aşkar edilməsinin çox asan olması provayderlərin məsuliyyətinin müəyyən olunması üçün əsas və səbəb ola bilər. Bu, həm də pozuntuların vaxtında qarşısının alınmasına xidmət edə bilər.

✚ *İnzibati qanunvericilikdə informasiya-hüquqi məsuliyyətin müəyyən olunması.* Yuxarıda qeyd etdiyimiz kontekstdən qadağan olunmuş informasiyanın yayılması ilə bağlı qaydaları pozan hüquqi şəxslər inzibati məsuliyyətə cəlb edirlər (AR İXM-in 388-1-ci maddəsi). Burada yalnız ehtiyatın sahibi deyil, həmçinin provayder, eləcə də istifadəçilər hər bir öz funksional təyinatına uyğun şəkildə məsuliyyət daşıyırlar. İXM-ə əsasən, sanskiya yalnız o halda tətbiq oluna bilər ki, həmin əməl cinayət kimi məsuliyyət yaratmasın.

✚ *Cinayət qanunvericiliyində informasiya-hüquqi məsuliyyətin müəyyən olunması.* Maraqlı məqam ondadır ki, AR İXM-in Cinayət Məcəlləsinə göndəriş etməsinə baxmayaraq, burada konkret qadağan olunmuş informasiyanın yayılmasına görə məsuliyyət müəyyən edən norma yoxdur. Sadəcə olaraq, qanunla müəyyən edilmiş siyahıya

daxil olan məlumatların yayılması ilə bağlı müxtəlif əməllər kriminallaşdırılmışdır. Məsələn, hüquqi şəxs öz saytında terrorçuluğu təbliğ edirsə, arıtq bilavasitə cinayət məsuliyyəti (214-2) yaranmış olacaqdır. Cinayət Məcəlləsinin xüsusi normalarını təhlil edərək, qanunda sadalanan məlumatların hər birinin müxtəlif maddələr üzrə cinayət əməli kimi nəzərdə tutulduğu qənaətinə gələ bilərik.

Cinayət-hüquqi aspektlə bağlı digər problemlə cəhət yeni əlavə olunan bənd və normaların bir qədər qüsurlu olmasından irəli gəlir. Məsələn, 148-ci maddədən əlavə, 148-1-ci maddə (internet informasiya ehtiyatında saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan istifadə edərək böhtan atma və ya təhqir etmə) tərkib kimi müəyyən olunmuşdur. Əgər burada yalnız İKT-dən istifadə əlaməti olsa idi, belə əlavənin edilməsinə heç bir gərəklə qalmayacaqdı. Lakin söhbət saxtakarlıqdan getdiyi üçün artıq şəxsi həyata müdaxilə və s. pozuntular da ortaya çıxır. Bu baxımdan, saxta profillə edilən bu cür pozuntular daha təhlükəli ola bilər. Amma bu fakt da həmin əməllərin yeni bir tərkib kimi təsbit olunmasına əsas vermir. Yaxşı olardı ki, saxta profillərdən istifadə etmə tövsiyədici hal kimi hər iki cinayəti nəzərdə tutan dispozişiyalara əlavə olunsun.

Nəhayət, hüquqi şəxslərin informasiya-hüquqi məsuliyyətinin digər istiqaməti **informasiya sahiblərinin məsuliyyətidir**. Bu məsuliyyət forması informasiya sahiblərinin informasiyanın əlyetərliyini təmin etməməsindən irəli gəlir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun III fəslə informasiya sorğusunun təmin edilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Həmin tənzimləmələrin pozulduğu təqdirdə, informasiya sahibi müvafiq məsuliyyət daşıyır ki, pozuntular həm qaydalara riayət etməməkdə ifadə oluna bilər, həm də istifadəçi hüquqlarını əsassız məhdudlaşdırmaqla özünü bürüzə verə bilər (maddə 13 və 20). Bununla yanaşı, vəzifəli şəxslərin də əsassız məhdudlaşdırmalara görə məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, elektron idarəetməyə keçən respublikamızda bütün məlumatlar elektron formaya keçirilir. Belə olduğu vəziyyətdə vətəndaşlar üçün həmin məlumatların əlyetərliyi tam formada təmin

olunmalıdır. Həmçinin konfidensiallıq və məxfilik qaydaları da gözlənməlidir.

Milli məhkəmə təcrübəsində informasiya sorğusunun icrasından imtina ilə bağlı yetərincə faktlar mövcuddur [2]. Həmin işlərin ümumiləşdirilməsinə əsasən, qeyd etmək lazımdır ki, əksər hallarda müxtəlif sirlərin hüquqi rejiminə daxil olan məlumatların verilməməsi əsası ilə sorğuya imtina edilir. Bu da qanunvericilikdə olan ziddiyyətlərdən irəli gəlir.

Onu da nəzərə almalıyıq ki, informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətini bütün üzvlərin informasiya proseslərində aktivliyini təmin etmək təşkil edir ki, bunun da əsasında informasiya sahəsində hüquqlar dayanır. Bu baxımdan, informasiya sorğusunun təminatı üzrə informasiya sahiblərinin hüquq pozuntuları bilavasitə həmin hüquqlara qəsd etmiş olur. Ona görə də Ombudsmanın fəaliyyətini tənzimləyən normalar informasiya əldə etmək hüququ pozulan şəxslərin şikayət verməsi üçün hüquqi imkanlar təqdim edir (Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Qanununun 13-1-ci maddəsi). Müvafiq olaraq, Ombudsmanın Aparatında tərkibində “İnformasiya əldə etmək hüququnun təmini sektoru və Təhlil və monitorinqlər sektoru” fəaliyyət göstərən “İnformasiya əldə etmək hüququnun müdafiəsi şöbəsi” yaradılmışdır. Hətta Müvəkkilin Avropa Şurası ilə birlikdə keçirdiyi Tvinninq layihəsində üçüncü komponent “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunun milli hüquqda implementasiyası sahəsində Ombudsman İnstitutunun imkanlarının gücləndirilməsi olmuşdur [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə respublikamızda elektron sənəd dövriyyəsinin daha çox üstünlük təşkil etməsi elektron sənəd mübadiləsi zamanı informasiya təhlükəsizliyinin təminatı problemini gündəmə gətirir. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” 9 mart 2004-cü il tarixli AR Qanunu elektron sənədlərlə bağlı konkret qaydalar müəyyənləşdirir. Məsələn, Qanunda elektron sənədlərin saxlanması və mühafizəsi üçün imperativ qaydaların müəyyən edilməsi, eləcə də elektron imza ilə bağlı sertifikatlaşdırmanın nəzərdə tutulması mahiyyət etibarilə elektron sənəd dövriyyəsinə “informasiya sızma”sının, infor-

masiyanın müxtəlif məqsədlərlə məhvinin və korlanmasının qarşısını alır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, informasiyanın müəyyən müddətdən sonra əhəmiyyətini itirməsindən irəli gələrək, onun daşıyıcılarının qanuni qaydada məhv edilməsi və ya utilizasiyası da mümkündür. Mövcud qanunvericilik aktlarında informasiyanın məhvi ilə bağlı normalar əsas etibarilə kağız daşıyıcılarda əks olunan məlumatlara şamil edildiyi üçün elektron məlumatların məhv edilməsi ilə bağlı bir çox çətinliklər vardır. Bu baxımdan, məsuliyyət məsələlərinin düzgün həlli, informasiya sisteminin mühafizəsinin operativ təşkili məqsədilə elektron sənəd dövriyyəsi ilə bağlı normalara yenedən baxılmalı, mümkün redaktələr edilməlidir.

Nəticə

Tədqiqat zamanı informasiya-hüquqi məsuliyyət iki kontekstdən şərh olunmuşdur:

- Məzmun baxımdan: mülki, inzibati, cinayət və intizam məsuliyyəti.
- Subyekt baxımdan: fiziki və hüquqi şəxslərin məsuliyyəti.

İnformasiya-hüquqi məsuliyyətlə bağlı ən problemlə məqam qanunvericiliyin əksər normalarında İKT-dən istifadənin ağırlaşdırıcı hal hesab edilməsidir. Rəqəmsallaşmanın dinamikasını nəzərə alaraq, İKT-nin tətbiqini ağırlaşdırıcı hal kimi qəbul etmək məntiqə uyğun sayıla bilməz. Belə tətbiq də digər üsullardan biri kimi qəbul edilə bilər.

Bundan əlavə, dövrün tələbindən irəli gələrək, müxtəlif dövrlərdə istifadə olunan yeni pozuntuların, məsələn, eyniyyət oğurluğunun milli hüquq sistemimizdə tətbiq olunan normalar müstəvisində şərh olunması mümkün olmur. Çünki müqayisə zamanı mövcud normaların müəyyən etdiyi elementlər arasında uyğunsuzluq yaranır. Fikrimizcə, hər üç sahədə məsuliyyətin müəyyən olunması zamanı konkretləşdirməyə deyil, daha çox ümumi elementlərə üstünlük verilməsi daha düzgündür.

İnformasiya hüquq pozuntularına görə məsuliyyətin təyin olunmasında mütləq şəkildə sanksiya kimi həbs (inzibati xəta) və ya azadlıqdan məhrum etmə (cinayət) tətbiq edilməsi məqsədəmüvafiq deyil. Əksinə, bu cür əməllərdə əgər bö-

yük miqdarda maddi, fiziki və ya mənəvi ziyan vurulmamışdırsa, cərimə və alternativ başqa yeni cəzalar daha effektiv ola bilər. Məsələn, ABŞ-da “kompüterdən müəyyən müddətə istifadə etməmək” kimi cəzalar tətbiq olunur. Fikrimizcə, şəxsin törətdiyi infirmasiya-hüquq pozuntusuna görə onu azadlıqdan məhrum etmək əvəzinə cərimə etməklə və İKT-dən istifadəsinə qadağalar qoymaqla daha uğurlu nəticə əldə etmək olar.

Son dövrlərdə süni intellekt sistemlərindən istifadə, insanabənzər robotların hüquqi statusunun

tanınması məsuliyyət məsələlərinin də tənzimlənməsini zəruri etmişdir. Hesab edirik ki, bu cür robotları fiziki şəxslərlə bərabər səviyyədə məsuliyyətə cəlb etmək nə nəzəri, nə də təcrübi baxımdan səmərəli ola bilməz. Bu, tədricən məsuliyyəti “robotların üzərinə qoymaqla” xaosla nəticələncəkdir. Ona görə də süni intellekt sistemlərinin törətdiyi pozuntulara görə məsuliyyət istehsalçının, satılmadan sonra isə müvafiq müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq alıcının üzərinə qoyulmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Alper Güneş. Bilişim suçları və idarenin hukuki sorumluluğu. Yüksek Lisanz Tezi. Konya, 2015, 171 s.
2. Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin İnzibati-İqtisadi Kollegiyasının Qərarı.
http://sc.supremecourt.gov.az/storage/Inzibat/2019/9_3498+17.12.2019.pdf
3. Chrome-un “İncognito” (Gizli) rejimi istifadəçilərinin veb tarixçəsindəki məlumatları toplaması iddiası ilə Google şirkətinə qarşı 5 milyard dollar dəyərində mülki iddia qaldırılıb.
<https://cert.gov.az/az/article-view/73>
4. İnformasiya əldə etmək hüququnun təmin edilməsi. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsman) rəsmi saytı. <https://ombudsman.az/az/view/pages/46>
5. Claudio Ruiz Gallardo and J. Carlos Lara Gálvez. Liability of Internet Service Providers (ISPs) and the exercise of freedom of expression in Latin America.
https://www.palermo.edu/cele/pdf/english/Internet-Free-of-Censorship/02-Liability_Internet_Service_Providers_exercise_freedom_expression_Latin_America_Ruiz_Gallardo_Lara_Galvez.pdf
6. Directive 2013/40/EU of the European Parliament and of The Council of 12 August 2013 “On attacks against information systems and replacing Council Framework Decision 2005/222/JHA”.
<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:218:0008:0014:EN:PDF>
7. Jonathan Mayer. Cybercrime litigation // University of Pennsylvania Law Review, May 2016, Vol. 164, No. 6, pp. 1453-1507
8. Lillian Ablon, Martin C. Libicki and Andrea A. Golay. Markets for Cybercrime Tools and Stolen Data: Hackers' Bazaar. RAND Corporation, 2014, 63 p.
9. McCusker R. Transnational organised crime: Distinguishing threat from reality // Crime Law and Social Change, 2006, No. 46, pp. 257-273
10. Stratton Oakmont, Inc. v. Prodigy Services Co., 23 Media L. Rep. 1794 (N.Y. Sup. Ct. 1995).
<https://h2o.law.harvard.edu/cases/4540>
11. Tatiana Tropina. Transnational Organized Crime: Analyses of a Global Challenge to Democracy. Transcript Verlag, 2013, 308 p.
12. The cyber-crime black market: Uncovered. Panda Security Report, 2014.
<https://www.pandasecurity.com/en/mediacenter/src/uploads/2014/07/The-Cyber-Crime-Black-Market.pdf>

Гусейн Ализаде

**ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ
ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ: ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И НОВЫЙ ПОДХОД К ИНСТИТУТУ
ИНФОРМАЦИОННО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ**

Резюме

Такие причины, как невозможность идентифицировать ущерб, причиненный или который может быть причинен кибер-нарушениями в результате развития ИКТ, количество информации, не рассчитанной с точки зрения качества и количества, увеличивают информационные нарушения. Однако увидеть это в статистике очень сложно. Потому что многие нарушения остаются скрытыми, потому что они еще не криминализованы, не выявлены и не отражены в официальной статистике.

Действующее законодательство характеризуется отсутствием единого подхода к оценке нарушений в сфере информационных технологий, единством используемого понятийного аппарата и применением несоответствующих и бессистемных изменений, не приносящих ожидаемых результатов. Кроме того, общей правовой проблемой остается несовершенство законодательства, регулирующего применение и использование достижений научно-технического прогресса, разделение нормативной базы на подходы к правовому регулированию различных аспектов технического прогресса. В статье анализируются такие проблемы, даются предложения и рекомендации.

Huseyn Alizade

**INFORMATION-LEGAL RESPONSIBILITY OF LEGAL ENTITIES: FORMATION
OF E-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND NEW APPROACH
TO THE INSTITUTE OF INFORMATION-LEGAL RESPONSIBILITY**

Summary

Reasons such as the inability to detect the damage caused or likely to be caused by cyber-violations as a result of the development of ICT, the amount of information that is not calculated in terms of quality and quantity, lead to an increase in information violations. However, it is very difficult to see this in the statistics. Because many violations remain latent because they have not yet been criminalized or detected, and are not reflected in official statistics.

The current legislation is characterized by the lack of a unified approach to the assessment of violations in the field of information technology, the unity of the conceptual apparatus used and the application of inappropriate and unsystematic changes that do not yield the expected results. In addition, the imperfection of the legislation governing the application and use of the achievements of scientific and technological progress, the division of the regulatory framework in approaches to the legal regulation of various aspects of technological progress remains a common legal problem. The article analyzes such problems and makes suggestions and recommendations.

UOT.34.002

AYSEL HACIYEVA**Bakı Dövlət Universiteti****Hüquq fakültəsi****İnsan hüquqları və informasiya hüququ****UNESCO kafedrasının dissertantı****hassanly.aysel@mail.ru**

BEYNƏLXALQ MƏKANDA İNFORMASIYAYA ÇATIMLIQ HÜQUQU BU SFERADA İLK QANUN- VERİCİLİK AKTLARI

Açar sözlər: şəxsi məlumatlar, fərdi məlumatlar, həssas fərdi məlumatlar, rəsmi sənədlər, məhdudlaşdırma, istisnalar

Ключевые слова: личная информация, личные данные, конфиденциальные личные данные, официальные документы, ограничения, исключения

Keywords: personal information, personal data, sensitive personal data, official documents, restrictions, exceptions

Uzun müddət məlumat azadlığı sahəsində beynəlxalq inkişaf ifadə azadlığının kölgəsində qalırdı. 200 ilə yaxındır ki, 1766-cı il tarixli İsveç Məlumat əldə etmə haqqında Qanun demək olar ki, unikal bir sənəd idi. II Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq azadlıqların inkişafı gücləndirildi və bunlar əsas insan hüquqlarının bir hissəsinə daxil edildi. Məlumat azadlığı ifadə azadlığı ilə yanaşı beynəlxalq konvensiyalara daxil edilmişdir və tədricən demokratik bir cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi inkişaf etdirilmişdir. Məlumat azadlığı məlumatı axtarmaq və əldə etmək hüquqlarını özündə ehtiva edir və iki elementə malikdir.

- Birincisi, müstəqil media və internet də daxil olmaqla, müvafiq informasiyanı axtarmaq və əldə etmək hüququ var.

- İkincisi, səlahiyyətli şəxslərin öz təşəbbüs-

ləri ilə təqdim etmədikləri sənədlərə və məlumatlara giriş hüququ vardır[3,s.5]

Beynəlxalq qaydalar ətraf mühit haqqında məlumat azadlığının inkişafı üçün xüsusi rol oynayır. Bir çox ölkə və AB tərəfindən təsdiqlənən 1998-ci il Aarhus Konvensiyası möhkəm bir təməl qoymuşdur. Aİ hüququnun məlumat azadlığının inkişafı və tənzimlənməsində artan rolu vardır. Skandinaviya Üzv Dövlətləri - Danimarka, Finlandiya və İsveç, Hollandiya və Estoniya və Sloveniya ilə birlikdə Aİ-da məlumat azadlığı qaydalarının inkişaf etdirilməsi üçün effektiv fəaliyyət göstərirlər. Bu sferada İsveç xüsusilə aktivlik nümayiş etdirir. Aİ qurumlarının sənədlərinə giriş haqqında Aİ Nizamnaməsi İsveç sədrliyi dövründə qəbul edilmişdir və İsveç Aİ Ədalət Məhkəməsinə əhəmiyyətli prinsiplər qərarlarla nəticələnən iddialar qaldırmışdır. Vacib mərhələlərdən biri 2007-ci ildə fərdi bir Üzv Dövlətin səlahiyyət dairələrindən sənədlərin dərc olunmasına veto hüququ olmadığı barədə qərar qəbul etdiyi mühüm bir mərhələ oldu. Əsas məqsəd hakimiyyətin həyata keçirilməsinə demokratik nəzarət və vətəndaşların demokratik prosesdə iştirakı üçün zəmini gücləndirməkdir. Bu, bütün insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipini əsas prinsip kimi qəbul edən dövlətlərdə məlumat əldə etmək qaydaları üçün əsasdır. Aarhus Konvensiyasının və Aİ-nin ətraf mühitə dair məlumatların əldə edil-

məsinə dair Direktivinin məqsədləri təmiz ətraf mühit əldə etmək və sağlamlığı yaxşılaşdırmaq səylərinin vacib bir hissəsi kimi açıqlığı gücləndirməkdir. Siyasi və inzibati tədbirlər səmərəliliyi təmin etmək üçün kifayət deyil. Açıqlığı gücləndirmək nəzarət etmək və şirkətlərin öz işlərini görmələrini stimullaşdırmaq üçün lazımdır. Hər kəsin hakimiyyətin siyasi və inzibati qaydada həyata keçirilməsinə dair həqiqi məlumatlar əldə etmək hüququna malik olması həqiqi demokratik bir cəmiyyətin xüsusiyyətidir. İnformasiya haqqında ilk dövlətdaxili qanun 1766-cı ildə İsveçdə Kral tərəfindən keçirilən və informasiyaya çatımlıq hüququnu motivasiya edən parlament tərəfindən qəbul edilən Tromzo Konvensiyasıdır. (Right to Information Tromso Convention CoE) Konvensiya preambula və 15 maddədən ibarət idi. Növbəti dövlət Kolumbiyadır. Onun 1888-ci ildə qəbul etdiyi Siyasi və Bələdiyyə Təşkilatı Məcəlləsi fərdlərə dövlət orqanları tərəfindən saxlanılan və dövlət arxivlərində saxlanılan informasiyanı tələb etməyə imkan verirdi. Bu sahədə ilk qanunlarını qəbul edən növbəti dövlətlər isə 1951-ci ildə Finlandiya, 1966-cı ildə ABŞ, 1970-ci ildə isə Norveç, 1978-ci ildə Fransa və Niderland, 1982-ci ildə Avstraliya və Yeni Zelandiya, 1983-cü ildə Kanada və Danimarka, 1986-cı ildə Yunannıstan, 1987-ci ildə Avstriya, 1990-cı ildə isə İtaliya olmuşdur. Artıq 90-cı illərin sonuna yaxın bu sahədə qanun qəbul edən dövlətlərin sayı 14-ə çatırdı. 1992-ci və 2006-cı illər ərzində Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən, eləcə də, keçmiş Sovet İttifaqı özlərindən 25 dövlət informasiya haqqında qanun qəbul etmişdirlər ki, bunlardan ilk dövlətlər Macarıstan və Ukrayna olmuşdur[2,s.1] Artıq 2013-cü ildə 95 dövlətin qüvvədə olan informasiya haqqında qanunu və ya nizamnamələri var idi, Çin, Hindistan, Rusiya, Latin Amerikasına ölkələri də daxil olmaqla. 1981-ci ildə Avropa Şurasının siyasi qərar qəbul edən orqanı olan Nazirlər Komitəsi (Üzv Dövlətlərin Xarici İşlər Nazirlərindən ibarətdir), Dövlət Hakimiyyətləri tərəfindən saxlanılan məlumatlara giriş haqqında R (81) 19 sayılı Təvsiyəni qəbul etdi və orada da qeyd edilir ki, Üzv dövlətin yurisdiksiyasına daxil olan hər kəsin tələbi ilə qanunverici orqanlar və məhkəmə orqanları xaricində dövlət orqanlarının məlumatları

nı əldə etmək hüququ vardır.

Tromsø, Norveç - 18 iyun 2009-cu il tarixdə Avropa Şurasına üzv olan 47 dövlətdən 12-si Rəsmi Sənədlərə Giriş Haqqında Konvensiya imzaladı və bu rəsmi sənədlərə ümumi giriş hüququnu tanıyan ilk beynəlxalq hüquqi məcburi sənəd oldu. Konvensiyanı imzalayan 12 üzv dövlət Belçika, Estoniya, Finlandiya, Gürcüstan, Macarıstan, Litva, Makedoniya, Çernoqoriya, Norveç, Serbiya, Sloveniya və İsveçdir. Avropa Şurasının bütün üzvləri gələcəkdə Konvensiyanı imzalamaqda sərbəstdirlər, lakin bir neçə dövlət öz qanunlarını konvensiyanın özü tərəfindən müəyyən edilmiş minimum standartlara uyğunlaşdırmaq üçün çətinliklərlə üzləşirlər[4,s.12].

Tromsø Konvensiyası, potensial zərərin verilməsi üçün konkret bir qiymətləndirmənin aparılmasını və qorunan mənafelərin ictimai mənafelərlə ölçülməsini tələb edir. Konvensiya ayrıca həssas fərdi məlumatlar üçün mütləq istisnaların olmasına imkan verir. Tromsø Konvensiyasının adı rəsmi sənədlərə girişlə əlaqəli olduğunu açıq şəkildə göstərir. Şəxsi həyat və ya digər funksiyalarla əlaqəli elektron poçtlar və digər sənədlər onun əhatə dairəsindən kənar qalır. Tromsø Konvensiyası, qərarların, planların, qanunvericilik təkliflərinin və s. Əsasını təşkil edən hazır sənədləri deyil, layihədə olan sənədlərə girişi məhdudlaşdıran istisnalara imkan verir. Konvensiya dövlətləri bu sənədləri mühafizə etmək üçün vaxt məhdudluğu qoymağa təşviq edir. Digər beynəlxalq sənədlər kimi, Tromsø Konvensiyası da informasiyanı mühafizə etmək üçün əsaslandırılabilir istisnaları ehtiva edir. İstisnalar xüsusi əsaslandırma (justification) tələb edir. Aİ qanunları qanunvericiliyin hazırlanmasına dair məlumatlara giriş hüququna xüsusi diqqət yetirir. AB qurumlarının sənədlərinə və Əsas Hüquqlar Xartiyasına giriş haqqında AB Xartiyası, AB-nin öz qurumlarına şamil edilir. Xartiya, AB qanunlarını tətbiq etdikləri zaman Üzv Dövlətlərə də şamil edilir və Xartiyanın müqavilə statusu və məlumat azadlığına dair minimum tələblər, AB qaydalarını tətbiq etmək üçün milli qanunvericilik proseslərinin də Aİ Ədalət Məhkəməsinin açıqlıq tələblərinə cavab verməsi deməkdir. İnformasiyanın vacib mühüm elementlərini gizli saxlamağa səbəb olan is-

tisnalar xüsusi əsaslandırma tələb edir[1,s.8].

Bu Konvensiya, dövlət orqanlarına məxsus rəsmi sənədlərə ümumi giriş hüququnu tanıyan ilk məcburi beynəlxalq hüquqi sənəddir. Dövlət orqanlarının şəffaflığı yaxşı idarəetmənin əsas xüsusiyyəti və cəmiyyətin həqiqətən demokratik və plüralist olub-olmamasının göstəricisidir. Rəsmi sənədlərə giriş hüququ da insanların öz inkişafı və əsas insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün vacibdir. Bununla yanaşı, dövlət orqanlarının ictimaiyyət qarşısında legitimliyini və onlara olan inamını gücləndirir. Bu Konvensiya rəsmi sənədlərə giriş hüququ verir. Bu hüquqdakı məhdudiyyətlərə yalnız milli təhlükəsizlik, müdafiə və ya məxfilik kimi müəyyən maraqları qorumaq üçün icazə verilir. Konvensiya rəsmi sənədlərə giriş (rəsmi sənədlərə giriş formaları və ödənişləri) tələblərinə baxılması, baxılması proseduru və bir-birini tamamlayan tədbirlərdə tətbiq ediləcək minimum standartları müəyyənləşdirir və milli qanunların əsas götürülməsini təmin etmək üçün tələb olunan çevikliyə malikdir. Rəsmi Sənədlərə Giriş üzrə Mütəxəssis Qrupu bu Konvensiyanın implementasiyasına nəzarət edəcəkdir[8, s.210].

İsveç konstitusiyası dörd əsas qanunla tənzimlənir: İdarəetmə Mexanizmi, Mətbuat Azadlığı Qanunu, İfadə Azadlığı haqqında Əsas Qanun və Varislik Qanunu. Bunlar bütün digər qanunlardan üstündür. Konstitusiyada bildirilir ki, bütün vətəndaşlar sərbəst şəkildə məlumat axtarmaq, nümayişlər təşkil etmək, siyasi partiyalar yaratmaq və dinlərini tətbiq etmək hüququna malikdirlər.

1766-cı ildə İsveç Konstitusiyasına mətbuat azadlığını yazan dünyada ilk ölkə oldu. Mətbuat azadlığı ifadə və söz azadlığına əsaslanır - əksər demokratik dövlətlərin əsas prinsipidir. Səlahiyyətli şəxslər məsuliyyətə cəlb edilməli və bütün məlumatlar sərbəst əldə edilməlidir. Naşirləri, redaktorları və ya xəbər agentliklərini məlumatla təmin edən mənbələrin şəxsiyyətləri qorunur və jurnalistlər heç vaxt mənbələrini açıqlamaq məcburiyyətində qala bilməzlər. Bu mexanizmini televiziya, film və radio kimi yazılı olmayan mediaya yaymaq üçün 1991-ci ildə İfadə azadlığı haqqında qanun, qəbul edildi. Qanun sərbəst fikir mübadiləsi, məlumat və bədii yaradıcılığı təmin etməyə çalışır[13].

Məlumat azadlığı prinsipi, geniş ictimaiyyətin və kütləvi informasiya vasitələrinin rəsmi qeydlərə çıxış əldə etməsi deməkdir. Nəzarət demokratiya üçün dəyərlidir və şəffaflıq gücün sui-istifadə riskini azaldır. Rəsmi qeydlərə giriş həm də dövlət işçiləri və hökumətdə çalışan digər şəxslərin mediaya və ya kənar şəxslərə məlumat verməkdə sərbəst olmaları deməkdir. Bununla birlikdə, sənədlər milli təhlükəsizlik məsələlərini əhatə etdikdə gizli saxlanıla bilər; ölkələrarası və təşkilatlar arası əlaqəsi; milli maliyyə, pul və ya valyuta siyasəti; dövlət orqanları tərəfindən yoxlama, nəzarət və digər nəzarət əməliyyatları; cinayətlərin qarşısının alınması və ya təqib edilməsi; geniş ictimaiyyətin iqtisadi maraqları; fərdi şəxslərin şəxsi və maliyyə vəziyyətinin qorunması; və heyvan və ya bitki növlərinin qorunması[12].

Hazırda çoxtərəfli inkişaf bankları və eləcə də, bütün digər beynəlxalq maliyyə qurumları məlumatın açıqlanması siyasətini qəbul etmişdir. 1990-cı ildə informasiya hüququ inzibati idarəetmə islahatları kimi nəzərdən keçirilmişdir, çünki bu hüquq getdikcə fundamental insan hüququ kimi qəbul edilir. "İnformasiya azadlığı" anlayışı BMT tərəfindən 1946-cı ildə BMT-nin Baş Assambleyasının birinci sessiyasında, qəbul etdiyi 59 sayılı qətnaməsində tanındı. Qətnamənin 59 (1)-ci bəndində qeyd olunur: "İnformasiya azadlığı fundamental insan hüququdur və BMT-nin qəbul etdiyi bütün azadlıqların təməlidir." 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş İnsan Hüquqları Bəyannaməsi beynəlxalq insan hüquqlarını flaqman hesab etmişdir. Bütün dövlətlər üçün adət hüququ qismində məcburi olan Bəyannamənin 19-cu maddəsi ifadə və informasiya azadlığını bu cür təmin edir: "Hər kəs fikir və ifadə azadlığı hüququna malikdir. Bu azadlığa müdaxilə olmadan öz rəyində qalmaq azadlığı, informasiyanı və fikirləri hər hansı bir media vasitəsilə dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq axtarmaq, almaq və yaymaq daxildir". Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt BMT Baş Məclisi tərəfindən 1966-cı ildə qəbul edildi və 19-cu maddəsində Bəyannamə ilə çox oxşar şəkildə fikir və ifadə azadlığına təminat verir. Lakin bu beynəlxalq insan hüquqları mexanizmləri spesifik olaraq informasiya hüququnu detallı ola-

raq açıqlamadı. Bununla belə informasiya hüququnun məzmunu statik deyildir. Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi qeyd edir ki, insan hüquqlarını bugünkü günün tələblərinə, şərtlərinə görə şərh edəcək Avropa İnsan hüquqları Bəyannaməsi kimi canlı mexanizm mövcuddur[1,s.3] Eyni zamanda, Amerikaarası İnsan hüquqları Məhkəməsi bildirir ki, insan hüquqları müqavilələri şərtləri zamanın tələbinə, hazırkı yaşam şərtlərinə uyğunlaşdırılmalı canlı mexanizmlərdir. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ona edilən 11 Əlavə Protokolla qoruduğu hüquqların siyahısını daha da genişləndirmişdir. Konvensiyaya ona üzv olan dövlətlər üçün davranış standartları formalaşdırır, qərar və tövsiyələr verir ki, bunların içərisində informasiya hüququna çatımlıq da xüsusi yer tutur. Bununla belə üzv olan dövlətlər beynəlxalq konvensiyanın dövlətdaxili hüququnun bir hissəsi olmasını da təmin etmişdirlər. Konvensiyanın 10-cu maddəsinə nəzər salaq. Maddə "İfadə azadlığı adlanır və mətni aşağıdakı kimidir:

"1. Hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneçilik olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematoqrafiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur.

2. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərəzi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iqtisadın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın yaxud mənəviyyatın mühafizəsi üçün, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi üçün gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən formallıqlara, şərtlərə, məhdudiyyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər."

İfadə azadlığı demokratik bir toplumun əsl məqamlarından biridir. 10-cu maddənin 1-ci bəndinin 2-ci cümləsi

"Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı mane-

çilik olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir." deyərək ifadə edilir, yəni bu maddədə bizə **öz rəyində qalmaq azadlığı, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı anlayışlarını** təqdim edir[11].

Maddə 2 bənddən ibarətdir ki, 1-ci bənd qorunacaq azadlıqları ehtiva edərkən, 2-ci bənd isə ifadə azadlığına dövlətin müdaxilə etmə hallarının önə çəkməkdədir. 1-ci bənddə isə azadlığın 3 tərkib hissəsi göstərilmişdir. **öz rəyində qalmaq azadlığı, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı.** AİHM-nin ifadə azadlığı ilə bağlı qərarları ümumi olaraq KİV azadlığı ilə bağlıdır. Hətta bəzi məqamlarda ifadə azadlığını 8-ci maddənin təsiri altına da düşməsi ilə bağlı qərarlar olmuşdur ki, bu məqamlara toxunacaq. 8-ci maddədə **Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ adlanır və mətni belədir:**

"1. Hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlərinə hörmət hüququna malikdir.

2. Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iqtisadın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün sağlamlığı yaxud mənəviyyatı mühafizə etmək üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən bu hüququn həyata keçirilməsinə mane olmağa yol verilmir."

8-ci maddə şərh edilərkən 1-ci bənddə təminat verilən hüquqların ehtiva olunduğu, 2-ci bənddə isə dövlətin bu hüquqların təmin olunması halları, yəni bu hüquqlara olan məhdudiyyətlər nəzərdə tutulur. Maddə ilə hər kəsin şəxsi həyata hörmət, ailə həyatına hörmət, mənzilinə hörmət və yazışma sirlərinə hörmət olaraq bir-biri ilə kəşifən bu 4 hüquq qorunur. AİHM bu 4 hüququn anlayışını açıqlamaqdan çəkinir. Bu vəziyyət isə bu 4 hüququnun əhatə dairəsinə nələrin daxil olduğunu müəyyən etməkdə problemlər yaradır[4, s.7].

1993-cü ildə İnsan hüquqları üzrə BMT Komissiyası Fikir və İfadə Azadlığına dair BMT Xüsusi Məruzəçisi Ofisinin əsasını qoydu. Xüsusi Məruzəçinin mandatının bir hissəsini fikir və ifadə azadlığı məzmununu dəqiq aydınlaşdırmaq idi və bu eyni zamanda 1997-ci ildən Komissiyanın illik

hesabatlarında informasiya hüququ məsələsinə da ünvanlanırdı. Xüsusi Məruzəçi 1998-ci ildə İllik hesabatında qeyd etmişdir ki, ifadə azadlığına informasiya hüququ da daxildir: “İnformasiyanı axratmaq, əldə etmək, yaymaq dövlətlər üzərinə informasiya hüququnu təmin etmək kimi müsbət öhdəlik qoyur”. Məruzəçinin fikirləri Komissiya tərəfindən bəyənilmişdir.

1999-cu ildə 3 xüsusi mandat - Fikir və İfadə Azadlığına dair BMT Xüsusi Məruzəçisi, Media azadlığı haqqında ATƏT nümayəndəliyi və İfadə azadlığı haqqında ADT (Amerika Dövlətləri Təşkilatı) Xüsusi Məruzəçisi, ilk dəfə bir araya toplaşdılar və Birgə Bəyannamə (2004) qəbul etdilər. Qeyd olunur ki, informasiyaya çatımlıq hüququ milli səviyyədə də mükəmməl qanunvericilik vasitəsilə təsirə malik olan, informasiyanın maksimum yayılması prinsipinə əsaslanan fundamental insan hüququdur və yalnız dar istisnalar sistemi nəzərə alınmaqla bütün informasiyalar əlçatandır [5, s.11].

1997-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı insan hüquqlarının davamlı inkişafı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının hesabatlılığı baxımından (UNDP) Dövlət İnformasiyasının Yayılması Siyasətini qəbul etdi. Siyasət ictimaiyyət çatdırılmalı olan xüsusi sənədləri, məlumatları göstərir və müəyyən istisnaları da qeyd edir. Siyasət, eyni zamanda informasiyanın yayılmasını rədd edən məsələlərə baxılması üçün İnformasiya Nəşriyyatə və Sənədləşməyə Nəzarət Panelinin də əsasını qoydu. Panel 3-ü Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının ixtisaslaşmış üzvlərindən və 2-si isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının Administratoru tərəfindən təyin edilən və bu profildən olmayan üzvlərdən olmaqla cəmi 5 üzvdən ibarətdir.

Rəsmi informasiyaya çatımlıq hüququ hazırda 60 ölkənin konstitusiyası ilə mühafizə olunur. ən azı 53, mübahisəli olaraq isə 60 ölkədə informasiyaya və ya sənədlərə çatımlıq hüququ təmin edilir, eləcə də, hökumətin üzərinə informasiyanın ictimaiyyətə açıq olmasına dair öhdəlik qoyur. Bu ölkələrin hər birinin qanunvericiliyində informasiya hüququnun təkmilləşdirilməsi və implementasiya olunmasına dair müddəə vardır. Informasiya

hüququnun konstitusioanl mühafizəsi xüsusilə Latin Amerikasında **Claude Reyes** məhkəmə işində tanınmışdır [12].

1998-ci ildə Fundacion Terram adlı ekoloji təşkilat Xarici İnvestisiya üzrə Çili Komitəsinə həmin Komitənin özünün təsdiq etdiyi məsələnin qırılmaması haqqında layihənin həyata keçirilməsi üçün xarici şirkət haqqında informasiya əldə etmək üçün müraciət etmişdir. Fundacion Terram təşkilatı layihənin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini qiymətləndirməyi nəzərdə tutulmuşdur və Komitənin təhlil prosesində toplanmış olduğu qeydlər istəmişdir (13-cü paraqraf). Lakin Komitə bu sorğuları rədd etdiyinə görə Çili Ali Məhkəməsinə müraciət etmişdir. Çili Ali Məhkəməsi isə müraciəti açıq-aşkar əsassız olduğuna görə qəbul edilməz elan etmişdir (31-ci paraqraf). Fundacion Terram təşkilatı İnsan hüquqları üzrə Amerikaaarası Komissiyaya ərizə ilə müraciət etdi. Komissiya isə öz növbəsində İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəməyə müraciət etdi. Məhkəmənin **qərarına** görə:

İnsan hüquqları üzrə Amerika Konvensiyasının 13-cü maddəsi dövlət tərəfindən təmin olunan informasiyaya çatımlığı mühafizə edir və fərdlərin informasiya əldə etmək hüququnu, dövlətin isə məhdud istisnalar olmaqla, bu hüququ təmin etmək kimi müsbət öhdəliyinin olduğunu əhatə edir. Informasiyanı əldə etmək istəyən fərddən və ya hüquqi şəxsədən birbaşa və ya şəxsi marağını sübut etmək tələb edilmir, belə informasiya əldə edildikdən sonra isə şəxs onu ümumi ictimaiyyətdə dövriyyə etdirməkdə azaddır (77-ci paraqraf). Informasiyanın şərtləri maksimum yayılma prinsipi ilə idarə edilir (92-ci paraqraf). Dövlətlərdən çatımlıq hüququna effekt verən hüquqi baza yaratmaq tələb olunur (163-cü paraqraf) [6, s.9].

Dövlət yalnız Konvensiya ilə icazə verilən səbəblərlə informasiyaya çatımlığı məhdudlaşdırıla bilər (77-ci paraqraf). Məhdudiyət:

- əsas qanunla qoyulmalıdır;
- Konvensiyanın 13.3-cü maddəsinin məqsədlərinə uyğun olmalıdır;
- Demokratik cəmiyyət üçün zəruri olmalıdır (88-91-ci paraqraf) [3, s.4].

Şirkətinin tələbinin rədd olunması məhdudiyətin göstərilən əsaslarına uyğun deyildir.

Məhkəmə 13-cü maddənin pozuntusunu tanıdı və ilk informasiya hüququna çatımlığı tanıyan beynəlxalq məhkəmə oldu.

Aşağıdakı 59 ölkənin konstitusiyası informasiya hüququna təminat verir:

- 12 Amerika ölkəsi (Argentina, Braziliya, Çili, Colombia, Kosta Rika, Ekvador, Meksika, Nikaragua, Panama, Paraqvay, Peru and Venesuela)

- 18 Avropa ölkəsi informasiya hüququna açıq təminat verir (Albaniya, Bolqarıstan, Çexiya, Estoniya, Finlandiya, Yunanıstan, Macarıstan, Litva, Moldova, Monteneqro, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Serbiya, Slovakiya, Sloveniya, İsveç);

- Avropada 7 ölkə mübahisəli şəkildə informasiya hüququna təminat verir (Avstriya, Azərbaycan, Belçika, Gürcüstan, Makedoniya, Rusiya, Ukrayna);

- Asiya və Sakit okeanda 6 ölkə (Nepal, Yeni Zelandiya, Pakistan, Papua Yeni Qvineya, Filipin, Tayland)

- 16 Afrika ölkəsi (Burkina Faso, Kamerun, Konqo, Misir, Eritreya, Qana, Qvineya Bisau, Keniya, Madaqaskar, Malavi, Mərakeş, Mozambik, Seyşel adaları, Cənubi Afrika, Tanzaniya Demokratik Respublikası və Uqanda)[11]

Beş ölkənin yuxarı instansiya məhkəmələri konstitusiyalarını və digər əsas qanunlarını informasiya hüququnu dolayısı ilə qorumaq baxımından şərh var: Kanada, Fransa, Hindistan, İsrail və Cənubi Koreya. Buraya Paraqvay, Uruqvay və Rusiya da daxildir.

Şəxsi məlumatları üç kateqoriyaya bölmək olar: həssas, sosial və ümumi məlumat. Sağlamlıq, cinsi oriyentasiya, sosial problemlər, dini və siyasi inancılar barədə məlumatlar həssas şəxsi məlumatların nümunəsidir. Sosial məlumatlar cəmiyyətdəki aktor olaraq insanları maraqlandırır, məsələn siyasət, din, ictimai təşkilatlar, ticarət və bu kimi sahələrdə lider vəzifələrdə olma haqqında məlumat. Ümumi şəxsi məlumat, iş, gəlir, təqaüd, vergi, təhsil, imtahan nəticələri, səhmlər, mənzil, avtomobillər və bu kimi məsələləri əhatə edən arada olan bir kateqoriyadır. AİHM-in 8-ci maddəsinə əsasən, həssas şəxsi məlumatlar məxfi saxlanılmalıdır. AİHM-nin 10-cu maddəsinə əsasən sosial fərdi məlumatlar demokratik nəzarəti və iştirakı təmin etmək üçün əlçatan və açıq olmalıdır[9,s.5].

AİHM-nin qərarlarında informasiyaya çatımlıq hüququ

İfadə azadlığı, yəni sözügedən müqavilənin 10-cu maddəsi Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi qarşısında bir çox məhkəmə prosesinin mövzusu olmasına baxmayaraq, 10-cu maddənin bir hissəsi olan məlumatları birbaşa əldə etmək hüququ ilə əlaqəli olan qərarlar isə demək olar çox azdır. Həm də Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi azadlıq hüduqlarının meyarlarının uyğun olub olmadığını anlamaq məqsədlə bəzi yoxlamalar aparır. Bunlar: məhdudiyyət və müdaxilə qanuni olmalıdır. Məhdudlaşdırmanın qanuni bir məqsədi olmalıdır. Məhdudiyyət demokratik cəmiyyət üçün lazımlı olmalıdır.[14] Qanunilik prinsipinə uyğun olaraq tətbiq olunan cəza, bu, qanuni məqsədlə mütənasib olmalıdır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, informasiyaya çatımlıq hüququnu dair Müqavilənin 10-cu maddəsinə istinad etməklə yanaşı, informasiyanın şəxsi həyat baxımından daşdığı önəm əsasən məlumat əldə etməkdən imtina müqavilənin 8-ci maddəsi daxilində qiymətləndirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, məhkəmə məlumat almaq hüququnun tamamilən 8-ci maddənin əhatə dairəsinə düşməsi kimi qiymətləndirilməməli olduğunu da vurğulayır. Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi tərəfindən müqavilənin 10-cu maddəsi ilə bağlı qərarlara baxsaq görərik ki, informasiya hüququna çatımlıqla bağlı birbaşa qərar yoxdur. Lakin 10-cu maddə ilə bağlı bir çox qərarları vardır. Qərarların mahiyyəti nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, mətbuat və vətəndaşın məlumat almaq azadlığının ön plana çıxdığı görülür. Çetin və dostları Türkiyəyə qarşı (40153/98) (13 fevral 2003) məhkəmə işində bəzi qəzetlərin fəvqəladə vəziyyət ərazisində paylanmasının qadağan edilməsini, Kolumbani Fransaya qarşı (51279/99) (25 iyun 2002) məhkəmə işində xarici bir dövlət başçısını təhqir etdiyinə görə baş redaktorun və jurnalistin həbs cəzasını, Vgt. Verein Gegen Tierfabriken İsveçrəyə qarşı (24699/94) (28 iyun 2001) məhkəmə işində heyvanların qorunması üçün bir təşkilat tərəfindən verilən bəyannamənin yayımlanmasının rədd edilməsini, fikir və düşüncənin açıqlanmasına və yayımlanmasına qarşı maneələr yaradılmasını insan hüquqlarının tapdalanması kimi qeyd edərək, konvensiya-

nın 10-cu maddəsinin pozuntusu kimi qəbul etmişdir. Ancaq məhkəmə 10-cu maddə və hətta bəzən 8-ci maddəyə münasibətdə "cari işin şərtləri daxilində" ifadəsini istifadə edərək məlumat əldə etmək hüququnun bu maddələrin əhatə dairəsinə düşməsinə istisna etməyib[7,s.10].

- Leander İsveçə qarşı (9248/81) (26 Mart 1987),

- Gaskin İngiltərəyə qarşı (10454/83) (7 İyul 1989),

- Guerra et al İtaliyaya qarşı (14967/89) (19 Fevral 1998),

- Mc Ginley, Egan İngiltərəyə qarşı (21825/93) (9 İyun 1998)

məhkəmə işlərində məhkəmənin qiymətləndirmələrində şəxslərdən məlumat almaq azadlıqlarının dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılması qadağan olduğu bildirilsə də, tərəflərin məlumat əldə etmək öhdəliklərinə tam aydınlıq gətirmir. "Cari işin şərtləri daxilində" ifadəsini məhkəmə istifadə edərək bu hüququnun müdafiəsinin konkret olaraq hansı maddənin əhatə dairəsinə düşməsinə açıqlamamışdır. Yəni bu o deməkdir ki, informasiya hüququna çatımlığın hansı maddənin təsiri altına düşməsi konkret isin hallarından birbaşa asılıdır. Belə ki, hər nə qədər bu hüququnun 10-cu maddənin təsiri altına düşməsi istiqamətində məhkəmənin dəqiq qərarı olmasa da, məhkəmə bu hüququn müəyyən şərtlərlə konvensiyanın digər maddələri ilə qorunacağını vurğulamışdır. Məsələn Gaskin İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində məhkəmə iddiaçının uşaqları dövlət himayəsində keçirdiyi dövr haqqında məlumat əldə et-

mək istəyinin rədd edilməsini 8-ci maddənin pozuntusu kimi görür və informasiyanın iddiaçının şəxsi həyatı baxımından əhəmiyyətli olması ilə əsaslandırır. Buna baxmayaraq məhkəmə şəxsi informasiyaya çatımlığın olmaması ilə şərtlənən bütün halların bu maddənin təsiri altına düşməyəcəyini də bəyan etmişdir[7,s.6].

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Z-Avstriyaya qarşı (1988) qərarında olduğu kimi, dövlətlərin ictimaiyyətə açıq məlumatlara və ümumi məlumat mənbələrinə çıxışı şüurlu şəkildə olan tədbirlərlə qarşısı alınmalı bilməyəcəyinə də qərar verdi. Konvensiyanın 10-cu və 6-cı maddəsi ilə Eroğlu və dostları Türkiyəyə qarşı məhkəmə işində, Məhkəmə iddiaçıların qanunsuz təbliğat təşkilatının üzvləri olduqlarına görə, Milli Müdafiə Nazirliyi tərəfindən işlərinə xitam verilməsi üçün inzibati məhkəmədə onlara məxfi sənədləri göstərilməməsinin ifadə azadlığının pozulması və beləliklə, müqavilənin 10-cu və 6-cı maddələrinin pozuntusu olduğunu qərara almışdır. Məhkəmə iddiaçılardan sənədlərin gizlədilməsi ilə onların cavab vermək haqqının məhdudlaşdırılmasını ədalətli məhkəmə araşdırması hüququn təsiri altına düşdüyünü qeyd etmiş və onların ifadə azadlığının pozulması barədə Şikayətlərini araşdırmağa belə ehtiyac görməmişdir.

Nə qədər AİHM informasiyaya çatımlıq hüququna dair konkret qərarlar evrilməsə də, önümüzdəki illərdə bu sferada məhkəmə işlərinin artacağı istiqamətində dəyərləndirmələr aparılır və daha konkret qərarların olacağı istisna edilmir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Curtin, Deidre. Official secrets and the negotiation of international agreements: Is the EU executive unbound. *Common Market Law Review* 50.2013
2. Council of Ministers: An Institutional Analysis *European Law Journal* 20.
3. Mark Bovens. Utrecht University. Professor of Public Administration. Utrecht School of Governance. Information rights. *Citizenship in the information society*.
4. Jorgensen Oluf . The Scope of Freedom of Information. To what Legal Bodies and Functions Does the Right of Access to Information Apply Freedom of Expression. Revisited. Nordicom, University of Gothenburg.2013
5. Freedom of Information: A Comparative Legal Survey by Toby Mendel Second Edition Revised and Updated.
6. Hins Wouter and Dirk Voorhoof. Access to State-Held Information as a Fundamental Right under the European Convention on Human Rights". *European Constitutional Law Review* 3. 2007

7. Privacy law.Cases and materials.second edition. Anita L.Allen. Richard C. Turkington. American casebook series.West group-2002. 1074p.
8. Privacy, Information, Technology. Daniel J.Solove, Marc Rotenberg, Paul M.Schwartz. Aspen publishers.2006. 321p.
9. Kilkelly Ursula. Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Gösterilmesi Hakkı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 8.Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz.
10. <http://www.freedominfo.org/2009/06/12-european-countries-sign-first-international-convention-on-access-to-official-documents/>
11. <http://www.right2info.org/access-to-information-laws> last modified Jan 20, 2012 01:30
12. http://www.right2info.org/cases/plomino_documents/r2i-claude-reyes-et-al.-v-chile
13. <https://sweden.se/society/openness-shapes-swedish-society/>
14. <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/205>

Айсель Гаджиева

**ПРАВО НА ИНФОРМАЦИЮ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРОСТРАНСТВЕ
ПЕРВЫЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АКТЫ В ЭТОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация

В настоящее время международные организации, международные организации, многосторонние банки развития, а также все другие международные финансовые учреждения приняли политику раскрытия информации. В 1990-е годы право на информацию рассматривалось как административная реформа, поскольку оно все чаще признавалось одним из основных прав человека. Концепция «свободы информации» была признана ООН в 1946 году на первой сессии Генеральной Ассамблеи ООН, Резолюция 59. Пункт 59 (1) резолюции гласит: «Свобода информации является фундаментальным правом человека и основой всех свобод, признанных Организацией Объединенных Наций». Декларация прав человека, принятая Генеральной Ассамблеей ООН в 1948 году, признала международные права человека в качестве флага. Статья включает отражение права на информацию в международных и региональных актах, анализ первых международных и региональных актов.

Aysel Hajiyeva

**THE RIGHT TO INFORMATION IN INTERNATIONAL SPACE
THE FIRST LEGISLATIVE ACTS IN THIS FIELD**

Annotation

At present, international organizations, international organizations, multilateral development banks, as well as all other international financial institutions have adopted a disclosure policy. In the 1990s, the right to information was seen as an administrative reform, as it was increasingly recognized as a fundamental human right. The concept of "freedom of information" was recognized by the UN in 1946 at the first session of the UN General Assembly, Resolution 59. Paragraph 59 (1) of the resolution states: "Freedom of information is a fundamental human right and the foundation of all freedoms recognized by the United Nations." The Declaration of Human Rights, adopted by the UN General Assembly in 1948, recognized international human rights as a flagship. The article includes the reflection of the right to information in international and regional acts, the analysis of the first international and regional acts.

İLHAM İBRAHİMOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in

Polis Akademiyasının "DİO-nun inzibati fəaliyyəti"
kafedrasının baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİYASƏTİ

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, informasiya texnologiyaları, informasiya təhlükəsizliyi, kibercinayətkarlıq, dövlət siyasəti.

Ключевые слова: информационное общество, информационные технологии, информационная безопасность, киберпреступность, государственная политика.

Key words: information society, information technology, information security, cybercrime, the state policy.

Azərbaycanda söz və informasiya azadlığının bərqərar olmasının, azad informasiya mühitinin və müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin yaradılması siyasətinin banisi ümumilli lider Heydər Əliyevdir. Ümumilli liderin rəhbərliyi altında ölkədə plüralizmi, söz və məlumat azadlığını məhdudlaşdıran bütün süni maneələr aradan qaldırılmış, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası təkmilləşdirilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq informasiya texnologiyaları insan fəaliyyətinin əksər sahələrinə nüfuz edərək sosial inkişafın həlledici amilinə çevrilməyə başlamışdır. Bu dövrün ən səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferalarının informasiyadan ciddi asılılığı dərk olunurdu. Hətta, informasiyanın enerji və digər maddi resurslar qarşısında prioritet əhəmiyyət kəsb etməsi qəbul olunurdu. Bu baxımdan informasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin ən vacib istiqaməti kimi nəzərdən keçirilirdi [1, s. 38].

Müstəqilliyinə nail olduqdan sonra Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin əsas problemlərindən

biri ölkənin vahid informasiya siyasətinin formalaşdırılması və təhlükəsizliyinin təminatı, milli informasiya mühitinin yaradılması, qorunması və idarə edilməsi ilə bağlı olub. Hələ ölkəmizdə "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Qanun 1998-ci il aprelin 3-də qəbul edilib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Fərman imzaladıqdan sonra ölkəmizdə milli informasiya təhlükəsizliyi üzrə müəkkəmməl strategiyanın yeni mərhələsi başladı.

Azərbaycanın müasir informasiya təminatı və təhlükəsizliyi siyasəti hüquqi, təşkilati-texniki və iqtisadi metodlarla təmin olunur. Hüquqi metodlar informasiya sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların, informasiya təminatı və təhlükəsizliyi ilə bağlı normativ metodiki sənədlərin işlənib hazırlanması və qəbulunu nəzərdə tutur. Təşkilati-texniki metodlara informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin normal fəaliyyətinə təhlükə yaranan texniki qurğuların, proqramların aşkarlanması və s. daxildir. İqtisadi metodlar isə informasiya təminatı və təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində iqtisadi tədbirlərin görülməsi və onların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədardır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının ən prioritet vəzifələrindən biridir. İnformasiya təhlükəsizliyi dedikdə, informasiya və onun daşıyıcılarının müxtəlif növ təhlükələrdən mühafizə olunması nəzərdə tutulur.

İnformasiya təhlükəsizliyinə istər təşkilati, istərsə də texniki metod və vasitələrin köməyi ilə nail olmaq olar. Təşkilati tədbirlər kompleksi, proqram, texniki və informasiya təhlükəsizliyini

təmin edən digər metod və vasitələr informasiyanın mühafizə sistemini təşkil edir.

İnformasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial və ekoloji istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. İnformasiya təhlükəsizliyinin klassik formada təmin olunması problemi XX əsrin ikinci yarısından sonra dərk olunmağa başlamışdır [2, s. 322]. Məhz bu dövrdə sənaye və postsənaye cəmiyyətlərinin yerini informasiya cəmiyyəti tutmağa başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi bu gün də ümumölkə səviyyəsində hərtərəfli informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Odur ki, fikrimcə ölkənin gələcək İnformasiya Təhlükəsizliyi Konsepsiyasında müasir qlobal dünyanın çağırışları, Azərbaycanın sabit, təhlükəsiz və dinamik inkişaf səviyyəsini əks etdirən effektiv informasiya təhlükəsizliyi siyasəti və fəaliyyəti öz əksini tapır, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin əsasları sistemləşdirilir, hakimiyyət orqanlarının mövcud sahədəki fəaliyyət istiqamətləri dəqiqləşir və qarşıda duran vəzifələr müəyyən olunur.

İnformasiya təhlükəsizliyinin məqsədi sistemin dəyərlərinin qorunmasından, informasiyanın dəqiqliyinin və bütövlüyünün toxunulmazlığının təmin olunmasından, informasiyaya qeyri-qanuni çıxışın əldə olunduğu halda, itkilərin həddinin minimum olmasının təmin olunmasından ibarətdir [3, s. 23].

Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyi sahəsindəki əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsi, milli informasiya resurslarının qorunması və təhdidlərin qarşısının alınması, bu sahədə effektiv tədbirlərin gücləndirilməsi məqsədilə dövlət səviyyəsində ciddi fəaliyyət aparılır. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"-nın prinsiplərinə uyğun olaraq ölkənin informasiya məkanında təhlükəsizlik təmin olunmaqdadır, bu sahəni tənzimləyən normativ hüquqi baza daim inkişaf etdirilərək istiqamətli əsas məqsədlərini müəyyən edir.

Yeni minillikdə dünyanın müxtəlif ölkələrin-

də, xüsusən də inkişaf etmiş dövlətlərdə İKT-nin inkişafı, qabaqcıl inkişaf texnologiyaları və innovativ iqtisadi münasibətlərə əsaslanan informasiya cəmiyyətinin yaradılması istiqamətində transmilli fəaliyyət bir qədər də güclənmişdir. Bu fəaliyyət yeni minilliyin əsas inkişaf tələbləri və çağırışları kimi BMT-nin müvafiq Sammitinin qərarlarında da öz əksini tapmışdır. Son illərdə Azərbaycanda ölkənin sabit və dinamik inkişafı, cəmiyyətin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli, söz və mətbuat azadlığının təmin edilməsi, milli KİV-in maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və beynəlxalq rəqabətə davamlılığının artırılması məqsədilə İKT və rabirə sektorunun inkişafına mühüm əhəmiyyət verilmişdir. İKT-nin inkişaf siyasəti hazırda Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətində mühüm yer tutur. Son illər ərzində bu sahə üzrə həm milli qanunvericilik, həm də praktiki fəaliyyət xeyli gücləndirilmiş və ciddi nəticələr əldə edilmişdir. Ölkə üzrə informasiya cəmiyyətinin, yeni texnoloji və innovativ biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması dövlət tərəfindən dəstəklənmişdir. Respublikada informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı milli qanunvericilik bazası xeyli təkmilləşdirilmişdir. "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında", "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında", "Məlumat azadlığı haqqında", "Elektron sənəd və elektron imza haqqında", "İnformasiya əldə etmək haqqında", "Telekommunikasiya haqqında", "Dövlət sirri haqqında" və s. qanunların qəbul edilməsi bunun əyni sübutudur.

Dövlətin və millətin mövcudluğu üçün zəruri olan təhlükəsizlik və milli maraqlar bir-birini tamamlayan əsas faktorlardır. Belə ki, təhlükəsizlik mühiti olmadan milli maraqlar, milli maraqlar təmin edilmədən isə təhlükəsizlik şəraiti yaradıla bilməz. Təhlükəsizlik, bu baxımdan informasiya təhlükəsizliyi ölkənin, millətin, xalqın və nəhayət, hər bir vətəndaşın riayət etməli olduğu yaşam tərzi kimi sabitliyin qarantıdır.

Bu gün cəmiyyət informasiyalaşdıqca, insanlar informasiyadan daha artıq dərəcədə asılı vəziyyətə düşürlər. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmaması isə cəmiyyət üçün böyük fəsadlar törədə bilər. Hər hansı ölkədə informasiya təhlükəsizliyi-

nin prioritetləri dövlətin, cəmiyyətin və vətəndaşların maraqlarının balanslı nisbəti əsasında müəyyən edilir. Ölkədəki siyasi, hərbi, fəvqəladə və s. vəziyyətlərdən asılı olaraq bu nisbət dəyişə bilər.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemik, kompleks yanaşma tələb edir. Ölkəmizdə bu sahədə əlaqədar qurumlar tərəfindən konseptual, təşkilati, elmi-metodoloji, qanunvericilik, maddi-texniki əsasların yaradılması üzrə işlər aparılmaqdadır. Buna baxmayaraq cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün zəruri olan tədbirlər kimi beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin ciddi araşdırılması, milli normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, təhlükəsizlik siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılması, xüsusi texnologiyaların tətbiqi, ölkə və korporativ səviyyədə informasiya təhlükəsizliyinin monitorinqi və menecmentinin aparılması, kadr hazırlığı, əhəlinin maarifləndirilməsi və vətəndaşlarda informasiya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələləri aktuallıq kəsb edir. Bu mənada milli, iqtisadi, hərbi siyasətin əsas məqsədi sabitliyin təmin olunması, təhlükəsizlik mühitinin yaradılmasıdır.

Bu gün dünyada informasiya texnologiyalarının köməyi ilə bir çox hərbi və digər sahələrdə münaqişələr yaratma taktikası dəyişir. İnformasiya və dezinformasiyanın kimin nəzarətində olması mühüm rol oynayır. Bəzən dezinformasiya təhlükəli bir silaha da çevrilir. Mövcud "İnformasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyi", "İnformasiya təhlükəsizliyi", "İnformasiya müharibəsi" terminləri hərbi sahədə daha çox istifadə edilsə də, kütləvi informasiya vasitələrinin və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bir qədər başqa əhəmiyyət daşımağa başlayır.

Bu gün informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlər çox ciddi mərhələyə adlayıb. Dünyanı narahat edən ən böyük problem - beynəlxalq terrorizm məhz informasiya təhlükəsizliyi siyasətindəki boşluqlar səbəbindən həyata keçirilir. Dövlətin, cəmiyyətin və vətəndaşların həyatında informasiyanın, informasiya resurslarının və texnologiyalarının rolunun artması informasiya təhlükəsizliyi məsələlərini ön plana çıxarır. Məsələnin kökündə internetin sürətli inkişafı, yeni veb texnologiyalar əsasında yaradılmış proqram təminatı sistemləri-

nin mühafizəsi dayanır. Bu məqsədlə 27 aprel 2018-ci il tarixdə Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyi üzrə yeni qurum yaradılıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev "İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyasının yaradılması haqqında" Sərəncam imzalayıb. Komissiya Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlərin qiymətləndirilməsini, o cümlədən belə təhdidlərin əsas mənbələri, istiqamətləri, formaları, vura biləcəyi zərər və təsirlər ilə bağlı müntəzəm təhlillər aparılmasını, təkliflərin hazırlanmasını, mümkün təhdidlərin qarşısının alınması sahəsində müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini, birgə tədbirlərin planlaşdırılmasını və həyata keçirilməsini təmin edir. Bundan başqa, komissiya ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin informasiya sistemlərinə və ehtiyatlarına kibercinayətlər və fəvqəladə kibertəhlükə hallarında əlaqələndirilmiş işin təşkili və birgə əks tədbirlərin həyata keçirilməsini, internet informasiya ehtiyatlarında Azərbaycan Respublikasının milli maraqları əleyhinə məqsədyönlü şəkildə yayılan saxta məlumatların mənbəyinin təxirə salınmadan müəyyən edilməsini və bu barədə müvafiq orqanların dərhal məlumatlandırılmasını, aidiyyəti dövlət orqanlarının kibertəhlükəsizliyinin təmin edilməsi, o cümlədən kibercinayətlərlə mübarizə sahəsində kadr və texniki potensialın gücləndirilməsi məqsədilə təkliflərin hazırlanmasını və zəruri tədbirlərin görülməsini təşkil edir.

Qeyd edək ki, informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyi, informasiyanın məxfiliyinin, tamlığının və əlçatan olmasının təmin olunmasına yönəldilmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini ifadə edir. İnformasiyanın qorunması sahəsində həyata keçirilən kompleks tədbirlər informasiya əldə etmək hüququnun reallaşdırılmasını, müəyyən kateqoriya informasiyaların məxfiliyini, həmçinin, informasiyadan qeyri-qanuni istifadə olunmasının qarşısının alınmasını təmin edir. İnformasiya milli strateji resurs olub, dövlətin ən əsas sərvətlərindən biri sayılır. İnformasiyalaşdırmanın təsiri altında cəmiyyətin bütün sahələri çeviklik və dinamiklik kimi yeni keyfiyyətlər alır.

Müasir cəmiyyətin inkişafı informasiya mühitinin artan rolu ilə xarakterizə olunur. İnformasiya mühiti dövlətin siyasi, iqtisadi, müdafiə və di-

gər sistemlərinə aktiv təsir edən cəmiyyətin həyatının ən vacib faktorlarından biridir. Dövlətin milli təhlükəsizliyi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Hazırda informasiya milli strateji resurs olub, dövlətin ən əsas sərvətlərindən biri hesab edilir. İnformasiyalaşdırmanın təsiri altında cəmiyyətin bütün sahələri çeviklik və dinamiklik kimi yeni keyfiyyətlər almaqdadır.

Elmi texniki tərəqqinin inkişafı artıqca şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi artmaqdadır və onun təhlükəsizliyi dövlət siyasətində müvafiq yeri tutmalıdır. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və intellektuallaşdırılması səviyyəsinin artması onun informasiya təhlükəsizliyini daha etibarlı edir. Ölkəmizdə aparılan sosial-hüquqi islahatlar, cəmiyyətin demokratik inkişafına, ölkəmizin beynəlxalq aləmə inteqrasiya olunmasına təsir göstərən əsas amillərdən biridir.

İnformasiya təhlükəsizliyi ümumilikdə milli təhlükəsizlik sisteminin kifayət qədər vacib elementini təşkil edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının mühafizəsinə və inkişafına müvafiq olaraq informasiya təhlükəsizliyi probleminə daha həssaslıqla yanaşma tələb olunur. İnfor-

masiya təhlükəsizliyinin mahiyyətinin izah edilməsi və cəmiyyətin ümumi inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı əsasən informasiyanın artan rolu ilə səciyyələnir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və informasiyanın saxlanması və emalının iri kompyuter sistemlərinin meydana gəlməsi informasiyanın təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsinin aktuallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya" ölkənin informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmin olunması, bu sahəni tənzimləyən normativ hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi, bu istiqamətin əsas məqsədləri kimi müəyyən edilmişdir[4].

Ümumiyyətlə qeyd etmək istəyirəm ki, kibercinayətkarlıqla effektiv mübarizənin aparılması üçün dövlət səviyyəsində müvafiq normativ-hüquqi bazanın, eləcə də vahid beynəlxalq standartların hazırlanması qlobal miqyasda bu təzahürlərin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli töhfəsini verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Н.Н. Моисеев. Информационное общество как этап новейшей истории. Свободная мысль. 1996. № 1. с. 76-82
2. М. Шамсуев. Теоретические аспекты изучения информационной безопасности, Теория и практика общественного развития, № 02, 2010, с. 319-325
3. В.Л. Церлов. Основы информационной безопасности. Ростов н/Д, 2008, 231 с.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"

Ильхам Ибрагимов

ПОЛИТИКА ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

Современный этап развития общества характеризуется возрастающей ролью информационной среды. Информационная безопасность подразумевает защиту информации и его носителей от различного рода опасностей. Незащищенность информационного общества перед многочисленными рисками ставит уголовное право перед лицом новых трудностей. Эффективная борьба с киберпреступностью составляет приоритет государственной политики.

Ilham Ibrahimov

INFORMATION SECURITY POLICY

Summary

The growing role of society in the development of the information environment is characterized by a modern stage. Information security data and protect it takes the form of various types of media. The vulnerability of the information society in the face of the numerous risks facing the criminal justice system has created new problems. Conducting an effective fight against cybercrime is this essential task of public policy.

ORUC MƏMMƏDOV

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində

Azərbaycan Maliyyə-İqtisad Kollecinin direktoru,

UNEC-in İqtisadiyyat və biznesin idarə edilməsi

kafedrasının dosenti

DÖVLƏT QULLUĞU İLƏ ƏMƏK HÜQUQUNUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ: HÜQUQİ MÜNASİBƏTLƏRİN MÜASİR MODELİ

Açar sözləri: dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, əmək hüququ, hüquq münasibətləri

Key words: civil service, civil servant, labor law, legal relations

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, трудовое право, правовые отношения

Problemin aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən uğurla həyata keçirilən müasir dövlət siyasətinin tərkibində dövlət qulluğunun sistemli olaraq təkmilləşdirilməsi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan demək olar ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 23 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya” mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strategiyanın qəbul edilməsində məqsəd “dövlət qulluğu sistemində idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi, dövlət orqanlarının kadr potensialının inkişaf etdirilməsi, yüksək mənəvi və etik dəyərləri əsas tutan, bilik, bacarıq və müsbət şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilən dövlət qulluqçuları korpusunu formalaşdırmaqla dövlət orqanlarının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması”ndan ibarətdir.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya”da və həmin Strategiyanın 2019-2021-ci illərdə icrası üzrə Fəaliyyət Planında nəzərdə tu-

tulmuş məsələlərin məzmunundan dövlət qulluğunun əmək hüquqi xarakteri aydın görünür. Fikrimizcə, bu aspekt dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsinin elmi və normativ əsaslarının müəyyənəşdirilməsini zəruri edən amillərdən biridir.

Dövlət qulluğu müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat predmetinə daxildir. Dövlət qulluğunu şərtləndirən əsas amillər sistemində hüquq mühüm yer tutur. Başqa sözlə hüquq dövlət qulluğunun əsasını təşkil edir. Dövlət qulluğu hüquqi kateqoriya olaraq hüququn müxtəlif sahələrini özündə birləşdirir. Buna görə də, elmi və normativ mənbələrdə dövlət qulluğu kompleks hüquq institutu kimi xarakterizə olunur. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət qulluğu peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növüdür. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətini tənzim edən hüquq normaları sistemində dövlət qulluğu haqqında və əmək qanunvericilikləri xüsusilə fərqlənir. Bu baxımdan demək olar ki, müasir dövlət qulluğu hüquq institutunun təhlili zəruri olan aktual problemlərdən biri dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirən amillərin müəyyən edilməsidir. Dövlət qulluğu sahəsində yaranan hüquq münasibətləri mürəkkəb tərkib elementlərinə və xüsusiyyətlərə malikdir. Bu tərkibdə dövlət qulluqçularının əmək münasibətləri daha çox yer tutur. Elmi dövriyyədə dövlət qulluğu daha çox inzibati hüquqi kateqoriya kimi qəbul olunubdur. Dövlət qulluğunun inzibati hüququn tərkibinə ta-

mamilə daxil olmasına dair mülahizələr isə bir sıra əsaslı mübahisəli məqamları ilə diqqəti cəlb edir. Göründüyü kimi dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsinə dair problemin elmi təhlili müasir dövrdə aktuallığı ilə seçilir, elmi-nəzəri və təcrübi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Seçilmiş mövzunun Azərbaycan hüquq elmində ilk dəfə tədqiqi problemin aktuallığını, onun təhlilinin zəruriliyini, **elmi yeniliyini** və təcrübi əhəmiyyətini özündə ehtiva edir.

Tədqiqatın **məqsədi** dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini və dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində əmək hüquq münasibətlərinin üstün mövqeyini müəyyən edən elmi-nəzəri və normativ müddəaların təhlilindən ibarətdir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur: dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsinə dair: elmi baxışları ümumiləşdirmək; dövlət qulluğunu əmək hüquqi kateqoriya kimi xarakterizə edən hüquqi bazanı müəyyən etmək; dövlət qulluğu münasibətləri sistemində əmək hüquq münasibətlərinin tərkib elementlərini fərqləndirmək; onun müasir elmi-nəzəri modelinin formalaşmasına və müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə aid mülahizələr ifadə etmək.

Əsas materialın şərh. Dövlət qulluğu hüquqi kateqoriya olaraq məzmun və mahiyyət etibarilə daha çox inzibati və əmək hüquqi aspektlərdə çıxış edir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qulluğu dövlət idarəetməsinin əsasını təşkil etdiyi üçün inzibati hüququn tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmiş və bu yanaşma müasir dövrdə də davam etməkdədir. Fikrimizcə, dövlət qulluğunun inzibati hüququn tərkibindən tamamilə çıxarılması mümkün deyildir. Eyni zamanda dövlət qulluğu müstəqil hüquqi kateqoriya olaraq konstitusiyaya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqədə funksiya göstərir.

Dövlət qulluğu hüquq institutu bir-birinə yaxın olan müxtəlif hüquq sahələrinə məxsus normaların kompleksindən ibarətdir. Həmin normaların dövlət qulluğu münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə tətbiqi müəyyən problemlərin yaranması ilə müşahidə edilir. Buna görə də, dövlət qulluğu institutunun reqlamentləşdirilməsi zama-

nı hüquq sahələrinin hüdudlarının və təsir dairəsinin müəyyən edilməsi, dövlət qulluğunun hüquqi tənzimlənməsində onların fərqli cəhətlərinin aşkarlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada söhbət ilk növbədə inzibati və əmək hüququndan, o cümlədən konstitusiyaya və sosial təminat hüququndan gedir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, dövlət qulluğu həm fərdi, həm də ictimai maraqların nisbəti aspektində çıxış edir, həmçinin dövlət qulluğu münasibətləri hüquqi tənzimlənmənin kompleks xarakterinə malikdir. Bu aspekt dövlət qulluğunun hüquqi tənzimlənməsi predmetinin hüquq sahələri üzrə bölünməsinə şərtləndirmir. Əksinə, dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin vahid bir hüquq sahəsində - dövlət qulluğu hüququnda birləşməsinə özündə ehtiva edir. Eyni zamanda dövlət qulluğu hüququ ilə hüququn digər sahələri arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə, oxşar və fərqli cəhətlərini şərtləndirir.

Müasir dövrdə dövlət qulluğunu müstəqil hüquq sahəsi kimi müdafiə edən, onun əmək hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edən ümumi və xüsusi elmi yanaşmalar və normativ hüquqi baza mövcuddur. Prof. M.F.Məlikovanın fikrincə, hüququn sistemi ictimai münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənən hüququn daxili quruluşudur ki, bu da hüquq normalarının vəhdətində və uzlaşmasında, eyni zamanda onların sahələrə və institutlara ayrılmasında ifadə olunur [9, s.221]. Prof. M.F.Məlikova daha sonra yazır: hüquq sisteminin obyektivliyini göstərən cəhətlərdən biri də onun inkişaf prosesidir. Mövcud ictimai münasibətləri əks etdirən hüquq sistemi ictimai münasibətlərin inkişafına uyğun olaraq dəyişir və inkişaf edir. Yeni ictimai münasibətlər yeni hüquq normalarının və hüquq sisteminin ayrı-ayrı hissələrinin əmələ gəlməsinə, habelə onların birləşməsinə, yaxud bir-birindən ayrılmasına səbəb olur [9, s.222]. İstinad edilən nəzəri müddəalar dövlət qulluğu hüquq institutu üçün xüsusilə xarakterikdir. Müasir Azərbaycan şəraitində yaranmış yeni ictimai münasibətlər sırasında dövlət idarəetmə münasibətlərinin və müstəqil qanunvericilik sisteminin bazısını dövlət qulluğu təşkil edir.

Prof. A.M.Qasimovun fikrincə, Azərbaycan Respublikasında əmək ən müxtəlif formalara malikdir. Bütün bu hallarda işləmək istəyən vətən-

daşların (fiziki şəxslərin) əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan müəyyən ictimai münasibətlər yaranır [8, s.14]. Fikrimizcə, bu tip ictimai münasibətlərdən biri də dövlət qulluğu sahəsində yaranan əmək hüquq münasibətləridir. Prof. Ə.H.Rzayev tərəfindən dövlət qulluğunun hüquqi aspektlərinə dair bir sıra dəyərli əsərlər, o cümlədən, "Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğunun konstitusion-hüquqi problemləri" adlı doktorluq dissertasiya işi yazılmışdır [13; 14]. Müəllif apardığı elmi təhlillər zamanı dövlət qulluğunun hüquqi əsasları sistemində haqlı olaraq əmək hüquqi elementlərə xüsusi diqqət yetirmiş və bunu uğurla əsaslandırmışdır. Prof. Z.A.Əsgərovun fikrincə, əmək hüququnun əsasını təşkil edən əmək hüququ kateqoriyasını məhz konstitusiya hüququ müəyyənləşdirir. Bir hüquq sahəsi kimi əmək hüququ insanın əmək qabiliyyətinin, peşəsinin, sənətinin, ixtisasının, peşəkarlığının və s.-nin fərdi və ictimai rifah naminə əmək hüququ münasibətləri vasitəsilə (subyektiv əmək hüququ) realizə edilməsindən bəhs edir [5, s.29]. Müəllif daha sonra yazır: Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluqçularının siyasətdə iştirakı qanunla tam istisna edilmir. Siyasi vəzifəli dövlət qulluqçuları hakim siyasi qüvvə ilə hakimiyyətə gələn və dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak edən əsas idarəçilik postlarını tutan dövlət qulluqçularıdır [5, s.196].

Prof. A.M.Qasimov yazır: əmək hüququnun predmetinin əsasını, özəyini və nüvəsini əmək münasibəti təşkil edərək bu sahənin adını müəyyənləşdirir. Lakin əmək hüququnun təsir sahəsi bütün əmək münasibətlərini əhatə etmir və edə də bilməz, çünki əmək münasibətləri xeyli genişdir [8, s.14]. Müəllifin bu cür yanaşması təqdirə layiqdir. Əmək hüququ dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı vəhdəti məhz dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərində ifadə olunur.

Dövlət qulluğunun əmək hüquqi elementləri Rusiya [21; 22; 25; 30; 31; 36; 37; 53]; Ukrayna [54; 55; 57], Belarus [19; 28; 29; 51; 52] və digər ölkələrin alimləri tərəfindən tədqiq edilmiş və dövlət qulluğunun əmək hüquq konsepsiyası əsasən müdafiə olunmuşdur. Elmi və mövcud nor-

mativ hüquqi bazaya əsaslanaraq demək olar ki, müasir dövrdə dövlət qulluğu müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Belə ki, postsovet məkanında qulluq hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi yaranmasını şərtləndirən elementlər və onun yaranmasının məqsədüyükünlüğü Y.N.Starilov tərəfindən 1995-ci ildən etibarən geniş təhlil edilməkdədir [34; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42]. Y.N.Starilov əvvəllər, yəni həmin dövrdə qüvvədə olan hüquq normalarına əsaslanaraq qulluq hüququnun yaranması cəhdini məhsuldar hesab etmirdi. Müəllif Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə əsaslanaraq hesab edirdi ki, Rusiyanın qulluq hüququ (dövlət qulluğu hüququ) inzibati hüququn xüsusi hissəsinə çevrilməlidir [37, s.235, 291]. O, yazırdı: "yaxın gələcəkdə öz hüquqi tənzimləmə metodu olan yeni hüquq sahəsi – qulluq hüququ meydana gələcəkdir" [35, s.23]. Y.N.Starilov daha sonrakı tədqiqatlarında isə belə qənaətə gəlir ki, hüququn müstəqil sahəsi kimi qulluq hüququnun yaranması ideyası nəinki öz əhəmiyyətini itirmiş, o daha da aktual olmuşdur [39, s.11-25; 40, s.99-116; 42]. Müəlliflə hər iki halda razılaşmaq olar. Çünki, dövlət qulluğu münasibətlərini tənzim edən hüquq normaları və hüquqi doktrina keçmiş sovet dövründə və 1990-cı illərdə tam formalaşmamışdır. Lakin, sonralar və müasir dövrdə dövlət qulluğu peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növü kimi inkişaf etmiş, dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsinin əsas təminat vasitələrindən biri olmuşdur. Nəticədə hüquq normalarının kompleksi vahid bir qanunvericilik sistemində birləşmiş və yeni hüquq sahəsinin yaranmasını şərtləndirmişdir. İ.N.Bartsis və S.V.Başno isə haqlı olaraq qulluq hüququnun mənbələri sırasında əmək hüquq normalarının çoxluğunu və onun əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər [17, s.20].

Prof. Ə.H.Rzayev "Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları" adlı monoqrafik tədqiqatında "Qulluq hüququnun nəzəri modeli"ni geniş təhlil etmişdir. Prof. Ə.H.Rzayev tərəfindən dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsinə dair irəli sürülmüş mülahizələr böyük elmi maraq kəsb edir və nəzəri baza roluna malikdir. Müəllifin fikrincə, qulluq hüququ səciyyəvi xüsusiyyətləri onun konstitusiya, inzibati, əmək, maliyyə, vergi, göm-

rük hüququ və digər hüquq sahələri ilə üzvi bağlılığıdır. Dövlət qulluğu əmək fəaliyyətinin müxtəlif növü olduğundan müvafiq olaraq qulluq və əmək hüququnda çoxsaylı ümumi müddələrin olmasıdır. Məlumdur ki, əmək hüququ əmək müqavilələrinin (kontraktların) bağlanması, icrası və dayandırılması qaydalarını tənzimləyir. O, əmək bazarının funksiya göstərməsi, muzzdu əməyin təşkili və tətbiqi prosesində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir. Dövlət-qulluq münasibətləri və əmək münasibətləri müxtəlif metodlar üzrə qurulur. Dövlət-qulluq münasibətlərinin bir hissəsi xüsusi qanunvericiliklə qalan hissəsi əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Hazırda əmək qanunvericiliyinin çoxlu normaları dövlət qulluq münasibətlərinin tənzimləmə mexanizmində iştirak edir [13, s.226-227]. Müəllif haqlı olaraq dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun üzvi bağlılığını və qarşılıqlı vəhdətini ön planda göstərir.

Hüquqi doktrinada dövlət qulluğu kompleks hüquq sahəsi kimi qəbul edilmişdir. Bu məsələ İ.A.Diyakinanın "Qulluq hüququ kompleks hüquq sahəsi kimi" adlı doktorluq dissertasiya işində geniş araşdırılmışdır [25]. İ.A.Dyakina qulluq hüququnun yeni və müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmasını elmi və normativ müddəalar əsasında təhlil etmiş və qənaətbəxş nəticəyə gəlmişdir. Müəllif dövlət qulluğu, dövlət mülki qulluğu ilə yanaşı dövlət vəzifəsinin tərkibini şərh edərkən dövlət, bələdiyyə, inzibati və əmək hüququnun elmi və normativ mənbələrinin kompleks təhlilinə əsaslanmışdır [24, s.18, 20, 26]. İ.A.Dyakina qulluq hüququnun predmetini təhlil edərkən haqlı olaraq dövlət qulluğu vəzifəsinin konstitusion-hüquqi və normativ hüquqi statusunun məzmununa xüsusi diqqət yetirmişdir. O, qulluq hüququnun institutlarını - dövlət mülki qulluğunu, hərbi və hüquq mühafizə qulluğunu fərqli aspektlərdə tədqiq etmişdir. Dövlət qulluğu hüququnun formalaşması üçün prinsiplial əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də dövlət qulluğunda olan şəxslərin statusunun nisbəti məsələsidir. İ.A.Dyakina tərəfindən təklif olunan "Qulluq hüququ" tədris kursunun modelində dövlət vəzifələrinin xüsusiyyətləri öz əksini tapmamışdır [24, s.34]. Fikrimizcə, dövlət vəzifəsinin statusu ilə dövlət qulluqçusunun statusu arasındakı prinsiplial əhəmiyyət

kəsb edən fərqi dövlət qulluğu hüququnun xüsusi institutu daxilində təhlil edilməsi daha məqsəddə müvafiq olardı. Bu yanaşma dövlət qulluğu hüquq münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının nisbətini özündə ehtiva edir. Dövlət qulluqçularının hüquqi statusu ilə dövlət vəzifələrinin hüquqi statusu müxtəlif hüquq sahələrinə aid normalarla müəyyən edilir. Buna görə də, dövlət qulluğu bir tərəfdən kompleks hüquq sahəsi kimi xarakterizə edilir, digər tərəfdən isə müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmaqda davam edir. S.E.Çanov öz tədqiqatlarında qulluq hüququnun yeni hüquq sahəsi kimi yaranmasını dəstəkləyir [47; 48; 49]. Müəllif hesab edir ki, qulluq hüququ öz təbiətinə görə kompleks xarakterə malik deyildir. Buna görə də "qulluq hüququ gələcəkdə kompleks deyil, rus hüququnun xüsusi sahəsi olmalıdır" [46, s.20]. Müəllif iddia edir ki, qulluq hüququnun predmeti perspektivdə Rusiya Federasiyasının, Rusiya Federasiyasının subyektlərinin dövlət vəzifələri və bələdiyyə vəzifələri tutan şəxslərinin və seçkili vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti prosesində yaranan ictimai münasibətlərin daxil edilməsi hesabına genişləndirilməlidir. O, bununla yanaşı qeyd edilən vəzifəli şəxslərin konstitusion-hüquqi statusunun və fəaliyyətinin normativ hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri və onların məsuliyyəti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə toxunur [47]. S.V.Kaçuşkin elmi-nəzəri cəhətdən dövlət mülki qulluğu institutunun hüquqi tənzimlənməsinin inkişafını üç variant üzrə mümkün hesab edir: birinci variant dövlət mülki qulluğu institutunun konstitusiyaya, inzibati, əmək və digər hüquq sahələrində subsidiar tənzimlənməsini nəzərdə tutur. İkinci variantda dövlət qulluğu yarım sahə kimi inzibati hüquq sahəsinə daxil olur. Üçüncü variantda dövlət mülki qulluğu institutundan ayrılaraq kompleks olaraq qulluq hüququ sahəsinin yaranması baş verir. Müəllif bununla yanaşı hesab edir ki, dövlət siyasi vəzifələrinin statusunun dövlət mülki qulluğu vəzifələrinin statusundan dəqiq fərqləndirilməsinə olan zərurəti nəzərə alaraq, qulluq hüququ sahəsinin tənzimlənməsinin predmetinin "geniş" və "dar" şərhli mümkündür. Geniş şərhli zamanı qulluq hüququ sahəsinin tənzimlənməsi predmetinə dövlət siyasi vəzifələrinin fəaliyyətini təmin edən

vəzifələrin statusu məsələləri, Rusiya Federasiyasının dövlət vəzifələrinin statusu məsələləri daxil edilməlidir. Bu şərhə qulluq hüququ sahəsinin dövlət-qulluq hüquq sahəsi adlandırılması daha məntiqə uyğun olardı. Qulluq hüququ sahəsinə bələdiyyə qulluğu institutu daxil olduğu halda, bu sahə ictimai qulluq hüququ adlandırılı bilər. Dar şərhə dövlət mülki qulluğu qulluq hüququnun sahəsi kimi, dövlət hakimiyyəti orqanlarının və Rusiya Federasiyasının dövlət siyasi vəzifələrində olan şəxslərin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında münasibətləri tənzimləyir [26, s.65-66]. Fikrimizcə, müəllif haqlı olaraq qulluq hüququnun tənzimlənməsi predmetinə kompleks yanaşır, dövlətin konstitusion məqsədləri və funksiyalarının icrası baxımından dövlət vəzifələrinin statusunu ön plana çəkir, dövlət qulluğu ilə hüququn müxtəlif sahələri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni göstərir. B.N.Qabriçidze və A.Q.Çernyavski hesab edirlər ki, inzibati hüquq və qulluq hüququ müxtəlif hüquqi tənzimləmə predmetinə malikdir, qulluq hüququ dövlət və bələdiyyə qulluğunun fəaliyyəti və təşkili prosesində yaranan ictimai münasibətləri kompleks olaraq tənzimləyir [20, s.196-203; 50]. S.A.Baranovanın fikrincə, qulluq hüququ mübahisəli məsələləri özündə ehtiva edir. Qulluq hüququnun təbiətinə münasibətdə qeyd etmək lazımdır ki, birincisi, dövlət qulluğunda ictimai münasibətləri tənzimləyən mənbələrin sayı çoxdur, bu qulluq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının kompleksliyini deyil, kifayət qədər sistemləşdirilmədiyini göstərir. Qeyd edək ki, icra-sərəncam fəaliyyəti (dövlət idarəetməsi) sahəsində ictimai münasibətləri tənzimləyən müxtəlif mənbələrin xeyli hissəsi inzibati hüququn predmetini təşkil edir, eyni zamanda inzibati hüququn özü müstəqil sahə olaraq qalır. İkincisi, dövlət qulluğuna daxil olma və dövlət qulluğu keçmə prosesində yaranan münasibətlər digər qanunvericilik sahələrinin normaları ilə tənzimlənilir, bu xüsusiyyət digər hüquq sahələrinə də xasdır [16, s.66]. O, daha sonra yazır ki, qulluq hüququnda mülki, əmək, cinayət hüququnun və digər sahələrin normaları vasitəsilə tənzimlənen münasibətlərə kifayət qədər az rast gəlinir və natamamdır [16, s.67]. S.A.Baranova ilə tamamilə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki, o, bir tərəfdən qulluq

hüququnun varlığına işarə edir, bu sahədə yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının çoxluğunu göstərir, digər tərəfdən isə, qulluq hüququ üzrə yaranan münasibətlərin əsas hissəsini özündə ehtiva edən əmək hüququna dair normaların fraqment xarakterli olduğunu qeyd edir. Fikrimizcə, istənilən ölkənin dövlət qulluğu münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik aktına nəzər salsaq görürük ki, həmin normaların əksəriyyəti inzibati, əmək və sosial təminat hüquqi xarakterlidir. Qeyd edilən sahələrlə yanaşı dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik sistemində digər hüquq sahələrinə, məsələn, cinayət hüququna, mülki hüquqa, təhsil hüququna və s. aid normalar mövcuddur.

S.E.Çannovun fikrincə, qulluq hüququ oxşar ictimai münasibətlərin (qulluq hüquq münasibətlərinin) müəyyən sahəsidir və xüsusi subyektlər dairəsinə malikdir. Bütün halda qulluq hüququnun profili inzibati hüquq sahəsində qalmalıdır. Bu halda əmək qanunvericiliyinin normalarının təsiri tamamilə istisna edilməlidir, lakin bir çox hallarda onların hüquqi konstruksiyaları qulluq-hüquqi tənzimləmə ehtiyacları üçün yenidən işlənmə bilər. Əlbəttə ki, bunların hamısı qulluq-hüquqi qanunvericiliyinin əhəmiyyətli dərəcədə meydana gəlməsini, vahid prinsiplər sisteminin inkişafını, xüsusi hüquqi tənzimləmə metodlarından istifadəni tələb edəcəkdir [49, s.108]. Müəlliflə tamamilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, dövlət qulluğu hüquq münasibətlərini tənzim edən hüquq normaları onun inzibati hüquq münasibətlərinə aid olduğunu təsdiq edir. Lakin, dövlət qulluğunu inzibati hüququn ayrılmaz tərkib hissəsi kimi xarakterizə etmir, fikrimizcə, edə də bilməz. Müəllif haqlı olaraq dövlət qulluğu münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində əmək hüququnun rolunu yüksək qiymətləndirir. Təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə dövlət qulluğu hüquq institutu daha çox inzibati hüquq və əmək hüququ sahələri üzrə davamlı olaraq inkişaf edir. A.M.Abdullayev yazır: İnzibati hüququn əmək hüququ ilə əlaqəsi ondan ibarətdir ki, işçi və qulluqçuların bir çox əmək münasibətləri inzibati və əmək hüquq sahələri ilə tənzimlənilir. Məsələn: dövlət orqanları ilə qulluqçuların əmək prosesində yaranan münasibətləri, qulluqçuların təqaüdə çıxdıqda, xəstələn-

dikdə, əlil olduqları hallarda sosial təminatı, həmçinin qulluqçuların əməyinin mühafizəsi ilə bağlı məsələlər, əmək hüququ ilə tənzimlənir. İdarəetmənin bir sıra sahələrində (müdafə, daxili işlər və s.) dövlət qulluğunun keçirilməsi, vəzifəli şəxslərin vəzifə və hüquqları inzibati hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Dövlət qulluqçuları xidməti hüquq və vəzifələrini həyata keçirərkən inzibati hüquqla nizamlanan dövlət-xidməti münasibətlərə girirlər. Bununla yanaşı, şəxsi hüquq daşıyıcıları qismində onlar əmək münasibətlərinin iştirakçıları kimi çıxış edirlər və bu münasibətlər də əmək hüququ ilə nizama salınır [3, s.32]. A.E.Rəhimovun fikrincə, dövlət qulluğunu keçmə birbaşa inzibati hüququn predmeti olmaqla, məhz onunla tənzimlənir. Lakin başqa tərəfdən isə, elə həmin qulluğun keçilməsi bu xidmətə görə, əmək hüququ münasibətlərinə daxil olma ilə birbaşa əlaqəlidir və bu mübahisəsizdir [15, s.7]. Prof. Ə.H.Rzayev haqlı olaraq hesab edir ki, qulluq hüququ kompleks xarakter daşımaqla onun predmetində konstitusiya, əmək, cinayət, mülki hüququn tənzimlədiyi ictimai münasibətlər xüsusi yer tutur [13, s.223], ... dövlət-qulluq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının əhatə dairəsinin genişlənməsi, dövlət qulluq institutunun dinamik inkişafı bu sahədə aparılan geniş islahatlar "qulluq hüququnun" qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsini təmin edəcəkdir [13, s.229]. Müəlliflər haqlı olaraq yazırlar ki, dövlət qulluğu - dövlət orqanlarında vəzifələr tutan və öz əməyinə görə dövlətdən məvacib alan dövlət aparatının işçiləri tərəfindən dövlətin funksiyalarının praktiki şəkildə həyata keçirilməsindən ibarət olan əmək fəaliyyəti növüdür [32, s.6]. S.A.İsmayılov hesab edir ki, dövlət qulluqçularının rəhbər heyətinin düşünülmüş şəkildə inkişaf etdirilməsi və peşəkarlığının artırılması bütövlükdə dövlətin uğuru sayıla bilər. Müasir dövrdə rəhbər işçidən tələb olunan əsas xüsusiyyətlərdən biri də kollektivlə və kollektivdə işləmək bacarığı, idarəetmənin təşkilinin əsaslarını bilməsi və təşkilatçılıq qabiliyyətidir. Təşkilatçılıq qabiliyyəti isə kollektivin işini təşkil etməyi, tabeliyində olan işçilərin fəaliyyətini istiqamətləndirməyi, əlaqələndirməyi və ona nəzarət etməyi bacarmaq, idarəetmənin müasir metodlarını və texnikasını bilmək, şəraitə uyğun olaraq

düzgün istiqamət seçmək və qətiyyətli olmaq kimi xüsusiyyətlərdən ibarətdir [7, s.141]. N.Ş.Hüseynova yazır: dövlət qulluğunun funksiyaları dedikdə, dövlət qulluğunun təşkilini və fəaliyyətini, qulluq münasibətlərini tənzimləyən və dövlət qulluğunun müvafiq məqsədlərinə nail olmağa imkan yaradan hüquq normalarının tətbiq olunduğu əsas istiqamətlər başa düşülür [6, s.15-16].

Fikrimizcə, dövlət, dövlətin məqsədləri və funksiyaları, dövlət aparatı, dövlət hakimiyyəti, dövlət idarəetməsi, dövlət vəzifəsi, dövlət hakimiyyəti orqanları, dövlət idarəetmə orqanları, dövlət qulluğu, dövlət qulluğu vəzifəsi, dövlət qulluqçusu və vətəndaş kimi anlayışlar kompleks olaraq, vahid sistemdə birləşərək dövlət qulluğu hüquq institutunu yaradır. Dövlət qulluğu vasitəsi ilə dövlətin məqsədləri və funksiyaları həyata keçirilir. Dövlət qulluğu hüquq institutu olaraq əsasən konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq sahələri ilə qarşılıqlı vəhdət təşkil edir və vahid, müstəqil hüquq sahəsinin - dövlət qulluğu hüququnun yaranmasını şərtləndirir [11, s.56].

Dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən prinsip-normalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində (AR ƏM) və Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit ediləndir. Həmin normativ müddəalar "ümumidən xüsusiyyə" doğru hüquqi tənzimləmə metoduna əsaslanır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında (25, 35, 36, 37, 38-ci və digər maddələrində) təsbit edilmiş ümumi normalar bütün növ işçi kateqoriyalarına, o cümlədən dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olan hər bir dövlət vəzifəli şəxslərə, dövlət qulluqçularına da şamil edilir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra xüsusi normaları (1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 55, 56, 68, 71, 74, 80-ci maddələri, üçüncü bölmə və s.) dövlət qulluğu sahəsində yaranan hüquq münasibətlərinə, dövlət vəzifəli şəxslərə, dövlət qulluqçularına münasibətdə birbaşa tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş normalar dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının

"Əmək hüququ" adlanan 35-ci maddəsi ilə müəyyən edilir: "Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Heç kəs zorla işlədilməz. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. ..." [1]. Konstitusiyanın "Tətil hüququ" adlanan 36-cı maddəsində deyilir: "Hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətil etmək hüququ vardır. Əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətil etmək hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətil edə bilməzlər. ..." [1]. Konstitusiyanın "İstirahət hüququ" adlanan 37-ci maddəsində təsbit edilir: "Hər kəsin istirahət hüququ vardır. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir" [1]. Konstitusiyanın "Sosial təminat hüququ" adlanan 38-ci maddəsinə əsasən: "Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. ..." [1]. Qeyd edilən Konstitusion normalar ümumi xarakterə malikdir və dövlət qulluqçularına münasibətdə onların əmək, tətil, istirahət və sosial təminat hüquqlarını özündə ehtiva edir və fikrimizcə, heç bir mübahisə yaratmır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ" adlanan 55-ci maddəsində təsbit edilir: "Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikası-

nın vətəndaşları sırasından təyin edilirlər. Əcnəbi-lər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilərlər" [1]. Konstitusiyanın "Özbaşınalıqdan müdafiə və vicdanlı davranış hüququ" adlı 68-ci maddəsinin dördüncü hissəsi ilə müəyyən edilir ki: "Dövlət, dövlət qulluqçuları ilə birlikdə, dövlət qulluqçularının qanuna zidd hərəkətləri və hərəkətsizliyi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarına dəymiş ziyana görə və onların təminatının pozulmasına görə mülki məsuliyyət daşıyır" [1]. Bu tip konstitusion müddəalar xüsusi xarakter daşıyır və nəticə etibarilə, dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən normalar sistemində birləşir, dövlət vəzifəli şəxslərin, dövlət qulluqçularının peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyətinin həyata keçirilməsində tətbiq edilir. Peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyəti isə dövlət qulluqçularının əmək funksiyasında ifadə olunur [12, s.116-128].

Dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən normalar AR ƏM-də və Dövlət qulluğu haqqında Qanunda aydın şəkildə təsbit edilibdir. AR ƏM-in 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsi ilə müəyyən edilir ki, "Bu Məcəllə dövlət qulluqçularına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularına onların hüquqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şamil edilir. Bu normativ hüquqi aktlarda həmin qulluqçuların əmək, sosial və iqtisadi hüquqları bütünlüklə əhatə olunmayıbsa, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş müvafiq normalar onlara tətbiq edilir" [2]. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsində isə təsbit edilir ki: "Bu Qanunda və ona uyğun qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında tənzimlənməyən dövlət qulluğu keçmə ilə bağlı digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənilir" [4]. Fikrimizcə, AR ƏM-də dövlət qulluğu münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə münasibətdə boşluqlardan biri də həmin Məcəllənin bütün növ dövlət vəzifəli şəxslərə şamil edilməsinə dair birbaşa normanın olmamasıdır. Bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-in 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin birinci cümləsinin aşağıdakı məzmununda ye-

ni redaksiyada verilməsi məqsədəuyğun olardı: "Bu Məcəllə seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi müvafiq olaraq qanunvericilik və (və ya) icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş vəzifəli şəxslərə, dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə, dövlət qulluqçularına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularına onların hüquqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şamil edilir".

"Ümumidən xüsusiyyə" doğru elmi-tədqiqat metoduna əsaslanaraq demək olar ki, dövlət qulluğu sosial fəaliyyətin xüsusi növüdür. Belə ki, dar mənada dövlət qulluğu dedikdə, sosial fəaliyyətin digər növlərini təmin edən, əmək bölgüsü nəticəsində yaranan ictimai faydalı fəaliyyətin, sosial fəaliyyətin xüsusi növü anlaşılır. İctimai faydalı nəticənin əldə olunmasına yönəlmiş, təşkil edilmiş insan kollektivlərinin və onların üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin olduğu hər bir yerdə ictimai qulluq vardır. Y.V.Kaçan haqlı olaraq yazır: dövlət qulluğunun peşəkar inkişafı dövlət qulluqçusunun şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsini özündə cəmləşdirir ki, bu da fərdin "inkişafı" şəklində ifadə olunan xüsusiyyətlərin və keyfiyyətlərin müəyyən dinamikasını nəzərdə tutur [56, s.227]. Dövlət qulluğu sosial fəaliyyətin xüsusi növü kimi ifadə edildiyinə görə, onun digər bir əsas xüsusiyyəti qismində şəxsi maraq çıxış edir. Vətəndaşın əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanı və s. hüquqlar və imkanlar üzrə konstitusion əmək hüququnun reallaşdırılması şəxsi maraqlar sisteminə daxil olur. Bu nöqtəyənəzərdən demək olar ki, dövlət qulluğu vətəndaşların fərdi və azad surətdə seçdiyi əmək fəaliyyətinin bir növü kimi çıxış edir. Başqa bir mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, vətəndaşın yuxarıda göstərilmiş elementlərə malik olan konstitusion əmək hüququ dövlət tərəfindən təsis edilmiş dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanlarında həyata keçirilir. Dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanlarında həyata keçirilən peşəkar dövlət qulluğu fəa-

liyyəti mahiyyət etibarı ilə əmək fəaliyyətidir və onun əsas məqsədlərindən biri vətəndaşın şəxsi marağının reallaşdırılmasından ibarətdir. Burada şəxsi və ya fərdi maraq dedikdə, vətəndaşın konstitusion əmək hüququnu həyata keçirmək üçün seçdiyi dövlət qulluğu fəaliyyətində ifadə edilən şəxsi maraq başa düşülür. Daha geniş anlamda dövlət qulluğu ictimai fəaliyyət, dövlət-hakimiyyət, dövlət-idarəetmə, icra-sərəncam fəaliyyətidir. Dövlət qulluğunun mahiyyəti və məzmunu kompleks olaraq inzibati-hüquqi metodlarda, dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi formalarında və üsullarında, dövlət qulluğu münasibətlərinin yaranması səbəblərində və s. xüsusiyyətlərdə ifadə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət qulluğu vətəndaşların əmək hüquqlarının reallaşdırılması və onların şəxsi maraqlarının ödənilməsi üçün təsis edilməmişdir. Əksinə, əmək fəaliyyəti dövlət qulluğunun məqsədlərinin təmin edilməsi üçün bir vasitə kimi çıxış edir. N.İ.Fayansın fikrincə, "dövlət qulluqçusunun əmək sahəsində şəxsi münasibətləri" ümumi əmək normalarının həyata keçirilməsi vasitəsilə yaranır [45, s.9]. O.İ.Çupris haqlı olaraq yazır ki, dövlət qulluğu yalnız əmək hüququnun reallaşdırılması üçün geniş imkanlar təklif etmir. Onun həyata keçirilməsi zamanı vətəndaş özünün digər sosial maraqlarını da reallaşdırma bilər [51, s.21].

Dövlət qulluğu haqqında Qanunda dövlət qulluğuna aşağıdakı məzmununda leqal anlayış verilmişdir: "Dövlət qulluğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsidir" [4]. Dövlət qulluğuna qanunla verilmiş anlayışda onun ictimai-hüquqi və fərdi-hüquqi xarakteri heç bir şübhə yaratmır və aydın görünür. Bu nöqtəyənəzərdən V.N.Bibilonun mülahizələri elmi maraq kəsb edir. Müəllif haqlı olaraq yazır: "Dövlət, xalqın ümumi maraqlarının ifadəçisi kimi, həmçinin fərdi maraqların reallaşdırılmasına da kömək edir" [18, s.12]. Bununla da müəllif dövlət qulluğunda ictimai və fərdi mənşəyin mövcudluğunu, onun prioritetlərini müəyyən etmişdir. Qeyd edilənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bir tərəfdən dövlət qulluğu vasitəsilə

ictimai maraqlar təmin edilir, digər tərəfdən isə, dövlət qulluğu vasitəsilə vətəndaşın fərdi seçiminə əsaslanan konstitusion əmək hüququnun həyata keçirilməsinə şərait yaradılır, vətəndaşın məşğulluğu təmin edilir. Bu xüsusiyyət dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Ədəbiyyatda dövlət qulluğu sahəsində əmək prosesi ilə əməyin fərqi 12 meyar üzrə müəyyən edilmişdir. Bu fərqlərə onların təzahürü, əsas mənzələri, hüquqi tənzimlənmə mənbələri və s. daxil edilmişdir [23]. Əmək hüquq sahəsi üzrə mütəxəssislərin əksəriyyəti haqlı olaraq qeyd edirlər ki, dövlət qulluqçuları əmək funksiyasını həyata keçirməklə işçi rolunda çıxış edir və deməli, əmək hüquq təbiətinə malik münasibətlərə girirlər [44, s.158; 27, s.74; 43, s.40-43; 33, s.38].

Araşdırma göstərir ki, dövlət qulluğu sahəsində əmək münasibətlərinin dairəsi haqqında vahid fikir formalaşmamış və elmi mülahizələr arasında qarşılıqlı vəhdətə nail olunmamışdır. Dövlət qulluğunda kollektiv müqavilə, əmək müqaviləsi, iş vaxtı, istirahət vaxtı, məzuniyyətlər, əmək haqqı, əmək intizamı, maddi məsuliyyət, əməyin mühafizəsi, əmək mübahisələrinin həlli üzrə münasibətlər əmək hüquqi xarakterli hüquq münasibətləridir. Dövlət qulluğunda əmək hüquq institutlarına dair normaları özündə ehtiva edən çoxsaylı müddəalar dövlət qulluğu haqqında qanunvericilikdə, o cümlədən Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit ediləndir.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu 6 fəsil, 35 maddədən ibarətdir. Həmin Qanun: dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edir və baza roluna malik əsas normativ hüquqi aktdır; dövlət qulluğu hüquq münasibətlərini tənzimləyir; dövlət qulluğu hüququnu özündə ifadə edir. Bununla yanaşı orada təsbit edilmiş normalar əsasən üç hüquq sahəsi üzrə - inzibati hüquq, əmək hüququ və sosial təminat hüququ üzrə münasibətləri tənzim edir. Bu aspekt dövlət qulluğunun qeyd edilən hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunun "Dövlət qulluqçusu" adlanan dördüncü fəslində (Dövlət qulluqçularının ixtisas də-

rəcələri (maddə 16); Dövlət qulluqçusunun əsas vəzifələri (maddə 18); Dövlət qulluqçusunun əsas hüquqları (maddə 19); Dövlət qulluğu ilə əlaqədar məhdudiyətlər (maddə 20); Dövlət qulluqçuları üçün təminatlar (maddə 21); Dövlət məvacibi (maddə 22); Dövlət qulluqçusunun əlavə təhsili (maddə 22-1); Dövlət qulluqçularının pensiya təminatı (maddə 23); Dövlət qulluqçularının mükafatlandırılması (maddə 24); Dövlət qulluqçusunun məsuliyyəti (maddə 25); "Dövlət qulluğu keçmə" adlanan beşinci fəslində (Dövlət qulluğuna qəbul edilmək hüququ (maddə 27); Dövlət qulluğuna qəbul (maddə 28); Dövlət qulluğunda fəaliyyətin davam etdirilməsi (maddə 28-1); Dövlət qulluğunun şərtləri (maddə 30); Dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi (maddə 30-1); Dövlət qulluğunda olmanın yaş həddi (maddə 32-1); Dövlət qulluğuna xitam verilməsi (maddə 33) [4] kimi münasibətləri tənzim edən normativ müddəalar əmək hüququ xarakterlidir. Bu normalar dövlət qulluğunda əmək hüququnu şərtləndirir və dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərini tənzimləyir.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsində [4] dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən normalar təsbit ediləndir. Həmin maddədə "Dövlət qulluğunun şərtləri" adlanır və özündə aşağıdakı istiqamətləri birləşdirir: 1) dövlət qulluğunda iş vaxtı; 2) dövlət qulluqçularının ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün qanunla müddəti qısaltdırılmış iş vaxtı; 3) qulluq üçün zəruri olduqda ayda əvəzi ödənilməyən iş vaxtından artıq iş; 4) qulluq üçün zəruri olduqda ayda əvəzi ödənilən iş vaxtından artıq iş; 5) haqqı ödənilən əsas məzuniyyət; 6) haqqı ödənilən əlavə məzuniyyət; 7) ödənişsiz məzuniyyət; 8) xidməti ezamiyyət.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsinə əsasən: "... Müvəqqəti olaraq başqa yerə qulluğa keçirilməklə bağlı olan digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə tənzim olunur (maddə 30.5), "Yardımcı vəzifələr tutan dövlət qulluqçularının əmək münasibətləri bu Qanunun müddəaları nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə tənzimlənilir (maddə 30.6) [4].

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsində təsbit edilmiş əsas müddəalar əmək hüququnun iş vaxtı və məzuniyyət institutlarına aiddir. Həmin normalar AR ƏM-də təsbit edilmiş müddəalara uyğun olaraq təkrarlanır. Tərəfimizdən, dövlət qulluğunda iş vaxtının elementlərinə əsaslanaraq ona aşağıdakı məzmununda tərif verilmişdir: "dövlət qulluğu sahəsində iş vaxtı dedikdə, qanunvericilikdə iş vaxtı haqqında təsbit olunmuş müddələrin ümumi prinsiplərinə müvafiq olaraq, dövlət qulluqçusunun AR Konstitusiyasına və digər müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində öz vəzifə səlahiyyətlərini bilavasitə dövlət orqanında yerinə yetirməli olduğu vaxt, habelə qanunla ona aid edilən digər vaxt dövrləri başa düşülür" [10, s.189].

AR ƏM-in "Əsas məzuniyyət və onun müddətləri" adlanan 114-cü maddəsinə müvafiq olaraq "məsul vəzifələrdə (vəzifənin məsulluğu işin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla işəgötürən tərəfindən müəyyən edilir) qulluq keçən dövlət qulluqçularına, müəssisənin rəhbər işçilərinə və mü-təxəssislərinə (b bəndi)" əsas məzuniyyət 30 təqvim günü müddətində verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [2]. AR ƏM-in "Kollektiv əmək mübahisələrinin həlli qaydalarının təsir dairəsi" adlanan 259-cu maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən "Dövlət qulluqçularının kollektiv əmək mübahisələrinin həlli qaydaları bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq dövlət qulluğu haqqında müvafiq normativ hüquqi aktla tənzimlənir" [2]. AR ƏM-in "Bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisələrinin həlli qaydaları şamil edilməyən şəxslər" adlanan 303-cü maddəsi ilə müəyyən edilir ki, "Bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisələrinin həlli qaydaları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş qaydada vəzifəyə təyin edilən və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunan şəxslərə şamil edilmir" [2]. Bu normalardan aydın olur ki, AR ƏM ilə müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisələrinin həlli qaydaları qeyd edilən şəxslərdən başqa bütün növ dövlət qulluqçularına - dövlət vəzifəli şəxslərə şamil edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 36-cı maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən "Əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətillərini hüquq yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətillərini edə bilməzlər" [1]. AR ƏM-ə əsasən "Qanunvericilik, müvafiq icra hakimiyyəti, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarında işləyən vəzifəli şəxslər tətillərini edə bilməzlər" (maddə 270) [2]. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq dövlət qulluqçusunun "tətillərdə və dövlət orqanlarının işini pozan digər hərəkətlərdə iştirak etməyə" (maddə 20.1.7) ixtiyarı yoxdur [4].

Nəticə. Aparılmış elmi təhlillərin nəticəsi olaraq aşağıdakıları ifadə etmək olar. Dövlət qulluğu peşəkarlıq elementlərinə malik olduğuna görə əmək hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi xarakterizə edilir. Dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edən bir sıra elmi və normativ müddəalar mövcuddur.

Dövlət qulluqçularının dövlət qulluğuna qəbul olması, dövlət qulluğu keçməsi və onların hüquqi statusunun tənzimlənməsi problemləri dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir. Dövlət qulluğu və əmək hüququ anlayışları dövlət qulluqçularının peşəkar əmək fəaliyyətində birləşir. Dövlət qulluğu peşəkar fəaliyyətin xüsusi növü kimi məhz əmək hüququnda ifadə olunur. Fikrimizcə, dövlət qulluğu dövlət vəzifəli şəxslərin subyektiv əmək hüququ kimi çıxış edir və buna görə də, dövlət qulluğu əmək hüquq konsepsiyasına əsaslanır. Dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun müəyyən edilməsində və onların peşəkar fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində əmək hüquq normaları müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Fikrimizcə, bir tərəfdən dövlət qulluğu vasitəsilə ictimai maraqlar təmin edilir, digər tərəfdən isə, dövlət qulluğu vasitəsilə vətəndaşın fərdi seçiminə əsaslanan konstitusional əmək hüququnun həyata keçirilməsinə şərait yaradılır və vətəndaşın məşğulluğu təmin edilir. Bu xüsusiyyəti dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab etmək olar.

Araşdırma göstərir ki, dövlət qulluğu sahəsində əmək münasibətlərinin dairəsi haqqında vahid fikir formalaşmamış və elmi mülahizələr arasında qarşılıqlı vəhdətə nail olunmamışdır. Dövlət qulluğunda kollektiv müqavilə, əmək müqaviləsi, iş vaxtı, istirahət vaxtı, məzuniyyətlər, əmək haqqı, əmək intizamı, maddi məsuliyyət, əməyin mühafizəsi, əmək mübahisələrinin həlli üzrə münasibətlər əmək hüquqi xarakterli hüquq münasibətləridir. Dövlət qulluğu haqqında qanunvericilikdə, o cümlədən Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda əmək hüquq institutlarına dair normaları özündə ehtiva edən çoxsaylı müddəalar təsbit edilibdir.

Dövlət qulluğu ilə əmək hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edən hüquqi münasibətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) dövlət qulluğu münasibətləri sistemində ümumi hüquq münasibətlərinin əsasını vətəndaşın konstitusion əmək hüququnun həyata keçirilməsi üzrə yaranan konstitusion hüquq münasibətləri təşkil edir;

2) dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində qulluqdaxili hüquq münasibətləri əsasən əmək hüququ xarakterli münasibətlərdir;

3) dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində qulluqxarici hüquq münasibətləri inzibati hüquq münasibətlərinə daxildir;

4) dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində dövlət qulluqçularının sosial təminatlarına dair hüquq münasibətləri xüsusi yer tutur;

5) dövlət qulluqçuları öz vəzifə öhdəliklərini həyata keçirərkən qulluqdaxili və qulluqxarici hüquq münasibətləri qarşılıqlı vəhdət təşkil edir və dövlət qulluğu hüquq münasibətlərində birləşir;

6) dövlət qulluqçuları inzibati hüquq münasibətlərinin subyekt kimi çıxış edərkən əmək hüquq münasibətlərinin subyekt kimi öz öhdəliklərini yerinə yetirir;

7) dövlət qulluğu peşəkar fəaliyyət növü kimi və dövlət qulluqçularının peşəkar fəaliyyəti kom-

pleks olaraq əmək hüququ nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilir.

Yuxarıda qeyd edilən amillər dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin məcmusunu özündə ehtiva edir. Müxtəlif hüquq normaları ilə tənzimlənən dövlət qulluğu hüquq münasibətləri kompleks hüquq institutunda, başqa sözlə dövlət qulluğu hüququnda birləşir. Dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlər öz xarakterik xüsusiyyətlərindən, təcrübi əhəmiyyətindən, dövlət vəzifəli şəxslərin - dövlət qulluqçularının qulluq funksiyalarından və onların hüquqi vəziyyətindən asılı olaraq xüsusi qanunvericilik sisteminin, yəni dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik sisteminin yaranmasını zəruri etmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq AR ƏM-nin 3-cü maddəsində təsbit edilmiş "Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyində işlədilən əsas məfhumların anlayışları" sistemində "dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri", "dövlət qulluğu" və "dövlət qulluqçusu" anlayışlarının əlavə edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Fikrimizcə, AR ƏM-də dövlət qulluğu münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə münasibətdə boşluqlardan biri də həmin Məcəllənin bütün növ dövlət vəzifəli şəxslərə şamil edilməsinə dair birbaşa normanın olmamasıdır. Bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-in 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin birinci cümləsinin aşağıdakı məzmununda yeni redaksiyada verilməsi məqsədəuyğun olardı: "Bu Məcəllə *seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi müvafiq olaraq qanunvericilik və (və ya) icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş vəzifəli şəxslərə, dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə, dövlət qulluqçularına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularına onların hüquqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şamil edilir*".

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2016, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2019, 304 s.

3. Abdullayev A.M. İnzibati hüquq (I-II hissə). Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2005, 376 s.
4. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №01, maddə 1
5. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 760 s.
6. Hüseynova N.Ş. Dövlət qulluğu və kadr siyasəti. Monoqrafiya. B.: Adiloğlu, 2013, 476 s.
7. İsmayılov S.A. Azərbaycanda dövlət qulluğunun və idarəetmə sisteminin keçmişi, bu günü və perspektivləri. Bakı: Oğuz Eli, 2013, 216 s.
8. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı: Letterpress, 2016, 840 s.
9. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 448 s.
10. Məmmədov O.C. İş vaxtı. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 368 s.
11. Məmmədov O.C. Dövlət hakimiyyəti sistemində dövlət qulluğu hüquq institutu. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 200 s.
12. Məmmədov O.C. Peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyəti üzrə hüquq münasibətlərinin anlayışı və tərkib elementləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. İctimai elmlər seriyası, 2017, №3, s.116-128
13. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı: Elm, 2011, 480 s.
14. Rzayev Ə.H. Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğunun konstitusion-hüquqi problemləri: hüq. elm. dok. ... dis: Bakı: 2012, 328 s.
15. Rəhimov A.E. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi: hüq. fəl. dok. ... dis. avtoreferatı: Bakı: 2018, 26 s.

Rus dilində:

16. Баранова С.А. Службное право, как новая отрасль российского права: проблемы становления и развития // Вопросы российского и международного права, 2018, Том 8, №3А, с.64-70
17. Барциц И.Н., Бошно С.В. Источники служебного права: учебник. Москва: РАГС, 2007, 272 с.
18. Бибило В.Н. Индивидуальное право субъекта // Право и демократия: Минск, 2007, Вып. 18, с.12-22
19. Вечер Л.С. Государственная служба: курс лекций. Минск: 2006, 229 с.
20. Габричидзе Б.Н., Чернявский А.Г. Службное право. Учебник. М.: Дашков и К, 2004, 620 с.
21. Граждан В.Д. Государственная служба как профессиональная деятельность. Воронеж: Квадрат, 1997, 128 с.
22. Гришковец А.А. Право государственного служащего на продвижение по службе: дис. ... канд. юрид. наук: М., 1997, 209 с.
23. Государственная служба в странах основных правовых систем мира: Нормативные акты / Под ред. А.А.Дёмина. М.: Книгодел, 2008, 792 с.
24. Дякина И.А. Службное право как комплексная отрасль права. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2007, 37 с.
25. Дякина И.А. Службное право как комплексная отрасль права: дис. ... докт. юрид. наук: Ростов-на-Дону, 2007, 330 с.
26. Качушкин С.В. Конституционно-правовые основы государственной гражданской службы: дис. ... докт. юрид. наук. М., 2011, 320 с.
27. Кеник К.И. Правовое регулирование государственной службы: соотношение административного и трудового законодательства // Весн. Канстытуц. Суда Рэсп. Беларусь. 2006, №2, с.69-79
28. Кеник К.И. Правовое регулирование труда государственных служащих. Минск: Дикта, 2006, 248 с.
29. Кеник К.И. Регулирование труда государственных служащих в Республике Беларусь.

- Минск: Амалфея, 2007, 296 с.
30. Манохин В.М. Служба и служащий в Российской Федерации: правовое регулирование. М.: Юристъ, 1997, 296 с.
 31. Омаров, М.Д. Служба и профессиональная деятельность судьи федерального суда: административно-правовое регулирование: дис. ... канд. юрид. наук: М., 2003, 170 с.
 32. Павленко В.В., Павленко В.Л. Государственная служба в Украине: учебник / под общ. ред. А.Н.Подoliaки. Киев: Персонал, 2019, 554 с.
 33. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения. Л.: Ленингр. ун-та, 1972, 158 с.
 34. Стариков Ю.Н. Государственная служба в Российской Федерации: направления реформирования и концепция программы специального учебного курса // Государство и право. М.: Наука, 1995, №1, с.37-55
 35. Стариков Ю.Н. Институт государственной службы: содержание и структура // Государство и право, 1996, №5, с.14-24
 36. Стариков Ю.Н. Государственная служба в Российской Федерации (теоретико-правовое исследование): дис. ... докт. юрид. наук: Воронеж: 1996, 238 с. (239-478 с.)
 37. Стариков Ю.Н. Государственная служба в Российской Федерации: Теоретико-правовое исследование. Воронеж: ВГУ, 1996, 456 с.
 38. Стариков Ю.Н. Службное право. Учебник. М.: БЕК, 1996, 698 с.
 39. Стариков Ю.Н. Что происходит с институтом российской государственной службы? // Журнал российского права. М.: Норма, 2004, №9, с.11-25
 40. Стариков Ю.Н. Службное право России: уже реальность или пока научная гипотеза? // Правовая наука и реформа юридического образования. 2013, №3(26), с.99-116
 41. Стариков Ю.Н. Профессиональное "чиновничество" и службное право в России: Была ли реформа государственной службы и основательны ли сомнения в существовании службного права // Административное право и процесс, 2014, №7, с.8-25
 42. Стариков Ю.Н. Государственная служба и службное право. Учебное пособие. М.: Норма: ИНФРА-М, 2015, 240 с.
 43. Томашевский К.Л. Понятие государственного служащего и его трудовая статус // Юстыця Беларусі, 2005, №2, с.40-43
 44. Томашевский К.Л. Проблема сохранения единства отрасли трудового права // Проблемы реализации норм права в условиях формирования рыночных отношений: материалы респ. науч. практ. конф., Минск, 2006, с.157-158
 45. Фаянс Н.И. Советская государственная служба на современном этапе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: М.: 1955, 16 с.
 46. Чаннов С.Е. Административно-правовая модель регулирования службных отношений в Российской Федерации: понятие и основные черты: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: : Саратов, 2010, 47 с.
 47. Чаннов С.Е. Административно-правовая модель регулирования службных отношений в Российской Федерации: понятие и основные черты: дис. ... докт. юрид. наук: Саратов, 2009, 440 с.
 48. Чаннов С.Е. Службное право в системе административного права // Актуальные проблемы преподавания современного административного права: теория, практика, методика: Материалы научно-методического семинара. М., Саратов: Милика, 2010, с.48-55
 49. Чаннов С.Е. Службное право как формирующаяся отрасль российского права // Власть, 2011, №1, с.105-108
 50. Чернявский А.Г. Службное право. Учебник. М.: ИНФРА-М, 2016, 376 с.
 51. Чуприс О.И. Теоретико-правовые проблемы государственной службы Республики Бела-

рუსь. Минск: Право и экономика, 2009, 310 с.

52. Чуприс О. И. Теоретические проблемы правового регулирования государственной службы Республики Беларусь: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: Минск: 2010, 47 с.
53. Щукин В.В. Правовые и организационные основы системы государственной службы в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: М., 2006, 27 с.

Ukrayna dilində:

54. Величко Л.Ю. Дія норм трудового права на правове регулювання праці державних службовців // Актуальні проблеми державного управління, 2017, №1(51), с.102-106
55. Іншин М.І. Проблеми правового регулювання праці державних службовців України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: Київ, 2005, 40 с.
56. Качан Я.В. Сутність професійного розвитку публічних службовців державної служби зайнятості України // Право та державне управління, 2019, № 3(36), Т. 2, с.226-231
57. Клемпарський М.М. Правове забезпечення статусу державних службовців як суб'єктів трудового права: стан, проблеми, перспективи // Європейські перспективи, 2012, №3, ч.3, с.87-93

Орудж Мамедов

ВЗАИМОСВЯЗЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ С ТРУДОВЫМ ПРАВОМ: СОВРЕМЕННАЯ МОДЕЛЬ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В статье анализируются вопросы касательно взаимосвязи государственной службы с трудовым правом. Общественные отношения, возникающие в сфере государственной службы, обладают сложными правовыми составными элементами. В этом составе трудовые отношения государственных служащих занимают больше места. Существует ряд научных взглядов и нормативно-правовой базы, которые характеризуют взаимосвязь государственной службой с трудовым правом.

У государственных служащих: прием на государственную службу, прохождение государственной службы и их правовой статус проявляются во взаимосвязи государственной службы с трудовым правом. В то же время понятия государственной службы и трудового права объединяются в профессиональной трудовой деятельности государственных служащих. Государственная служба выражается в трудовом праве как особый вид профессиональной деятельности. Нормы трудового права имеют исключительное значение при определении правового статуса государственных служащих и при регулировании их профессиональной деятельности государственной службы.

Поскольку государственная служба является особым видом социальной деятельности, ее главной особенностью выступает личный интерес. Реализация конституционного трудового права на основании способности гражданина к труду (свободно выбирать вид деятельности, профессию, занятость и место работы) входит в систему личных интересов. А это означает, что государственная служба является одним из видов трудовой деятельности, которую граждане индивидуально и свободно выбирают.

В итоге было внесено предложение по совершенствованию законодательства с целью систематизации норм, определяющих взаимосвязь государственной службы с трудовым правом.

Oruj Mammadov

**INTERACTION OF LABOR LAW WITH CIVIL SERVICE:
A MODERN MODEL OF LEGAL RELATIONS****Summary**

In the article it was analyzed an issue about the relationship between civil service and labor law. Public relations which formed in the field of civil service have complex legal elements. In this structure, labor relations of civil servants are more important. There are a number of scientific considerations and normative legal frameworks which characterize the mutual relationship between civil service and labor law.

Civil servants: recruitment to civil service, civil service and their legal status are manifested with the mutual relationship between civil service and labor law. At the same time, the concepts of civil service and labor law are combined in the professional labor activity of civil servants. Civil service is expressed in the labor law as a special type of professional activity. The norms of the labor law have exclusive importance in determining the legal status of civil servants and in regulating their civil service activities.

According to civil service is a special type of social activity, its main feature is personal interest. Realization of constitutional labor law includes the system of personal interests based on the citizen's ability to work (freely choose the type of activity, profession, employment and the right of choosing workplace). This means that civil service is one of the types of labor activity which citizens choose individually and freely.

In the end, an offer about improving the legislation is expressed for systematizing the norms which determine the mutual relationship between civil service and labor law.

NURƏDDİN SALMANZADƏ
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı

NİZAMİ QƏDİROV
Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti
Akademiyasının Xüsusi fənlər kafedrasının rəisi,
istefada olan polkovnik

ƏMƏLIYYAT-AXTARIŞ FƏALIIYYƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ZAMANI İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMIN OLUNMASININ ƏSAS MÜDDƏALARI

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, mənzil toxunulmazlığı, məlumat azadlığı, telefon danışıqları

ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, жилищный иммунитет, свобода информации, телефонные разговоры

keywords: operational-search activity, housing immunity, telephone conversations

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri bu fəaliyyətin əksər hallarda qeyri-aşkar üsullarla həyata keçirilməsidir. Belə halda əməliyyat-axtarış tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün çox vaxt vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına zərurət yaranır. Bunun nəticəsində bir çox ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin qarşısının alınması, törədilmiş cinayətlərin açılması təmin olunur.

Qanunvericilikdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin məqsədi müəyyən edilərkən, xüsusi olaraq insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları müdafiə obyektləri sırasında ilk cərgədə müəyyən etmişdir.

«ƏAF haqqında» Qanunda (1, mad. 4) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət olunması üçün çoxsaylı təminatların nəzərdə tutulma-

sı son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu təminatların əhəmiyyəti həm də onların real xarakter daşmasıdadır. Çünki təminatların əhəmiyyəti onların sayı, rəngarəngliyi ilə deyil, hər şeydən əvvəl reallığı ilə müəyyən edilir və bu reallığın özünün təmin olunması üçün qeyd olunan qanunda bütöv bir mexanizm nəzərdə tutulmuşdur. «ƏAF haqqında» Qanunun 4-cü maddəsi həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş «şərəf və ləyaqətin müdafiəsi» (mad. 46), «məlumat azadlığı» (mad. 50), «mənzil toxunulmazlığı» (mad. 33), «insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı» (mad. 71), «şəxsi toxunulmazlıq hüququ» (mad. 32) və s. kimi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konkret olaraq reallaşmasını təmin edir (2).

Şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasını təşkil edən ən mühüm hüquqlardan biri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsində təsbit olunmuş şəxsi toxunulmazlıq hüququdur. Müvafiq olaraq konstitusiya göstərişləri əməliyyat-axtarış orqanlarına, habelə vəzifəli şəxslərə əsassız olaraq vətəndaşların şəxsi həyatına müdaxilə etməyi qadağan edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən şəxsin öz

razılığı olmadan onun şəxsi həyatı barədə məlumatın toplanmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Lakin, istisna hal kimi göstərmək olar ki, qanunvericiliyə əsaslanaraq, istintaq və əməliyyat-axtarış tədbirləri aparılarkən, şəxsin razılığı tələb olunmur. Şəxs haqqında məlumatların onun razılığı olmadan toplanması, saxlanılması və istifadəsi qadağan olduğu halda, cinayət əməli onun şəxsi həyat sahəsinə aid edilmir, ehtimal olunan cinayətin baş verdiyinə görə onun barəsində məlumatın toplanmasına yönəlmiş əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsini konstitusiyaya hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirmək olmaz.

«ƏAF haqqında» Qanunun 10-cu maddəsinin I hissəsində nəzərdə tutulmuş «telefon danışıqlarına qulaqasma», «poçt, teleqraf və digər göndərişlərin yoxlanılması», «texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması» əməliyyat-axtarış tədbirləri vətəndaşların şəxsi toxunulmazlıq hüququnu məhdudlaşdıran əməliyyat-axtarış tədbirləridir.

Konstitusiyanın 33-cü maddəsində öz əksini tapmış «mənzil toxunulmazlığı» hüququ şəxsi toxunulmazlığın daha bir təzahürüdür. Mənzil toxunulmazlığı dedikdə, xüsusi ev və ona daxil olan yaşayış və qeyri-yaşayış binalarına qanunla müəyyən olunmuş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, orada yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəsin daxil ola bilməməsi başa düşülür.

Bu Konstitusiyaya hüququndan belə nəticə çıxır ki, mənzilə yalnız onun içərisində yaşayan şəxslərin razılığı ilə daxil olmaq olar. Onların razılığı olmadan evdə bütün baş verənlər haqqında məlumat vermək olmaz. Toxunulmazlıq prinsipinə görə onun içərisindəki sənədlər, yazışma və müxtəlif predmetlər də toxunulmazdır. Mənzilə daxil olmağın qadağan edilməsi, habelə müasir texniki vasitələrin köməyi ilə evin içərisində baş verənlər barədə məlumatın toplanmasına, müşahidə edilməsinə də aid edilmişdir («ƏAF haqqında» Qanun mad. 10.I hissə 9-cu bənd, CPM mad. 445.1.5) (3). Belə hərəkətlərə yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yol verilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin IV hissəsinə əsasən, hər kəsin yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlərini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hü-

quq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər.

Şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində hüquqlarının və qanuni mənafələrinin səmərəli təminatı ondan ibarətdir ki, bu fəaliyyət dəqiq hüquqi əsas üzərində həyata keçirilir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti həyata keçirilərkən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi əsasən üç yolla həyata keçirilir. Birincisi, bu istiqamətdə ƏAF haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qadağalardır. İkincisi, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi zaman qanuni mənafələrinin pozulduğunu hesab edən şəxsin şikayəti və həmin şikayətə baxılması ilə, üçüncüsü isə, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti üzərində idarədaxili, prokuror və məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə təmin olunur.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar daha çox insanların hüquqlarının məhdudlaşdırma səlahiyyətinə malikdirlər, lakin bu məhdudluq qeyri-aşkar xarakter daşıyır və vətəndaşların bu barədə məlumatı olmaya bilər. Buna baxmayaraq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində şəxsin hüquqlarının və mənafələrinin təmin olunması mexanizmi ƏAF haqqında qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır ki, bu da əsasən müəyyən qadağalarla əhatə olunur.

«ƏAF haqqında» Qanunun 4-cü maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, hər hansı şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi həyatının toxunulmazlığına, o cümlədən şəxsi və ailə həyatının sirlərinə, habelə onun şərəf və ləyaqətinə dair əldə edilmiş məlumatları yaymaq qadağandır. Maddənin bu bəndi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsində əks olunmuş «şəxsi toxunulmazlıq hüququ» və 46-cı maddəsində əks olunmuş «şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ» ilə bilavasitə əlaqəlidir və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə münasibətdə onun məzmunu konkretləşdirilir və həyata keçirilməsini təmin edir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin xüsusiyyətləri həmin fəaliyyəti həyata keçirən vəzifəli şəxslərin ayrı-ayrı şəxslərin həyatı, əlaqələri və onun özünə aid olan bir sıra məqamlar barədə məlumatlarla tanış olmasını, bu məlumatlarla işləməyi zəruri edir. Həmin məlumatları yaymağı qadağan etməklə qanun vəzifəli şəxslər tərəfindən sui-istifadə hallarına yol verilməsinin, bu cür məlumatlardan cinayətkar məq-

sədlərlə (məsələn, barəsində məlumat olan şəxsin şantaj edilməsi) istifadə olunmasının cinayət məsuliyyəti yaratdığına önə çəkir və belə halların qarşısını alır. Bu müddəa 8-ci maddənin 3-cü bəndində əks olunmuş əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirərkən, ƏAF subyektinə insanları hədələməklə, zor işlətməklə şantaj etməyi, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, qanunla qorunan mənafələrini məhdudlaşdıran digər qanunsuz tədbirlərə əl atmağın qadağan edilməsi barədə müddəanı gücləndirir. Belə ki, hər hansı şəxs barədə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi zamanı əldə olunmuş nüfuzdan salan məlumatlar vəzifəli şəxs tərəfindən həmin şəxsi hədələyərək və şantaj edərək öz məqsədinə uyğun davranışa, hətta əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin məqsədlərinə çatılması üçün uyğun ifadə verməyə məcbur etmək üçün istifadə edilə bilməz. Həmçinin hər hansı şəxs barəsində əldə olunmuş məlumatlardan digər şəxslərin, siyasi qurumların məqsədləri naminə istifadə etməyə yol verilmir.

Qanunun 4-cü maddəsinin 2-ci hissəsində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini pozmağın qadağan edilməsi əməliyyat-axtarış fəaliyyəti üçün ümumi normadır. Yəni, bu fəaliyyəti həyata keçirən hər bir orqan və əməliyyat işçisi daima qeyd olunan hüquq və azadlıqların pozulmasına gətirəcək şəraitin yaranmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görməlidir. Vətəndaşların konstitusiya və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini əməliyyat-axtarış fəaliyyəti zamanı hər hansı formada məhdudlaşdırılması yalnız o vaxt qanuni və əsaslandırılmış hesab edilə bilər ki, bu hər hansı bir şəkildə cinayətlərin qarşısının alınması, açılması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslərin, itkin düşmələrin axtarışı ilə bağlı olsun.

«ƏAF haqqında» Qanunun 4-cü maddəsinin 3-cü hissəsində ƏAF subyektlərinin hər hansı bir siyasi partiyanın və ya ictimai birliklərin mənafeyi naminə hərəkət etməsinin qadağan edilməsi bu maddənin 1-ci hissəsinin 1-ci bəndinin qanunla əlavə təsbit olunmasıdır, yəni bu qanunun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmayan məqsədləri güd-

məyin və ya vəzifələri yerinə yetirməyin qadağan edilməsi ilə eynilik təşkil edir.

Qanunvericilik və ya məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının, habelə qanunla müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş ictimai birliklərin və dini təşkilatların işində onların qanuni fəaliyyətinə təsir etmək məqsədilə məxfi iştirak edilməsinin qadağan olunması əməliyyat-axtarış fəaliyyəti zamanı qanunçuluğun, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmətin daha bir bariz nümunəsidir.

Qeyd olunduğu kimi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və təmin olunması formalarına əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində hüquqları pozulmuş şəxslərin şikayət etmək hüququ və həmin hüququq təmin edilməsi, eyni zamanda bu fəaliyyətə nəzarətin həyata keçirilməsi aid edilir.

«ƏAF haqqında» Qanunda hüquqları pozulmuş şəxslərin şikayət hüququnun nəzərdə tutulması əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları təminatlarının reallığını təmin edən faktorlardan biridir. Qanunun 4-cü maddəsinin IV hissəsində deyilir: «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hərəkəti nəticəsində hüquq və azadlıqları pozulmuş hər bir şəxs həmin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin tabe olduğu yuxarı orqanın rəhbərinə, prokurora və ya məhkəməyə şikayət etmək hüququna malikdir». Bu müddəa Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin I hissəsindəki «hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır» müddəasına və eyni zamanda Konstitusiyanın 60-cı maddəsinə (hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı) uyğundur. Həmin maddənin II hissəsinə əsasən hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərdən məhkəməyə şikayət edə bilər.

«Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» qanunun 4-cü maddəsinin V bəndində deyilir ki, daxil olmuş şikayət üzrə qərar qəbul etmək üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada müvafiq olaraq xidməti yoxlama və ya məhkəmə baxışı aparılmalıdır.

«ƏAF haqqında» Qanunun 16-cı maddəsinin III hissəsinə görə şəxs haqqında xüsusi texnikanın köməyi ilə əldə edilmiş məlumatlar açıqlandıqda,

həmin şəxs bu məlumatın qanunsuz əldə edilməsinə və ya əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində xüsusi texnikanın tətbiqinə icazə alınmamasına əsaslanaraq, ifadələrindən imtina və məhkəməyə şikayət edə bilərlər.

«ƏAF haqqında» Qanunun 4-cü maddəsinin V hissəsinə görə, verilmiş şikayətin məhkəmə baxışının hərtərəfliliyini və dolğunluğunu təmin etmək məqsədilə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektı məhkəmənin qərarına əsasən, dövlət və xidməti sirrin yayılması və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin keçirilməsinə gizli surtdə yardım göstərən şəxslər haqqında məlumatlar istisna olmaqla əməliyyat-axtarış işinin məzmunu ilə şikayətçini tanış etməyə borcludur.

Əməliyyat-axtarış tədbirləri zamanı şəxsin hüquqlarının və qanuni maraqlarının təmin olunmasının hüquqi təminatını Cinayət Məcəlləsində şəxsi həyatın toxunulmazlığının (mad. 156), yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirrinin (mad. 155) mənzil toxunulmazlığının (mad. 157) pozulmasına görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi təşkil edir (4).

ƏAF sahəsində qeyri-qanuni qərarların qəbul edilməsinə və bunun nəticəsində şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin pozulmasına görə əməliyyat aparatının əməkdaşları üçün CM-nin 302-ci maddəsinə əsasən cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı-2020.
2. Azərbaycan Respublikasının «ƏAF haqqında» Qanunu. Bakı-2020.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-prosessual Məcəlləsi. Bakı-2021.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı-2021.

Нуреддин Салманзаде, Низами Гадиров

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ОПЕРАТИВНО-ПОИСКОВЫХ ДЕЙСТВИЙ

Резюме

Одной из характерных черт поисковых операций является то, что они часто выполняются неявным образом. В этом случае для повышения эффективности поисковых операций часто необходимо ограничивать конституционные права и свободы граждан. В результате предотвращается множество тяжких и особо тяжких преступлений и раскрываются преступления.

При определении цели поисковых операций в законодательстве, в частности, права и свободы человека и гражданина находятся на первом месте в списке объектов защиты.

Nuraddin Salmanzada, Nizami Qadirov

THE MAIN PROVISIONS OF ENSURING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN WHEN CONDUCTING OPERATIONAL SEARCH ACTIONS

Summary

One of the characteristic features of search operations is that they are often carried out in an implicit manner. In this case, in order to increase the effectiveness of search operations, it is often necessary to restrict the constitutional rights and freedoms of citizens. As a result, many serious and especially serious crimes are prevented and crimes are solved.

When defining the purpose of search operations in the legislation, in particular, the rights and freedoms of man and citizens were identified as the first objects of protection.

VALİDA SAMADOVA (Karimova)
 BETM, “Pedaqogika” jurnalının məsul katibi,
 German dilləri üzrə doktorant
 email: kerimovavalide@yahoo.com

THE LAW AND LINGUISTIC MOVEMENTS DEDICATED TO RESOLVE CONCRETE AND SPECIFIC LEGAL PROBLEMS

Keywords: legal problems, linguistic analyses, applied linguistics, law and linguistics, law as translation, non-legal language, legal language, linguistic barriers, law and linguistic scholarships, forensic linguistics

Açar sözlər: hüquqi problemlər, dilçilik araşdırmaları, tətbiqi dilçilik, hüquq və dilçilik, hüquqi tərcümə, qeyri-hüquqi dil, dil maneələri, hüquq və dil araşdırmaları, məhkəmə dilçiliyi

Ключевые слова: правовые проблемы, лингвистические исследования, прикладная лингвистика, право и языкознание, юридический перевод, неправовой язык, языковые барьеры, юридические и лингвистические исследования, судебная лингвистика

Anyone who hears the term ‘legal language’ thinks instantly of grammatically complex, infrequently punctuated, over-lexicalized, whole written text. Because the turning period for the textualizing of the law was during the period when the king and the aristocracy standardly spoke French, legal language still displays vital French influences. French was the language of the courts, though from very early on there were reductions to the fact that the language of the majority of the population was English. The English language drove out the French and by the sixteenth century, the number of French legal terms in active use had concised to under a thousand (Tiersma 1999). The use of French and Latin in legal proceedings was only finally and perennially

ended in 1731 (Tiersma 1999). Legal language has an image for archaisms and complicated syntax, but as Halliday (1994) points out, language is the way it is because of what it has to do. The vocabulary used in a legal text will look very much like that of ordinary English, most of the time the words will have an ordinary language meaning. However, a small number of the words in any given legal document will have a legal definition, which dictates how an otherwise simple language item must be interpreted in the particular contexts to which the document applies. The words of the law and legal statutes, whether idle or opaque, clearly produce an important intertextual context for any investigation and for the interactions that take place within it. There is an interdependency between written laws and speech in legal contexts that gives both spoken and written legal language its distinctive features, moreover, it is the work that legal language does that truly characterizes it.

Language and the law, once a subfield of sociolinguistics, is now a sturdy, independent area of study, where lawyers and linguists cooperate to deepen their knowledge. Most of the work in this field approaches the topic from the point of view of the use of language. For example, trial lawyers learn to avoid language usage that introduces willful probabilities, such as “*When did you stop beating your wife?*” They do not learn about presuppositions and the logical structure of language. That’s linguistics: the

science that describes and explains language.

A person with elementary knowledge of linguistics would know the difference between linguist, translator and interpreter. We should know that being an interpreter make known no special ability to speak without an accent. The knowledge of sound change is knowledge about the historical development of language, and has no more to do with speaking skills than knowledge of how to cook a soufflé. The situation dialects, code-switching, register, and style, are sociolinguistic skills take hold by all speakers, and do not bestow a person with the ability to imitate a dialect not already known. When a language is learned passed the critical age of puberty, it is almost ineluctably spoken with intervention from the native language, that is, with an accent.

Should we conclude, then, that part of a legal education should include elementary knowledge of linguistics? – Perhaps. But we would rather prescribe that part of a general education should include the fundamentals of linguistics. Why should it not? Elementary understanding of chemistry and physics are part of a general education, and such knowledge is arguably less compatible in today's global society than linguistic knowledge.

The science of linguistics teaches us that a person cannot willingly get off a foreign accent in a language that is learned as an adult. The science of linguistics tells us that there is little likelihood that the voice of the drug trader is the voice of the accused.

The field of forensic linguistics has been growing in preeminence in the past couple of decades. There is now a profession organization with title “the International Association of Forensic Linguists”, as well as the International Association of Forensic Phoneticians, which is closely associated. Programs in forensic linguistics are offered at several universities mostly in the United Kingdom. Oddly, the range of the term “forensic linguistics” remains somewhat not fixed.

Forensic linguistics can usefully be divided into three distinctive areas of exploration:

a. the language of written legal texts: here linguists are interested in both the arcane vocabulary, complicated grammar and infrequent punctuation which typifies many legal texts and the consequent problems lay readers have with these texts (see Tiersma 1999; Stygall 2010);

b. the spoken language of the legal process: here linguists examine the nature of police interviews with suspects, the specialized rules which govern interaction in courts of law, the problems created for vulnerable witnesses and the difficulties experienced by those who do not speak the language of the court, (see Haworth 2010; Heffer 2005; Aldridge 2010; Hale 2010)

c. the linguist as expert witness: here linguists express opinions on the confusability of rival trademarks, on the authorship of documents, on the meaning of words and expressions and on the place of origin of asylum seekers to name a few (see Shuy 2002; Coulthard and Johnson 2007, chapter 6; Eades 2010).

From all above mentioned the author came to this conclusion that, forensic linguistics covers a very wide area simply describing aspects of written and spoken legal language.

Linguists take great interest in the labels used to define concepts; lawyers like nothing more than arguing over definitions and horizon. It is therefore no surprise that there is no firm agreement as to what ‘forensic linguistics’ actually covers. The term is used in a general sense to refer to any interface between language and law, thus including analysis of the language used within the legal system; the more widely accepted, and arguably more accurate, meaning is the use of linguistic evidence in the judicial process, usually in the form of expert evidence from a linguist. Definitions aback, this brings out a useful distinction between the two main strands of the academic field of language and law: analysis (and usually critique) of the language of the legal process, and linguists as part of the legal process.

A significant quotas of legal text is actually produced orally, typically through direct interaction between members of the lay public and

the legal system. In fact in Common Law jurisdictions such as the US, UK and Australia, most of the judicial process, through which the written legal texts are implemented and upheld, is enacted through spoken discourse. This gives rise to a different type of linguistic analysis, although the themes of miscommunication and disadvantage remain pervasive.

Analyses of courtroom language have highlighted the various linguistic strategies utilized by courtroom advocates in order to achieve their goals. The courtroom, then, represents an important site where the interests of lawyers and linguists measure up, albeit coming from very different directions.

We now move to a separate and distinct area of linguistics and the law. There are many ways in which language itself becomes evidence, both in civil debates and in criminal proceedings. When this occurs, linguists are increasingly being called on as experts to assist with the

investigative and judicial process.

Conclusion

Overall, then, there are many areas of common interest between law and linguistics, and this chapter has unavoidably not covered all of them. There is also an obvious tension: law is about justice, and yet the legal system's use and interpretation of language has frequently been demonstrated by linguists to lead to the immortalization – indeed creation – of injustice. It seems that this is often due to misunderstanding or ignorance of the principles of language and communication, rather than any deliberate intention. The mantle is therefore on linguists to challenge those misunderstandings, to make the case for our involvement, and to demonstrate the need to bring our research into practice. Much of the work mentioned in this article is already making that benefaction, but it is only a starting point. Hopefully this article will serve to give an incentive others to continue this aim.

Used literature

1. Halliday, M.A.K. (1994) *An Introduction to Functional Grammar*, 2nd edn., London: Edward Arnold.
2. Malcolm C. and Alison J. (2007) 'An Introduction to Forensic linguistics', *language in evidence*.
3. Tiersma, P. website at <https://petertiersma.ils.edu/> [accessed September 2021]
4. Tiersma, P. (1999) *Legal Language*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
5. Tiersma, P. (2001) *Textualising the law*, *Forensic Linguistics*, 8, ii, 73–92.
6. Tiersma, P. and Solan, L.M. (eds.) (2012) *The Oxford Handbook of Language and Law*, Oxford: Oxford University Press.

Additional literature

1. Cotterill, J. (2003) *Language and Power in Court: A Linguistic Analysis of the OJ Simpson Trial*, Basingstoke: Palgrave.
2. Crystal, D. and Davy, D. (1969) 'The language of legal documents', in D. Crystal & D. Davy, *Investigating English Style*, London: Longman, 193-217.
3. Chomsky, N. 1957. *Syntactic Structures*, Paris: mouton Publishers. p.2
4. Chomsky, N. 1965. *Aspects of The Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press.
5. Smith, N. 1999. *Chomsky: Ideas and Ideals*. United Kingdom: Cambridge University Press.
6. The Test of Legal English website (here you can look at sample exams and answers).

Validə Səmədova (Kərimova)

**XÜSUSİ VƏ KONKRET HÜQUQİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNƏ
HƏSR EDİLMİŞ HÜQUQ VƏ DİLÇİLİK HƏRƏKATI****Xülasə**

Məqalədə müəllif hüquq və dilçilik hərəkətinin problemlərinə Amerikan dilçisi Noam Xomskinin Universal Qrammatikasına istinadən aydınlıq gətirmişdir. Məqalədə həmçinin Fransız dilinin məhkəmə zallarında hüquqi dilə olan vacib təsiri, hüquqi icraatlarda Fransız və Latın dillərinin istifadəsi, 'məhkəmə dilçiliyi'-nin tək-cə termin olaraq deyil, həmçinin ixtisas kimi inkişafı, məhkəmə zallarında tərcüməçilərin hüquqi dildən şifahi və yazılı istifadə etmələri, məhkəmə dilinin danışıq diskursu yolu ilə qəbulu ətraflı izah edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, hər hansı elm kimi dilçilik də əsas blokların yəni, sinxron, diaxronik, və müqayisəli dil öyrənilməsi fundamenti üzrə inkişaf edib. Xüsusi dil komponentlərindən daha ümumi siniflərə keçid dilçiliyə danılmaz induktiv keyfiyyət verməkdədir. Müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, dilçilik elmi spesifikliyin ən danılmaz və məhsuldar səviyyəsini hüquq və dil araşdırmaları ilə tapmışdır. Hüquqi mətnə istifadə olunan sözlər adi İngilis dilinə çox oxşayır və bir çox hallarda həmin sözlər adi dil mənalarına sahibdir.

Hüquq nəzəriyyəsi ənənəvi olaraq dil fəlsəfəsindən kifayət qədər geniş istifadə etmişdir. Çox ümumi səviyyədə lingvistik fəlsəfənin hüququn institusional mahiyyəti və əsas hüquqi terminlərin mənası ilə bağlı ümumi sualların işlənməsi üçün dəyərli bir evristik vasitə olduğu tez-tez mübahisə olunmaqdadır.

Beləliklə, müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, hüquqi təhlildə dilçiliyin – həm tarixi, həm də potensial – rolu heç vaxt sistemli tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Валида Самадова (Каримова)

**ПРАВОВОЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ, ПОСВЯЩЕННОЕ РЕШЕНИЮ
СПЕЦИАЛЬНЫХ И СПЕЦИФИЧЕСКИХ ПРАВОВЫХ ПРОБЛЕМ****Резюме**

Автор статьи, ссылаясь на Универсальную грамматику американского лингвиста Ноама Хомского, вносит ясность в понимание проблемы юридического и лингвистического движения. В статье также повествуется о важности влияния французского языка на юридический язык в залах судебных заседаний, использовании французского языка и латыни в судебных процессах, развитии «судебной лингвистики» не только как термина, но и как специальности, использовании судебными переводчиками юридического языка в устной и письменной форме, восприятию судебной речи в форме разговорного дискурса.

Как известно, лингвистика, как и любая другая наука, развивалась на основе изучения основных блоков: синхронного, диахронического и сравнения языков. Переход от конкретных языковых компонентов к более общим классам придает лингвистике бесспорное индуктивное качество. Автор пришел к такому выводу, что лингвистика как наука достигла неоспоримой специфичности и уровня продуктивности через посредство юридических и лингвистических исследований. Слова, используемые в юридическом тексте, очень похожи на обычный английский, и во многих случаях они имеют обычное лингвистическое значение.

В теории права традиционно довольно широко используется философия языка. На самом

общем уровне часто предметом обсуждения является то, что лингвистическая философия является ценным эвристическим инструментом для решения общих вопросов, связанных с институциональной природой права и значением ключевых юридических терминов.

Таким образом, автор приходит к выводу, что роль лингвистики – как исторической, так и потенциальной – никогда не была предметом системных исследований с позиций юридического анализа.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: **ehg69@mail.ru**

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: **ehg69@mail.ru**

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

***Dərc olunan məqalələrin məzmununa görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşıdır!
Редакция не несет ответственности за содержание публикуемых статей!***
